АРХЕОЛОГИЯ

год. XLIV

2003

кн. 1

Списанието публикува статии и съобщения за археологически паметници от разкопки в България, както и проблемни статии в областта на праисторията, античната и средновековна археология, нумизматика, сфрагистика, предлага кратка информация за новооткрити или новопостъпили в българските музеи находки, помества отзиви и рецензии за археологически изложби, музейни експозиции, новоизлезли книги, също и информация за научни срещи. Материалите се публикуват на български език с резюме на английски.

Указания към авторите

Ръкописите не бива да надвишават 36000 знака (20 стандартни машинописни страници) вкл. научния апарат.

Научният апарат се представя по т. нар. оксфордска система: в скоби в текста се изписва фамилното име на автора, без запетая следва годината на публикуване, а след запетая - страницата (страниците) или илюстрацията (илюстрациите), напр. (Бонев 1998, 74), (Ivanova 1997, 5-14), (Игнатов 2000, обр. 4), (Hiller 1993, Abb. 8-10). След текста на статията се прилага списък на цитираната литература, в който първо се представят заглавията на кирилица, след това на латиница и накрая - с друга азбука (напр. гръцка). Допуска се транскрипция на латиница на заглавията с редки азбуки. Публикациите във всяка група се подреждат според азбучния ред на фамилните имена. Ако цитираните публикации на един автор носят различни години на издаване, те се подреждат по възходяща градация - от най-ранната към най-късната. Когато един автор е представен в определен шрифт с повече от една публикация за определена година, към годината на издаване без интервал се прибавят малки кирилски или съответно латински букви букви - *а, б, в* и т.н или *a, b, c* и т. н. Наименованията на периодичните издания не се съкращават. Ако монографията е публикувана в поредица, след заглавието й в скоби се изписват наименованието на поредицата и съответния том. Ако се цитира статия в тематичен сборник или в том от определена поредица, преди заглавието му се поставя: "- В" или съответно "- In", а издателят се обозначава след заглавието.

Примери:

Бонев 1988: А. Бонев. Тракия и Егейския свят през втората половина на II хилядолетие пр. н. е. (Разкопки и проучвания, 20). София, 1988.

Велков 1956а: В. Велков. По някои проблеми на късноантичното село. - Исторически преглед, 1956, 5, 94-107.

Велков 1956b: В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV-VI в). Проучвания и материали. София, 1956.

Велков 1958: В. Велков. Към въпроса за езика и бита на траките през IV в. от н. е. - В: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. София, 1958, 731-741.

Георгиев, Ангелов 1952: Г. И. Георгиев, Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1948-1949 г. - Известия на Археологическия институт, 18, 1952, 119-194.

Обяснителни бележки се обозначават с индекс в текста и се изписват под линия.

Илюстрациите да бъдат в разумно количество - качествени графични изображения или черно-бели снимки, да бъдат номерирани на гърба с арабски цифри. Текстовете към илюстрациите да бъдат максимално ясни и информативни. Илюстрациите се обозначават като обр. (включително и при позоваване в текста); стрелка на гърба сочи горната страна на изображението. Желателно е обозначението на линеен мащаб. Графичните илюстрации да не бъдат по-големи от формат А4 и да издържат намаление, а снимките - не по- големи от 13 х 18 см. Когато илюстрацията е съставена от отделни изображения, те се обозначават с арабски цифри.

Резюмето на статиите и съобщенията да бъде максимално информативно, а като обем да представлява около 1/8 от текста им.

Ръкописите се представят на дискета на версия Win Word заедно с една разпечатка и илюстративен материал. Специалните знаци да бъдат нанесени върху разпечатката и да бъдат маркирани в цвят. Приемат се само напълно комплектовани ръкописи.

Археологически институт с музей
на Българската академия на науките

АРХЕОЛОГИЯ

год. XLIV

2003

кн. 1

Археология ISSN 0324-1203
Орган на Археологическия институт с музей - БАН
Списанието е основано през 1959 г.

Главен редактор: Васил Николов

Редакционен съвет: Хенриета Тодорова, Георги Китов, Людмил Гетов, Александра Милчева, Димитър Овчаров, Людмила Дончева, Йорданка Юрукова

Редакционна колегия: Станислав Станилов (зам.-главен редактор), Мария Гюрова (секретар), Явор Бояджиев, Диана Гергова, Георги Кузманов, Сергей Торбатов, Живко Аладжов, Николай Овчаров, Иван Йорданов, Василка Герасимова

Литературен редактор: Мария Узунова
Дежурен редактор: Явор Бояджиев

Arheologia (Sofia)
Journal of the Institute of Archaeology with Museum - Bulgarian Academy of Sciences
This journal has been published since 1959.

Editor-in-Chief: Vassil Nikolov

Editorial Board: Henrieta Todorova, Georgi Kitov, Ljudmil Getov, Alexandra Milcheva, Dimitar Ovcharov, Ljudmila Doncheva, Jordanka Jurukova

Editorial Committee: Stanislav Stanilov (vice-editor-in-chief), Maria Gurova (secretary), Javor Bojadzhiev, Diana Gergova, Georgi Kuzmanov, Sergey Torbatov, Zhivko Aladzhov, Nikolaj Ovcharov, Ivan Jordanov, Vassilka Gerassimova

Typeset Editor: Maria Uzunova
Critic reader: Javor Bojadzhiev

Адрес на редакцията: Археологически институт с музей, Съборна 2, София 1000 факс: 988 24 05, e-mail: aim-bas @techno-link.com
Address: Institute of Archaeology with Museum, 2 Saborna Str., Sofia 1000 fax: 988 24 05; e-mail: aim-bas @techno-link.com

На корицата:
Сребърен начелник от могилата Оструша, Казанлъшко
Снимка: Георги Китов
On the cover:
Silver head-stall from Ostrusha tumulus, Kazanlak region
Photo: Georgi Kitov

©Археологически институт с музей, 2003

СЪДЪРЖАНИЕ

СТАТИИ

Йорданка Юрукова. 110 години Археологически музей 5
Мирча Бабеш. Археология и общество в началото на XXI век 8
Георги Китов. Долината на тракийските владетели (I) 13
Валери Григоров. Принос към проучването на старобългарската диадема (VIII-XI в.) 29

СЪОБЩЕНИЯ

Недко Еленски. Култова шахта от култов комплекс в неолитното селище Самоводене 39
Валентин Плетньов. Капачета на ампули за териак от Варна 49

ОТЗИВИ И РЕЦЕНЗИИ

Васил Николов. Clemens Lichter. Untersuchungen zu den Bestattungssitten des südeuropäischen Neolithikums und Chalkolithikums. Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Internationale Interakademische Kommission für die Erforschung der Vorgeschichte des Balkans, Monographien Bd. 5. Mainz am Rhein, Verl. Philipp von Zabern, 2001, 474 S. 52
Васил Николов. Holger Schubert. Die bemalte Keramik des Frühneolithikums in Südosteuropa, Italien und Westanatolien. Internationale Archäologie, Bd. 47. Rahden, Verl. Marie Leidorf GmbH, 1999, 259 S., 170 Taf. 55
Вълка Илчева. Стефан Чохаджиев. Ваксево. Праисторически селища. С приноси от: В. Генадиева, М. Гюрова, Ц. Попова, Л. Нинов. Велико Търново, Faber, 2001, 253 стр., 120 рис., 38 фиг. 57
Лиляна Перничева. Стефан Чохаджиев. Ваксево. Праисторически селища. С приноси от: В. Генадиева, М. Гюрова, Ц. Попова, Л. Нинов. Велико Търново, Faber, 2001, 253 стр., 120 рис., 38 фиг. 58
Алексей Гоцев. Г. Китов, Д. Агре. Въведение в тракийската археология. София, ИК Авалон, 2002, 430 стр. 60
Тотко Стоянов. Х. Попов. Урбанизация във вътрешните райони на Тракия и Илирия през VI-I век преди Христа. София, Nous, 2002, 378 стр. с ил. 64

ПРЕГЛЕД

Васил Николов. Юбилей на проф. д.и.н. Хенриета Тодорова 67
Снежана Горянова. Виолета Нешева на 60 години 68
Марио Иванов. Втори международен симпозиум „2075 години от въстанието на Спартак. Трако-римско наследство. 2000 години Християнство“, Сандански, 1 - 4 октомври 2002 г. 70

IN MEMORIAM

Дочка Аладжова. Вера Антонова /1917-2002/ 73

ПУБЛИКУВАНИ ПРЕЗ 2002 Г. НАУЧНИ КНИГИ ПО АРХЕОЛОГИЯ НА БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ

..... 75

CONTENTS

STUDIES

Yordanka Yurukova. 110th Anniversary of the Archaeological Museum 5
Mircea Babeş. Archaeology and Society at the Beginning of the 21st Century 8
Georgi Kitov. The Valley of the Thracian Rulers (I) 13
Valeri Grigorov. A Contribution to the Study of the Old Bulgarian Diadem (the 8th-9th centuries) 29

REPORTS

Nedko Elenski. A Cult Shaft from a Cult Assemblage at Samovodene Neolithic Site 39
Valentin Pletnjov. Ampullae Lids for a Theriac from Varna 49

REVIEWS

Vassil Nikolov Clemens Lichter. Untersuchungen zu den Bestattungssitten des südeuropäischen Neolithikums und Chalkolithikums. Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Internationale Interakademische Kommission für die Erforschung der Vorgeschichte des Balkans, Monographien Bd. 5. Mainz am Rhein, Verl. Philipp von Zabern, 2001, 474 S. 52
Vassil Nikolov. Holger Schubert. Die bemalte Keramik des Frühneolithikums in Südosteuropa, Italien und Westanatolien. Internationale Archäologie, Bd. 47. Rahden, Verl. Marie Leidorf GmbH, 1999, 259 S., 170 Taf. 55
Valka Ilcheva. Стефан Чохаджиев. Ваксево. Праисторически селища. С приноси от: В. Генадиева, М. Гюрова, Ц. Попова, Л. Нинов. Велико Търново, Faber, 2001, 253 стр., 120 рис., 38 фиг. 57
Liliana Pernicheva. Стефан Чохаджиев. Ваксево. Праисторически селища. С приноси от: В. Генадиева, М. Гюрова, Ц. Попова, Л. Нинов. Велико Търново, Faber, 2001, 253 стр., 120 рис., 38 фиг. 58
Aleksei Gocev. Г. Китов, Д. Агре. Въведение в тракийската археология. София, ИК Авалон, 2002, 430 стр. 60
Totko Stoyanov. Х. Попов. Урбанизация във вътрешните райони на Тракия и Илирия през VI-I век преди Христа. София, Nous, 2002, 378 стр. с ил. 64

NEWS

Vassil Nikolov. Anniversary of Prof. Dr. Henrieta Todorova 67
Snezhana Goryanova. Violeta Nesheva's 60th Anniversary 68
Mario Ivanov. Second International Symposium „2075 Years after the Insurrection of Spartacus. Thacian-Roman Heritage. 2000 Years Chistianity." Sandanski, 1-4 of October 2002 70

IN MEMORIAM

Dochka Aladzhova. Vera Antonova /1917-2002/ 73

SCIENTIFIC BOOKS IN ARCHAEOLOGY OF BULGARIA PUBLISHED IN 2002 75

110 години Археологически музей

Йорданка Юрукова*

На 23 септември 1892 г. със заповед № 598 на Министерството на народното просвещение учителят по класически езици Вацлав Добруски е назначен на длъжността директор на Народния музей. Това е първият официален акт, чрез който съществуващият дотогава отдел за музейни ценности към Народната (Публична) библиотека в София се превръща в самостоятелна институция със свой персонал и бюджет, натоварена с високоотговорни функции и обществени задачи[1].

Народният музей, чиято 110-та годишнина празнуваме, преминава дълъг и сложен път на развитие. Като пионер в една нова област за нашата страна - археологията и музейното дело, прилагайки традициите на големите европейски музеи и съобразявайки ги със специфичните за България особености, Народният музей установява принципите и нормите, следвани от всички негови по-млади последователи, които формират днес гъстата музейна мрежа - гордост за нашата страна. Някои от тези авторитетни съвременни институции са преки потомци на Народния музей. Ето защо, днешният наш празник е и техен празник, а оттук с основание може да бъде определен и като празник на българското музейно дело - неразривна част на националната българска култура.

През 1906 г., въз основа на съхраняваните в Народния музей етнографски материали и паметници, се създава специализираният Народен етнографски музей. През 1948 г. художественият отдел на Народния музей формира най-голямата част на новосъздадената Художествена галерия. Събраните с ерудиция и всеотдайност икони са в криптата, а функциите на създадената през 1911 г. специална служба към музея, свързана със запазване и поддържане на старините, са прехвърлени към сформираната десетилетия по-късно, многолюдна сега институция - Националния институт за паметници на културата.

Натоварен и със задачи, и с много обществени очаквания, притежаващ и значителен брой ценни паметници (между тях са и едни от първите експонати - златният венец и сребърният ритон от с. Розовец), Народният музей не разполагал с основното условие за разгръщане на нормална дейност - подходящи фондохранилища и експозиционни зали. През 1900 г. Народният музей е настанен „временно" в сградата на Буюк джамия. Този великолепен паметник на османската архитектура от втората половина на XV в., в тогавашното му състояние, не е бил пригоден за специфичните музейни дейности и изяви. Въпреки това обаче, благодарение на ентусиазма на неговите сътрудници и на безпрецедентната обществена подкрепа, изразена главно в насочването към музея на цели кервани със старини, през 1905 г., в тържествена обстановка, в присъствието на целия политически и културен елит, първата музейна експозиция е открита.

Много по-съществена обаче е дейността на музея в организирането и научното ръководство на първите археологически проучвания в страната. Църквите в Трапезица, дворцовите сгради в Царевец, Мадара, Никополис ад Иструм и Ескус, праисторическите селища при Саладиново и Коджа Дермен, некрополите край Брезово, Дуванлий, Мезек и пр. - това е само част от многобройните теренни проучвания, проведени от сътрудниците на музея и ръководените от тях колективи. Тези експедиции са методично-практически школи за поколения български археолози. От тези разкопки също така фондовете на музея се попълват със забележителни паметници. Така, от проучените край Дуванлий и Мезек некрополи Народният музей придобива ценна сбирка от бронзови предмети - паметници на тракийската култура, която и днес е сред най-богатите в Европа. Съкровищата от Вълчитрън, Николаево, Величково, както и редица други, са едни от най-забележителните паметници на античността, познати и ценени от международната научна общност.

С организираната през 1935 г. българо-германска експедиция за проучване на ранновизантийската крепост край Садовец (във фондовете на музея са постъпили многобройни ценни находки, а резултатите бяха обнародвани преди няколко години от Баварската академия на науките) Народният музей

* *Археологически институт с музей - БАН, Съборна 2, София 1000, e-mail: aim-bas@techno-link.com*

[1] *Слово, прочетено на тържественото честване на 110-годишнината на Музея на 10.12.2002 г.*

поставя началото на ползотворното международно сътрудничество в областта на археологията в нашата страна. При това условията в сключения с германската страна договор, чрез които българската страна защитава успешно своя авторитет чрез гарантиране на най-благоприятните за нея условия, могат да служат за пример и в наши дни, когато безпроблемно възприемаме всички претенции на някои наши чуждестранни партньори.

И ръководството на Народния музей, и всички негови сътрудници ясно са съзнавали значението на своевременното проучване и обнародване на разкритите от тях обекти и паметници. През периода 1907-1942 г. са публикувани 7 тома от Годишника на Народния музей, както и 18 други сборници и монографични изследвания. Между тях са „Старобългарското изкуство" и „Миниатюрите на Манасиевата хроника..." от Б. Филов; „Монетите и печатите на българските царе" от Н. Мушмов; „Паганизмът в Долна Мизия" на Я. Тодоров; „Темната дупка" на Р. Попов и редица други, използвани и днес както от наши, така и от чужди специалисти.

Голямо значение за развитието на музея играят два последователно приети нормативни акта. С приетия през 1909 г. „Закон за народната просвета" музеят е назован „Народен археологически музей". Този закон определя неговата структура, задачи и ръководство. Последното е било осъществено от директор и музеен съвет, в който, наред с уредниците, са участвали и „2 външни лица" - делегати на Министерството на Народното просвещение. В продължение на близо четвърт век видните български учени - професори, а по-късно и академици, Гавраил Кацаров и Йордан Иванов, са участвали в музейния комитет в качеството си именно на такива делегати. Ако се спрях по-подробно на тези факти, то е защото тъкмо те илюстрират модерния, а същевременно и демократичен начин, по който музеят е бил администриран. Вместо чиновници, без творческо отношение към третираните проблеми, принципалът (в случая Министерство на просвещението) е осъществявал своите права чрез учени, съпричастни към дейността на музея. В тази дейност, впрочем, в качеството си на директори, делегати, уредници, членове на редакционни колегии и пр. са вземали участие всички големи имена в историческата ни наука от миналото столетие. Без претенции за изчерпателност, поради липса на време, ще посоча само част от тях. Това са академиците - Гавраил Кацаров, Димитър Дечев, Йордан Иванов, Богдан Филов, Кръсто Миятев, Д. П. Димитров, Д. Ангелов, член-кореспондент Веселин Бешевлиев, професорите - Петър Мутафчиев, Васил Златарски, Христо Данов, Георги Михайлов, Тодор Герасимов, Никола Мавродинов, Иван Венедиков, Велизар Велков, Теофил Иванов, Станчо Ваклинов, Георги Георгиев и мн. др. Като администратори някои от тях проявяват достоен за уважение прагматизъм. Такъв е случаят с проекта от 1931-1932 г., изработен от Гавраил Кацаров и Рафаил Попов. Според него джамията е следвало да стане част от голям комплекс магазини с лица към улиците „Леге" и „Клементина" (дн. „Съборна"). От този комплекс се е очаквало да осигурява за Народния археологически музей „... значим годишен доход за научна дейност." Подобен подход, съобразен с европейските музейни традиции, се опитваме да приложим и в наши дни. Само строежът на сградата на БНБ е спрял реализацията на проекта Кацаров - Попов. Този строеж обаче е бил успешно използван от следващия директор на музея - Иван Велков. Срещу предоставяне на незначителна част от музейния терен на строителите на банката същите изграждат към централния корпус на джамията две странични крила. Едното обхваща две експозиционни зали и лапидариум, а другото - лапидариум и административни помещения. Чрез това преустройство Буюк джамия се превръща вече в малък музеен комплекс, предоставящ по-големи възможности за експониране, съхраняване и проучване на паметниците (тук включвам реставрационните ателиета, фотолабораторията и библиотечното депо).

Въздушните удари над София са с тежки последствия за музея. При нападението от 30 март 1944 г. са засегнати двете нови крила на музея. Тогава, в пламъците на пожарите, към спасителите от банката се присъединяват и някои музейни сътрудници. Това са Вера Мавродинова, Тодор Герасимов и Васил Миков. В продължение на часове те изнасят на ръце паметниците и ценните книги от застрашените помещения и ги предават в банковите трезори. За тази доблест - и морална, и научна, която в бурните години след 1944 г. не само, че не е отбелязана чрез никакъв административен знак на благодарност, но дори и не е спомената в официални документи, си позволявам днес - на този празник, да изкажа общата ни почит към делото на тези достойни български учени.

През 1948 г., след приемането на Закона за БАН, Народният археологически музей се обединява с Археологическия институт под името - „Археологически институт с музей при БАН". От този момент нататък развитието на музея трудно може да се разграничи от това на Института. След продължителната (близо десетилетие) инвентаризация на му-

зейните фондове, предприета през 1962 г. по инициатива на акад. Д. П. Димитров с цел да се фиксира броя и състоянието на паметниците след сътресенията от бомбардировките, музейната дейност постепенно заглъхва. Постъпленията от разкопки рязко намаляват. Липсата на финансови средства свежда до минимум откупките. Най-интересните паметници са включени в дългосрочни международни изложби или в чужди експозиции. Разклатеният купол, течащият покрив, едва мъждукащото осветление, изронените стени, захабеният под, обраслият с бурени двор - средище на бездомни кучета и наркомани - такава бе тъжната гледка на приютения в Буюк джамия музей. В такава потискаща обстановка в началото на 90-те години посрещнахме стогодишнината на музея.

И тогава, както във всяка приказка с хубав край, получихме неочаквана помощ. Италианската република ни отпусна значителни суми, с които бяха извършени наложителните ремонтни работи. Стегнат, подмладен, с нова експозиция в централната зала, преди три години музеят отвори врати пред своите посетители. Миналата година бе открита зала „Трезор", а тази вечер ще станем свидетели на отварянето на зала „Праистория".

За този нов шанс, за превръщането на музея в мечтаното от нашите предшественици културно средище на столичния град, от сърце благодарим на Италианската република в лицето на акредитираните нейни представители в София. Благодарим и на един неакредитиран италиански представител - нашата уважавана колега д-р Мария Рео. Тя беше живата брънка между дарителя и дарения. Благодарим и на д-р Людмила Слокоска, която също вложи своите сили в реставрацията на музейната сграда.

За разлика от старите експозиции, в които срещу щедро раздаваните суми на художници-аранжори, виждахме тъжно гледащия от стелата Анаксандър, заобиколен от купчина чакъл, сега подреждането на паметниците е сторено от нашите музейни специалисти. И в това подреждане те са вложили и своите знания, и своя вкус към красотата. Списъкът с имената им е дълъг. А времето за благодарност и към нас, и към тях, ще дойде тогава, когато седнали в залата с цветя в ръце, ще чуем при следващите юбилейни годишнини своите имена.

110th Anniversary of the Archaeological Museum

Yordanka Yurukova*

On the 23rd of September 1892, with order N 598 of the Ministry of the Public Education the teacher in classical languages Vaclav Dobrusky was appointed director of the Public Museum. Through this first official act the already existing Department for Museum Values at the Public Library in Sofia was turned into a separate cultural institution.

The Public Museum underwent a long and complex development. The institution was a pioneer in a new area of the Bulgaria cultural life – archaeology and museums organization – and set principles and standards by adapting the traditions of the big European museums to the specific Bulgarian conditions. These principles and standards were followed by its younger followers which established the present dense national museum network. Some of these competent modern institutions are direct descendants of the Public Museum.

In 1900 the Public Museum was hosted "temporarily" by Buyuk Dzhamiya – a magnificent monument of the Ottoman architecture from the second half of the 15th century. The first museum exposition was officially opened in 1905 and the event was attended by the political and cultural elite of the country.

However, among the most essential activity of the institution was the Museum's activity in the organizing and the scientific management of the first archaeological investigations and excavations in Bulgaria. The churches at Trapezitsa, the palace buildings at Tsarevets, Madara, Nicopolis ad Istrum and Oescus, the prehistoric sites at Salmanovo and Kodzhadermen, the necropolises at Brezovo, Duvanlii, Mezek, etc. are just few examples of the numerous surveys carried out by the museum's collaborators. These expeditions became methodical and practical schools for generations of Bulgarian archaeologists.

All reputable historians and archaeologist living in the 20th century worked at the Museum as directors, curators, members of editorial boards, etc.

In 1948 in accordance with the newly adopted Law on Bulgarian Academy of Sciences, the Public Archaeological Museum was united with the Archaeological Institute and became Archaeological Institute and Museum at the Bulgarian Academy of Sciences. From this moment on the development of the Museum is closely related to the Institute's development.

The renovated exposition, presenting prehistoric and antique finds from the Bulgarian territories, which are to be seen in the rooms of the Museum turn it into the cultural center of the capital city that our predecessors have dreamed about.

* *Institut of Archaelogy with Museum, 2 Saborna Str., Sofia 1000, e-mail: aim-bas@techno-link.com*

Археология и общество в началото на XXI век

Мирча Бабеш*

Началото на археологията като наука е поставено доста отдавна, през XVIII в. и е свързано с името на големия немски учен Йохан Йоахим Винкелман. Тогава на дневен ред са преоткриването и изучаването на класическата гръко-римска култура, главно въз основа на архитектурата и произведенията на изкуството. Чисто любопитство, събираческа страст и възхищение пред античното изкуство е мотивацията на първия класически археолог.

Съвсем различна е ситуацията с прото- и праисторическата археология, която получава статута на наука едва през втората половина на XIX в. Със сигурност не е случайно, че по това време се зараждат и утвърждават европейските нации. В този период както при французите, така и при англичаните, германците, поляците, унгарците, румънците и др. в широк мащаб се проявява трескав интерес към произхода на собствената нация. Оскъдните писмени извори от античността или от ранното средновековие обаче едва позволяват идентифицирането на предците и бегла реконструкция на тяхната ранна история. От самото начало за детайлните проучвания на културата на тези народи е необходимо съдействието на прото- и праисторическата археология. Археологията става популярна, но скоро тя попада под силното политическо влияние, което с времето се отразява все по-отрицателно върху нейното развитие. От нея се очаква да потвърди актуалните, политически мотивирани, често клиширани представи за „предците". На благородния произход, високата култура, добродетелите на предците трябва да бъде придадено достоверно звучене с помощта на археологическите находки.

В отделните европейски страни археологическата наука е обхваната по различно време от тази треска. Франция изживява една истинска галомания по времето на Наполеон III, който нареждa провеждането на мащабните разкопки в Алезия през 1861-1865 г. Ако се погледне издигнатата днес при Алезия колосална статуя на Верцингеторикс (висока 14 м!), става ясно, че страстта на императора към келтската археология определено е имала и политически мотиви. Почти едновременно подобно развитие се наблюдава и във Вилхелмова Германия. Край Детмолд, където се предполага, че се е провела битката в Тевтобургската гора, на 16. 08. 1875 г. в присъствието на кайзер Вилхелм I е открит огромен паметник (с обща височина 53 м, височината на самата статуя до върха на меча е 26 м), посветен на Арминиус, като символ на германското геройство, но и на скорошната победа над Франция. За разлика от Верцингеторикс, Арминиус/Херман, предводителят на херуските, е победител. На това място, както смятат, в 9 г. пр. Хр. той напълно унищожил трите легиона, командвани от Квинтилий Вар; днес знаем, че битката се е водила на съвсем друго място - при Калкризе, в близост до Олденбург, но в нашата дискусия това вече не играе някаква роля.

Статуите са поръчвани почти винаги от политиците и създавани от хората на изкуството. Те често отразяват литературно предадените митове, които безкритично са осмислени от историци и археолози. Понякога обаче даже изпод перото на специалистите излизат нови митове и погрешни теории. В края на XIX - началото на XX в. Густав Косина е най-големият авторитет в немската праисторическа археология. Много показателно е заглавието на неговата излязла през 1912 г. книга: *Германската праистория - една водеща национална наука*. Един цитат би изяснил позицията на Косина: „Днес нямаше да сме това, което сме, нито пък великото, което е в нас и би произлязло от нас щеше да го има, ако не бяхме получили значимото наследство от нашите предци". Става въпрос за германите от ранната епоха. По-нататък следва заключението: „Който иска да почувства неподправеното ни най-ранно и най-наше изкуство, той трябва да започне с праисторията. Точно чрез това тази млада наука придобива изключителната си стойност в настоящето, нейното голямо национално значение."

Косина е смятан за олицетворение на на-

* *Букурещки университет, Факултет по история "Василе Първан", Археологически семинар, e-mail: mirceababes@hotmail.com*

ционалистическите залитания на археологията, но не трябва да си затваряме очите и пред не по-малко вредните тенденции на други археологически национални школи, които са се потрудили за възвеличаването на действителни или мними предци на собствената нация, независимо дали това са келти, илири, славяни, траки или даки, а даже хуни и авари.

Ние, румънците, не сме изключение в този смисъл, но за разлика от другите сме били обзети от тази треска по-късно. Един от родоначалниците на румънската археология, Василе Първан, със сигурност не е бил националист и въпреки това в неговото еталонно съчинение *Getica. O protoistorie a Daciei* (Bucureşti 1926) се прокрадва идеализирано представяне на „добродетелите на предците", на гетите и даките, които били един миролюбив земеделски народ, стоящ на много по-високо стъпало в сравнение с другите варвари - траки, германи или келти, поради любовта си към родината и храбростта си във войните с Траян (*Getica* 171-173). От друга страна, относно основаната от Николае Денсушану тракомания или дакомания, Първан се изказва много остро и окачествява неговия труд *Dacia preistorica* (Bucureşti 1913) като един „научно-фантастичен роман", предизвикващ възхищение и ентусиазъм само у дилетантите. Действително, тракоманията среща тогава остри възражения сред професионалистите (предимно ученици на Първан) и нейни привърженици се намират само сред лаиците. Това са предимно привържениците на дяснорадикалното движение „Железен страж" - едно ултранационалистическо, ксенофобско движение, което има съществен принос за погребването на демокрацията в Румъния в навечерието на Втората световна война. Дакизмът - теорията за произхода на румънците единствено от гето-даките, не отмира и 4-5 десетилетия покъсно изненадващо възкръсва при националкомунистическия режим на Чаушеску, а след това още веднъж след промяната.

По време на първите две десетилетия на комунистическия режим, политическите условия за това не са никак подходящи. Румъния е окупирана до 1958 г. от съветски войски, а съветските съветници са всесилни. Властващата идеология е т. нар. интернационализъм, който изключва всички националистически тенденции. Наистина зад интернационализма се крие съветската хегемония, а това означава не само насилственото възприемане на съветската икономическа и социално-политическа система в Румъния, но и русифицирането на румънската култура и история. В другите страни от Източния блок едва ли е било по-различно. Под брутален политически натиск, румънските археолози трябва да подчертават славянското числено превъзходство и да идентифицират славянски находки там, където ги няма.

В началото на 60-те години румънските комунисти започват да се дистанцират от СССР. През 1964 г. - предпоследната година от живота на Г. Георгиу-Деж, се стига до открит разрив. Неговият наследник, Николае Чаушеску, продължава с политиката на независимост и хитро изиграва картите на национализма, за да спечели популярност. Днес е ясно, че това е въпрос на чисто политически спекулации. Партийната и държавна пропаганда се обслужва предимно от исторически митове; някои са стари, от времето на романтизма от XIX в., други са новосъчинени по поръчка от т. нар. „дворцови и служебни историци" на партията. Многократно биват организирани мащабни пропагандни кампании в медиите, провеждани с активното участие на учени, включително и археолози. Мнозина от нас все още добре помнят мъчителните спектакли през 1980 г., с които, както се казваше, беше отбелязана 2050 годишнината на т. нар. „независима гето-дакийска единна държава". Това не е случайна проява. По това време в България се готви отбелязването на 1300 годишнината от идването на прабългарите на Аспарух в днешната им родина и създаването на българската държава. Това беше счетено за предизвикателство; румънците трябваше да покажат, че техните предци - гето-даките, са населявали тези земи от край време и даже преди 2050 години са имали държава. Пет години по-късно, през 1985 г., са организирани нови празненства, посветени на паметта на споменатите от Херодот преди 2500 години *„първи борби за независимост на гетите"*. 2050 години очевидно не са достатъчно, 2500 години звучат по-добре!

Историците и археолозите от моето поколение бяха изправени пред въпроса, дали участието в такива обществени кампании, следващи политическите директиви на партията и изопачаващи историческата действителност, се свързва със статута на учен. На този въпрос е трудно да се даде еднозначен отговор даже и днес, 12 години след промяната. Тези, които направиха този компромис, твърдят, че той е бил необходим, даже неизбежен, за да се спаси архео-

логическата наука и преподаването на този предмет в университета, както и опазването на археологическите паметници. Повечето професионалисти вярват, че са могли строго да разграничат пропагандните текстове и техните основни теми (автохтонност, континюитет, единност) от истинските научни дискусии и публикации. В някои случаи това е твърде възможно, но в други - не. „Заразяването" винаги беше възможно и нерядко се случваше в научни публикации от онова време да са обсъждани, съзнателно или не, теми, понятия и клиширани интерпретации на историческата национална пропаганда. Изненадващо е само, че нерядко такива явления се наблюдават и днес, 12 години след разпадането на комунистическата диктатура.

Няма да е справедливо да бъдат забравени някои от най-добрите представители на дисциплината, които устояха на изкушението, даже тогава, когато бяха подложени на силен натиск. Преди всичко тук трябва да се спомене достойното за подражание смело поведение на групата сътрудници на Букурещкия Археологически институт под ръководството на тогавашния директор проф. Дионисие Пипиди, които отказаха да възприемат предписаните от партийната централа в един голям учебник по история на Румъния (*Istoria României*) фалшиви тези и възгледи. Благодарение на тази съпротива 10-томната националкомунистическа версия a la Чаушеску на историята на Румъния, която трябваше да бъде публикувана в 1979-80 г., в края на краищата никога не беше отпечатана. Тогава изглеждаше, че идеята за подобен монументален труд, претендиращ единствено той да представя пълната истина за миналото на румънския народ, е умряла. Но случаят не беше такъв. Наскоро публикуваните първи четири тома на издадената от Румънската академия „История на румънците" (*Istoria Românilor*, 1-4. Bucureşti 2001) доказват точно обратното. Оценката на томовете 1-3, които в основната си част са редактирани от археолози, можеше да е много показателна за тази дискусия, но времето за това беше твърде малко, а и липсват съответните рецензии и изказвания.

Падането на режима на Чаушеску промени из основи и в много посоки живота на румънското общество. За учените това означава една почти неограничена свобода на движение и на изказване, която е съществена предпоставка за развитието на науката. След много години изолация, последва истинско отваряне във всички посоки.

Румънските археолози отново са членове на семейството на *archeologues sans frontières*. Отново участваме в конгреси и колоквиуми; включваме се в интернационални изследователски проекти, като *Prähistorische Bronze funde, Corpus römischer Funde in Barbaricum, Lexikon zur Keltischen Archäologie* и т. н.; заедно с чуждестранни екипи провеждаме разкопки в страната; публикуваме често нашите резултати на чужди езици, често в отпечатани в чужбина книги и списания; след промяната ние отново имаме възможността да организираме богати археологически изложби - така например изложбите ни *Goldhelm, Schwert und Silberschätze* (Златен шлем, меч и сребърни съкровища) във Франкфурт на Майн (1994) или *I Daci* (Даките) във Флоренция и Триест (1997) предизвикаха широк интерес сред публиката и в медиите на тези страни.

Би могло да се каже, че черният потискащ период на националкомунизма е отминал, че днешната ситуация говори за определен напредък и поставя по този начин основата на едно многообещаващо бъдеще за науката ни. Това обаче не е смисълът и заключението от моя доклад. Тук обърнах внимание на някои актуални страни на румънската археология, които всъщност при новите обстоятелства на свобода и демокрация не би трябвало да се очакват. Има определено тежки проблеми, които са познати и в другите бивши комунистически страни, и за които трябва да се води отворена дискусия, и то в духа на диалога и съвместната работа.

Тук проследих развитието на румънската археология (в случая сравнявайки я с други страни) от гледна точка на връзката между тази дисциплина и обществото. От същата гледна точка бих искал в заключение да разгледам днешното положение и непосредствените перспективи. Опитът от последните 50 години еднозначно показва колко голяма е зависимостта на науката от благосклонността на държавното финансиране и то както на Изток (където държавата беше единственият патрон), така и на Запад. Това до голяма степен важи за тези дисциплини, където рядко се очакват практически приложими, непосредствено или опосредствено доходоносни научни резултати. В това число влизат повечето хуманитарни науки и, разбира се, археологията, ако се изключат откритията на важни културни ценности, които имат не само научна, но често и висока

пазарна стойност. Разходите и в нашата дисциплина се покачват непрекъснато: лични разходи, средства за разкопки и опазване на паметниците, средства за музеите с лабораториите и фондохранилищата им, средства за публикации, конгреси и колоквиуми, обучение на новите научни кадри. Всичко това струва пари, а приходите са по-скоро ограничени, даже и когато археологическите институции предлагат все повече и повече услуги чрез спасителни и превантивни разкопки, които трябва да са финансирани от индустриалните и строителни предприятия. Сама по себе си археологията остава един *лукс*, който трябва да бъде финансиран от държавната каса. А този, който плаща, поставя и условията. Какво означава това за румънската археология в продължение на последните 50 години се опитах току-що да представя. За съжаление и в днешно време от страна на обществото и политиката се получават постоянно сигнали, показващи, че национализмът не е отмрял и че при това винаги се правят позовавания на историята и археологията. Неотдавнашният спор относно учебниците по история в училищата е пример за това. Може да си припомним също така и церемонията, която се проведе през 1991 г. пред украсения с румънския държавен флаг паметник на победата на император Траян в Адамклиси (*Tropaeum Traiani*) - в присъствието на тогавашния държавен глава свещеници от православната църква отслужиха панихида в памет на загиналите там през 101-2 г. дакийски и римски войници, а караулът отдаде почест!

Исторически аргументи са изтъквани, за съжаление и на Запад, в актуалните политически дебати. Там обаче напоследък става въпрос не за националните традиции, а за европейска интеграция. Археологията е повлияна очевидно и от това политическо развитие. От една страна, политиците определено се радват, ако могат да бъдат привлечени привлекателни за широката публика историко-археологически аргументи в подкрепа на европейската идея, от друга - това представлява за археолозите очевидно едно голямо изкушение, а в действителност - също голям шанс да получат повече средства за нашата дисциплина. Редица археологически изложби и съответните публикации от последните 10 години показват какви размери придобива това тревожно развитие. Бих искал да цитирам някои примери, събрани от нашия колега проф. Свенд Хансен от Рурския университет, Бохум: изложба на палеолитни находки протече в Берлин през 1993-94 г. под заглавието „*First Europeans*" (Първите европейци); голямата келтска изложба във Венеция (1991) беше наречена *I Celti - la prima Europa* (Келтите - първата Европа). Също така в един германски изложбен каталог (*Das keltische Jahrtausend*, Rosenheim, 1993) се говори за първите европейци. През 1996-97 г. в Манхайм, Берлин и Париж се проведе голямата германско-френска изложба с впечатляващото заглавие *Die Franken - Wegbereiter Europas* (Франките - предшествениците на Европа). От красивата цветна брошура на изложбата бих искал да цитирам тук само клишираното заключение: „*Империята на франките получи такава важна посредническа роля между античността и средновековието именно поради състава си от различни народи. Голяма част от античната литература и култура не биха достигнали инак до нас. Така Европа беше трайно белязана, а в края на краищата беше положена основата на европейския обединителен процес - франките станаха предшественици на Европа.*" Коментарът е излишен. И въпреки това човек би искал да попита: какво ще разбере от това широката публика, какво ще разберат лаиците? Кои са били в края на краищата първите европейци: прачовеците от палеолита, хората от бронзовата епоха (преди няколко години имаше финансирана от Европейския съвет рекламна кампания *Бронзовата епоха - първата златна епоха на Европа*), келтите или франките? Човек добива впечатлението, че една манипулация на археологията - смесването на политика и наука - която даже и да е *политически коректна* (нали всички се стремим към обединение на Европа в свобода и демокрация), от гледна точка на учения едва ли може да бъде оправдана. По-доброто финансиране на археологията на Изток, в Средна и Западна Европа е важно, разбира се, но пълната свобода на изследванията е много по-важна, даже жизнено важна.

Не искам с това да кажа, че археолозите трябва да игнорират очакванията на обществото или даже на политиката. Ние носим морална отговорност за хората и трябва да се държим съответстващо на това. Чрез нашите изследвания, чрез публикациите ни, изложбите и обществените изяви трябва да се търси широката публика: трябва да бъдат разпространявани основополагащи, коректни познания относно ранното културно-историческо развитие на човечеството в световен мащаб, на нашия континент и в

границите на страните ни или на един малък регион; съществуващите общи черти при ранните култури и народи от различни части на Европа трябва да бъдат подчертавани; фалшификациите и митовете, които нямат документална база, трябва да бъдат критично оценявани и където е възможно - обезсилени. Чрез това можем да дадем нашия принос за разбирането и съответно - за преодоляването на историческите предразсъдъци и недоверието, които все още определят отношенията между някои нации и държави в Европа.

Archaeology and Society at the Beginning of the 21st Century

Mircea Babeș*

The beginning of archaeology in the 18th century is related to the rediscovery and systematic study of the classical Greco-Roman culture. In the particular field of prehistory and protohistory, archaeology reached the status of an autonomous discipline not earlier than the second half of the 19th century, coinciding with the birth of modern European nations and the growth of an interest in their origins. In order to identify the „ancestors" and to reconstitute their ancient history it was necessary to appeal to prehistoric and protohistoric archaeology. The noble origin and all the other qualities of these ancestors had to be convincingly emphasised by archaeological findings. In various European countries, archaeology was contaminated by this disease at different times: in France during the reign of Napoleon III, in neighbouring Germany under Kaiser Wilhelm I, in Romania in the early 20th century. Vasile Pârvan (1882-1927) was by no means a nationalist. However in his major work, *Getica. O protoistorie a Daciei* (1926), we encounter occasionally an idealised description of the ancestors – Getae and Dacians. At the same time, „dacism" - a theory which reduces the origin of the Romanian people to the Daco-Getic element exclusively, was spreading among the dilettantes. Surprisingly, this theory was promoted under the national-communistic regime of Nicolae Ceaușescu, and was reborn more recently once again in the transitional period we are currently going through. Unfortunately, the political power and the society as a whole are still sending out signals which show that nationalism has survived and that it continues to rely on history and archaeology for its survival. In Western Europe historical arguments are also used in current political debates. Recently these debates are not related to national traditions but to European traditions and integration issues. The titles of such archaeological exhibitions as *„I Celti, prima Europa"* (Venice 1991) or *„Die Franken – Wegbereiter. Europas"* (Mannheim, Berlin, Paris 1996-97) reflect a political abuse of archaeology, which is unacceptable even if „politically correct".

* *University of Bucharest, Faculty of History "Vasile Parvan", Seminary of Archaeology, e-mail: mirceababes@hotmail.com*

Долината на тракийските владетели (I)

Георги Китов*

В памет на Мечислав Домарадски

Едно от свидетелствата за тракийското присъствие в днешните български земи са могилите (Шкорпил 1898; Шкорпил 1999; Китов 1993, 39 сл. и пос. там лит.)[1]. Насипвани в продължение на повече от три хилядолетия, между ранната бронзова и късната римска епоха, те са част от пейзажа на съвременна България. Известни са и няколко могили, създадени от българите през VII - IX в. (Георгиева 1955, 11 сл.; Георгиев 1996, 86 сл.; Rašev, Stanilov 1998, 67 sqq). Разположени на групи или поединично, тракийските могили са характерни за всички географски райони с височина до 1 500 м над морското равнище. Размерите им варират между 2-3 и над 100 м в диаметър и до над 20 м височина. Броят им сигурно няма никога да бъде установен точно поради разрушаването на част от тях (особено на по-малките) при селскостопански, строителни, иманярски и др. дейности. Приема се, че днес са останали около 15 000.

Доскоро се смяташе, че могилите, както свидетелства и името им (гроб на старобългарски и на руски език), са покривали гробове на владетели и представители на тракийската аристокрация. Напоследък се изясни, че някои от тях са засипвали свещени дарове, принесени в името на многото почитани в Тракия богове и божествени сили (Гергова 1987, 55 сл.; Китов 1988, 40 сл.). Разкопките в Стрелча (Китов 1979), Казанлъшко (Kitov 1999), Старосел (Kitov 2001b; Китов 2003), Александрово (Kitov 2001a, 15 сл.; Китов 2002, 50 сл.) и другаде поставиха под въпрос валидността на традиционно използвания термин „тракийски надгробни могили". Може да бъде установено, че трябва да се прави разлика между **обикновена гробница** и **храм.** Храмовете са разполагани в периферията на могилните насипи или са свързвани с тях посредством различни по дължина коридори, които са ги правели достъпни за посещения и използване. Много от тях имат представителни фасади, чието оформление се обезсмисля, ако не е имало от кого да бъдат гледани. В тях е бил погребван някой виден представител на аристокрацията или обявен за бог владетел, пред чиито останки са извършвани поклонения и други религиозни церемонии. Така храмовете се превръщат едновременно в **гробници** и **мавзолеи**. За този вид подмогилни строежи с еднаква сила могат да се използват термините „гробница" (монументална), „мавзолей", „храм" и всички съчетания между тях. Критиката към термина „мавзолей" (Русева 2000, 43 сл. и другаде) се основава на обстоятелството, че известните от древността, а и по-късни съоръжения (на Мавзол в Халикарнас, Батенберг и Георги Димитров в София, Ленин в Москва и др.) са без могилен насип. Намирам, че в случая трябва да се изхожда не от *външната форма*, а от *предназначението* на постройката - запазване на тленните останки на определена личност и преклонение пред тях.

Работата на ръководената от мен Траколожка експедиция за могилни проучвания (ТЕМП) в Казанлъшко започна през 1992 г (Китов 1994a; Kitov, Krasteva 1992-1993). За 8 сезона бяха проучени няколко десетки насипа (обр. 1). Те са разположени в могилни групи. Най-североизточната - Шушманец, се намира непосредствено до град Шипка и включва една много голяма, три големи и три малки могили (по класификация на Китов 1993, 50 сл.). В района на града са и групите Оструша, Косматките, Донкова, Илиева. Голяма група могили има на запад, в района на Скобелево и Ясеново, други - в землищата на селата Дунавци (на северния бряг на яз. Копринка, на дъното на който се намира Севтополис), Долно и Горно Сахране, Габарево - Търничене - Александрово, Розово, Черганово, Мъглиж (Табакова-Цанова 1991, 105 сл.; Домарадски 1991, 127 сл.). Налага се впечатлението, че по-ранните и по-представителните могили се концентрират в линии покрай склоновете на Средна гора и Стара планина, докато по-незначител-

* *Археологически институт с музей - БАН, Съборна 2, София 1000, e-mail:kittemp@abv.bg*

[1] *Задача на настоящата статия е да събере за читателите на „Археология" пръснатите тук и там сведения за Долината на тракийските владетели, да направи опит за предварителна систематизация, да пусне в обръщение нови факти и наблюдения, да предостави непубликувани досега илюстрации. Поради големия си обем, работата се отпечатва в два последователни броя на списанието.*

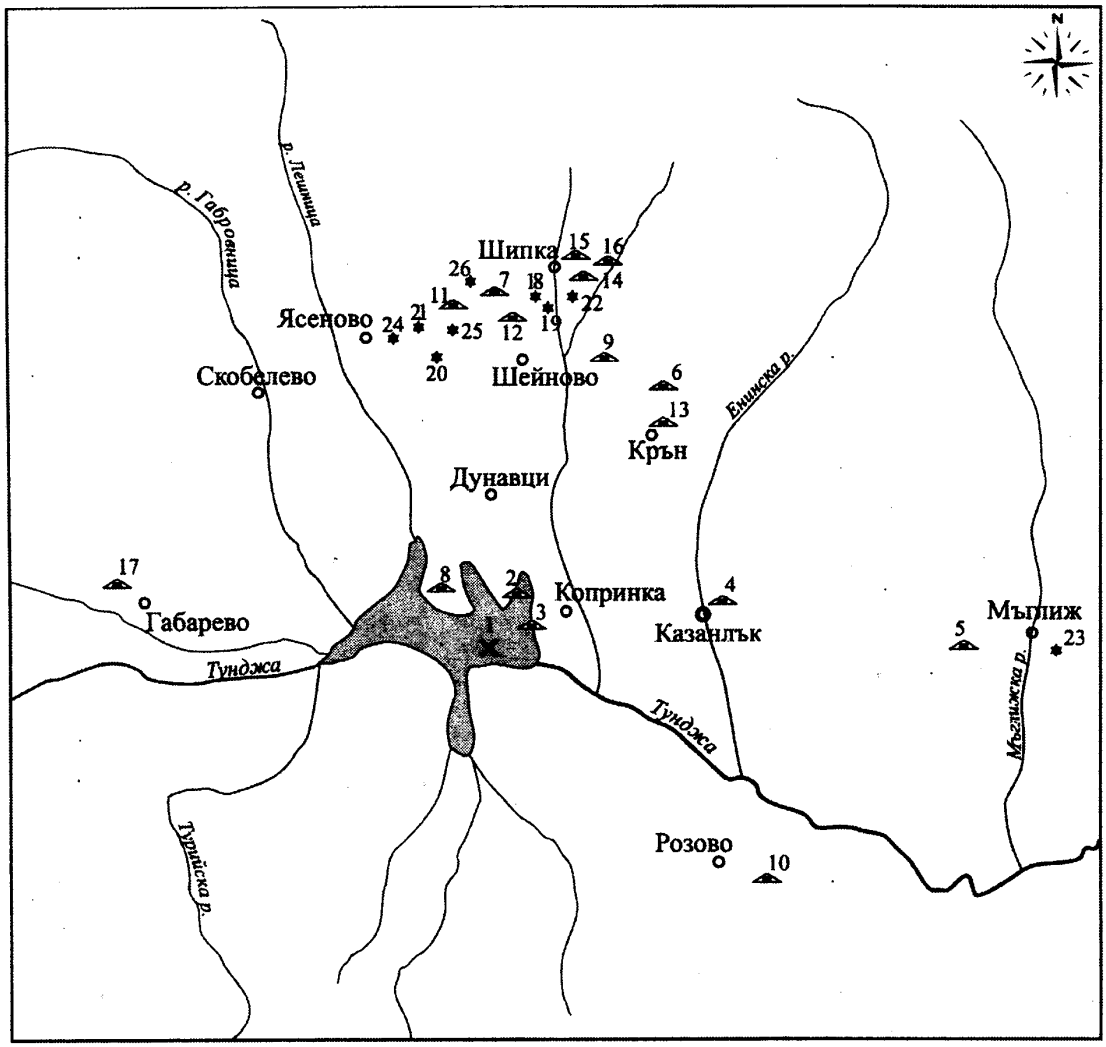

Обр. 1. Долината на тракийските владетели. 1. Столицата на Одрискоto царство Севтополис; 2, 3. Тухлени куполни гробници на дъното на яз. „Копринка"; 4. Казанлъшката гробница; 5. Мъглижката; 6. Крънската; 7. Малката могила; 8. Запрянова; 9. Остpуша; 10. Славчова; 11. Сашова; 12. Голяма Арсеналка; 13. Сарафова; 14. Грифоните; 15. Шушманец; 16. Хелвеция; 17. Лулчева; 18. Консулова; 19. Биньова; 20. Смаилова; 21.Фомус; 22. Лешникова; 23. Петрунова; 24. Деница; 25. Дочева; 26. Зарева. Автор Н. Тонков.

Fig. 1. The valley of the Thracian rulers. 1. The capital of the Odryssian kingdom Seutopolis; 2, 3. Domed brick tombs under the waters of „Koprinka" dam lake; 4. Kazanlak tomb; 5 Maglizh tomb; 6. Kran tomb; 7. Malkata mogila tumulus; 8. Zamrjanova tumulus; 9. Ostrusha tumulus; 10. Slavchova tumulus; 11. Sashova tumulus; 12. Goljama Arsenalka tumulus; 13. Sarafova tumulus; 14. The Griffins tumulus; 15. Shushmanets tumulus; 16. Helvetia tumulus; 17. Lulcheva tumulus; 18. Konsulova tumulus; 19. Binjova tumulus; 20. Smailova tumulus; 21. Fomus tumulus; 22. Leshnikova tumulus; 23. Petrunova tumulus; 24. Denitsa tumulus; 25. Docheva tumulus; 26. Zareva tumulus. Author: N. Tonkov.

ните и тези от римската епоха са в равнинните райони.

Независимо от това, че голяма част от могилите са нарушени и ограбени в древността и ново време, при разкопките бяха открити повече от 1500 предмета с научна, художествена и музейна стойност, които се пазят в АИМ, НИМ и ИМ „Искра"- Казанлък. Много от тях бяха включени в национални изложби, показани в Европа, Азия и Америка (Marazov 1994, №№ 1-12; Kitov 1997b, 33 sqq; Marazov 1997, №№ 1-14; L'or des Thraces 2002, №№ 221-235 и др.).

От намерените няколко десетки гробни съоръжения, десет са каменни или тухлени сгради, осем от тях монументални. Три -

Хелвеция, Грифоните и Шушманец са в непосредствена близост една до друга, до югоизточната периферия на Шипка, върху площ не повече от четвърт кв. км (заедно с непроучената в Плоската могила). Остpуша е на около 2,5 км южно от Шипка, а Сашова (Китов 1996в) и Голяма Арсеналка на около 2 км западно, между селата Ясеново и Шейново. Гробницата в Сарафова могила се намира непосредствено до северозападните покрайнини на Крън, а тази в Славчова - на около 1 км източно от Розово (Китов 1996а). Към тях се прибавят две обикновени гробници и две псевдогробници. Обикновените са в Малката могила, непосредствено на север от Голямата Арсеналка и в Лулчева могила на 0,8 км западно от Габарево. Псевдогробници наричам запълнени с камъни и измазани с глина съоръжения, които имитират форми на пространствено решени сгради (Китов, Агре 2002, 146 сл.). Едната от тях - в Запрянова могила, принадлежи на некропола на Севтополис, в землището на Дунавци, на северния бряг на язовир Копринка. Тя има план на куполна сграда. Другата е разположена на изток от Мъглиж - в Петрунова могила, и е с правоъгълна „камера" и дълъг „коридор".

Към проучените от ТЕМП 12 съоръжения се прибавят още осем. Откритата през 1944 г. Казанлъшка гробница (Огненова-Маринова 1991, 12 сл. с лит.) се намира в североизточните покрайнини на Казанлък. Две тухлени куполни гробници са проучени на дъното на яз. Копринка (Чичикова 1957, 133 сл.). През 1965 г. Гергана Табакова-Цанова и Людмил Гетов откриват Мъглижката (на запад от града) и Крънската гробница (Гетов 1991, 42 сл. и пос. там лит.). Крънската е фактически в района на Шипка - на 1 км североизточно от Остpуша. Братя Шкорпил споменават за две гробници край Шипка - едната сводеста, неизвестно къде точно разположена, вероятно отдавна унищожена, и друга - мраморна, в Плоската могила (до Шушманец) (Шкорпил 1898, 44, 164). Още една, подобна на тази в Лулчева могила, е открита от иманяри през 2001 г. източно от Мъглиж.

Две от гробниците в Казанлъшко са единствените, открити при археологически разкопки; недокоснати от грабители или злосторници в продължение на повече от 20 столетия. Други шест са изцяло запазени, две частично, две са сравнително примитивни и засипани. Гробницата в Малката могила е невъзстановима, а тази в Лулчева могила не притежава художествени достойнства и е без съществена експозиционна стойност. От по-рано откритите гробници, Казанлъшката (с копието ѝ) е действащ туристически и археологически обект, Крънската е недопроучена и засипана, Мъглижката - изоставена на произвола на съдбата, е в плачевно състояние, а двете тухлени куполни гробници са отдавна разрушени.

Архитектурните паметници и богатите гробове в Казанлъшко имат изключителна научна стойност. Като се има предвид, че броят на зиданите подмогилни постройки общо в България не надвишава 100, много от които са намерени случайно при иманярски или други изкопни работи без присъствието на археолог, значението на тези в Казанлъшко нараства значително. Освен това, никъде в България, освен край Старосел (Kitov 2001b; Китов 2003), няма толкова много подмогилни архитектурни съоръжения върху такава малка територия - с радиус около 10 км. Всичко това, както и откриването в Малката и в други могили на богати гробове със символи на царска власт, наличието на Казанлъшката гробница, разположението в района на Севтовата столица Севтополис, породи термина „Долина на тракийските царе (владетели)" (Китов 1994а). *Той получи гражданственост и беше възприет* в литературата (Marazov 1997, 73; Маразов 2000, 261; Fol 2000, 179 sqq.; Фол А. 2002, 231, 309 сл.; Бошнаков 2000, 126; Бонев 2002, 54; Базайтова 1997; 2001; и др.), макар напоследък да стана предмет на иронично подмятане в печата (Гергова 2001, 106). Всъщност, иронията е неуместна поради много причини, част от които са дотолкова очевидни, че съм принуден да ги посоча тук с неудобство. Факт е, че в Казанлъшко са изградени постройки (Вълева 1994; Tsetskhladze 1998, 73 sqq; Valeva 1999; Steingraber 1999; Фол А. 1999, 152 сл.; Фол А. 2002, 310 сл. и др.; Бошнаков 2000; Базайтова 2001 и мн. др.), с архитектурните достойнства на които могат да се сравняват **засега** само няколко, останали при това пръснати поединично в различни краища на Тракия - Мезек и Вълчепол (б. Курт-кале) (Филов 1937), Ветрен (Венедиков 1946, 194 сл.), Филипово до Пловдив (Ботушарова, Коларова 1961, 279 сл.), Стрелча (Китов 1977), Свещари (Чичикова 1988; Гергова 1996, 16), две до Равногор в Родопите (Китов 1989), три на нос Калиакра (Китов 1990, 116 сл.), при Върбица (Атанасов 1990) и Смядово в Шуменско (Атанасов, Неделчев 2002; 550 сл.), Старосел (Kitov 2001b; Китов 2003), Александрово

(Kitov 2001a; Китов 2002). Това, че последното дори не е отбелязано в обзорния преглед за откритията в областта на тракийската археология през последните години, не толкова намалява художествената и научната му стойност, колкото създава впечатление за информираността и добросъвестността на автора (Гоцев 2001, 90). Факт е, че в Долината се намира столицата на Севт III, нищо чудно в разположените наоколо представителни подмогилни сгради да е бил погребан той, негови предшественици и наследници. По логиката, която не оспорва факта, че Севт III е тракийски цар, трябва да се признае, че долината, в която той и приближените му са живели и погребани, може да се назове Долина на тракийските царе. Ще се намерят още столици на тракийски владетели. Ще има вероятно и още Долини или наречени по друг начин райони. Зад разнообразието на откритите в Казанлъшко подмогилни постройки прозира възможността районът да получи и друго определение, за посочването на което са нужни още малко аргументи.

По плановото си и пространствено решение гробниците в Казанлъшко са неповторими. Те нямат преки аналогии не само в района, но и в границите на Древна Тракия. Известна близост може да се види само между три двойки гробници - двете тухлени, сега на дъното на язовира, Крънската и тази в Сарафова могила, и двете каменни куполни край Шипка - в Голяма Арсеналка и в Могилата на Грифоните.

Храмът в могилата ***Голяма Арсеналка*** беше открит на 31 август 1995 г. на югозапад от Шипка (Китов 1996c; Китов 1999; Kitov 1997b; Kitov 1997-1998; Kitov 1999; Kitov 2000). Той има фасада, обърната на югоизток, правоъгълна и кръгла камери от прецизно обработени каменни блокове, скрепени по обичайния начин - чрез железни скоби, заляти в олово. Входът за първата камера е снабден с двукрила каменна врата, отваряща се навън. След последното затваряне, крилата са подпрени долу с големи каменни блокове, а входът и фасадата са скрити със сравнително примитивна каменна стена (обр. 2).

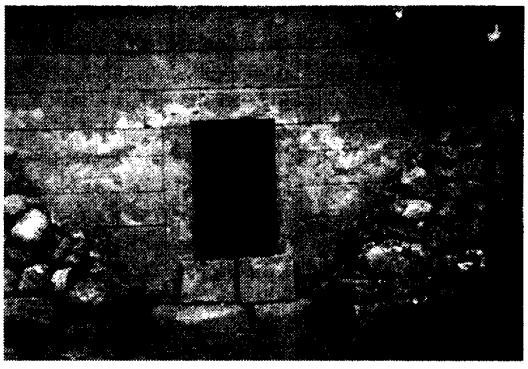

Обр. 2. Фасадата на Голяма Арсеналка с късове от вратите намясто и допълнителния преграден зид. Сн. Г. Китов.
Fig. 2. Goljama Arsenalka façade with fragments of the doors in situ and the additional screening wall. Photo: G. Kitov.

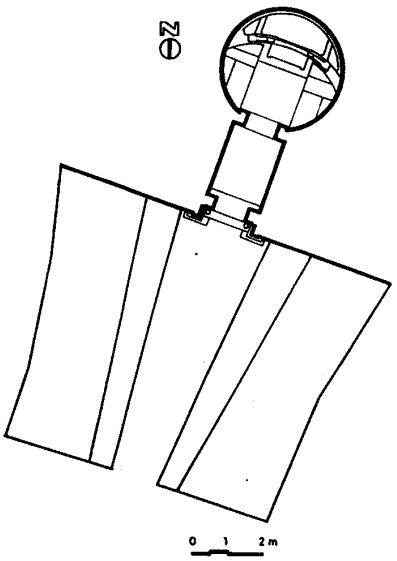

Обр. 3. Храмът в Могилата на Грифоните. План Ел. Кръндева, Ст. Гошев
Fig. 3. The temple, the Griffins' tumulus. Plan: E. Krondeva, St. Goshev.

Първата камера е малка, има двускатно покритие. Частично беше запълнена от насип, в който са разхвърляни добре запазени кости на кон. Той е бил положен на пода след погребение или жертвоприношение.

Входът към второто помещение е затварян по същия начин. То е кръгло и подът му е покрит с три концентрични пояса от дебели (до 35 см) каменни плочи, подредени около кръгла централна плоча с правилна вдлъбнатина в средата. Тя вероятно е символизирала слънцето, а трите пояса - подземния, земния и небесния свят. Срещу входа е монтирано представително ритуално ложе. Градежът е отличен, преходите от прави към дъговидни полета са изпълнени виртуозно.

Съоръжението е опразнено още в древността. Във фугите на някои от разместените подови плочи и под леглото бяха намере-

(Kitov 2001a; Китов 2002). Това, че последното дори не е отбелязано в обзорния преглед за откритията в областта на тракийската археология през последните години, не толкова намалява художествената и научната му стойност, колкото създава впечатление за информираността и добросъвестността на автора (Гоцев 2001, 90). Факт е, че в Долината се намира столицата на Севт III, нищо чудно в разположените наоколо представителни подмогилни сгради да е бил погребан той, негови предшественици и наследници. По логиката, която не оспорва факта, че Севт III е тракийски цар, трябва да се признае, че долината, в която той и приближените му са живели и погребани, може да се назове Долина на тракийските царе. Ще се намерят още столици на тракийски владетели. Ще има вероятно и още Долини или наречени по друг начин райони. Зад разнообразието на откритите в Казанлъшко подмогилни постройки прозира възможността районът да получи и друго определение, за посочването на което са нужни още малко аргументи.

По плановото си и пространствено решение гробниците в Казанлъшко са неповторими. Те нямат преки аналогии не само в района, но и в границите на Древна Тракия. Известна близост може да се види само между три двойки гробници - двете тухлени, сега на дъното на язовира, Крънската и тази в Сарафова могила, и двете каменни куполни край Шипка - в Голяма Арсеналка и в Могилата на Грифоните.

Храмът в могилата ***Голяма Арсеналка*** беше открит на 31 август 1995 г. на югозапад от Шипка (Китов 1996c; Китов 1999; Kitov 1997b; Kitov 1997-1998; Kitov 1999; Kitov 2000). Той има фасада, обърната на югоизток, правоъгълна и кръгла камери от прецизно обработени каменни блокове, скрепени по обичайния начин - чрез железни скоби, заляти в олово. Входът за първата камера е снабден с двукрила каменна врата, отваряща се навън. След последното затваряне, крилата са подпрени долу с големи каменни блокове, а входът и фасадата са скрити със сравнително примитивна каменна стена (обр. 2).

Обр. 2. Фасадата на Голяма Арсеналка с късове от вратите намясто и допълнителния преграден зид. Сн. Г. Китов.
Fig. 2. Goljama Arsenalka façade with fragments of the doors in situ and the additional screening wall. Photo: G. Kitov.

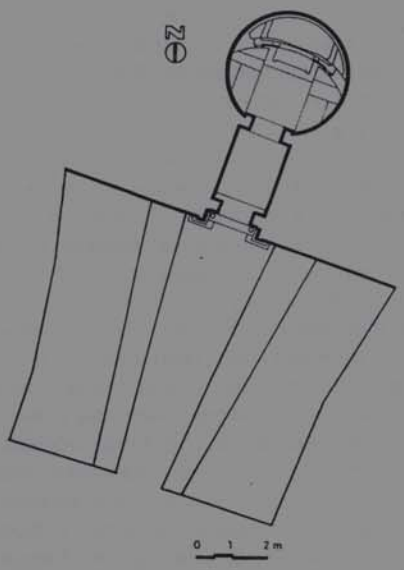

Обр. 3. Храмът в Могилата на Грифоните. План Ел. Крондева, Ст. Гошев
Fig. 3. The temple, the Griffins' tumulus. Plan: E. Krondeva, St. Goshev.

Първата камера е малка, има двускатно покритие. Частично беше запълнена от насип, в който са разхвърляни добре запазени кости на кон. Той е бил положен на пода след погребение или жертвоприношение.

Входът към второто помещение е затварян по същия начин. То е кръгло и подът му е покрит с три концентрични пояса от дебели (до 35 см) каменни плочи, подредени около кръгла централна плоча с правилна вдлъбнатина в средата. Тя вероятно е символизирала слънцето, а трите пояса - подземния, земния и небесния свят. Срещу входа е монтирано представително ритуално ложе. Градежът е отличен, преходите от прави към дъговидни полета са изпълнени виртуозно.

Съоръжението е опразнено още в древността. Във фугите на някои от разместените подови плочи и под леглото бяха намере-

Обр. 4. Фронтон от фасадата на храма в Грифоните. Сн. Г. Китов.
Fig. 4. Gable on top of the temple fasade, the Griffins tumulus. Photo: G. Kitov.

ни четири златни апликации, късове от венец, позлатени глинени топчета, късове от метални и керамични предмети, попаднали при последното използване на помещенията.

Крехката систематика на тракийските архитектурни паметници (Русева 2000 и пос. там лит., с мнението на Бонев 2002, 52 сл.) не дава възможност за точна датировка. Златните апликации от кръглата камера, макар и познати още от Микенската епоха (Dippert-Lippitz 1983, 19, Abb. 3), са намирани както в Казанлъшко, вкл. и в проучените от нас Сарафова, Цвяткова и др. могили (Kitov 1995a, 10, бел. 29-32, 58), така и другаде в България (Филов 1937, 30 и др.) и се датират сигурно в IV в. пр. Хр. Това е времето на последното използване на храма, а датата на построяване трябва да се търси в последните десетилетия на предходното столетие.

Постройката в ***Могилата на Грифоните*** (обр. 3) (Китов 1999; Kitov 1997a; Kitov 1997b; Kitov 1997-1998; Kitov 1999; Kitov 2000; Kitov, Dimitrova 1998-1999; Steingraber 1999, 55), открита на 18 август 1996 г., се отличава малко от тази в Голяма Арсеналка. Тя има представителна фасада и фалшив релефен, неразчленен, вписан в правоъгълно поле от блокове над входа за първата камера фронтон. В средата му е моделирана палмета, а в краищата полупалмети с удължено, необикновено силно заострено листо, което заедно с кръга, от който излиза, силно наподобява глава на грифон (обр. 4)[2].

Фасадата е обърната на югоизток, страничните ѝ краища са скрити от допълнително прилепени към нея стени на коридор. При това те са два, ограничени от по две успоредни стени от двете страни. Първият коридор се е сторил на ползвателите прекалено широк и в даден момент те са го стеснили. Това свидетелства поне за два строителни периода в използването на храма и продължителното му съществуване.

Входовете имат отварящи се навън двукрили каменни врати, някои фрагменти от които са запазени на място (обр. 5). Подовете на двете помещения са покрити с дебела варова замазка. Под нея, в правоъгълното помещение, е останала каменната настилка. По същия начин в централната камера тя частично скрива кръглата и разположените около нея в три концентрични пояса останали каменни плочи. Към страничните стени на пода са монтирани големи плочи с дебелина 20 см, които са служели за сядане. Ритуалното ложе е по-грижливо изпълнено (обр. 6). То е затворено отпред с вертикална плоча, върху която са представени пластично крака. Пред леглото е поставен подвижен каменен блок с про-

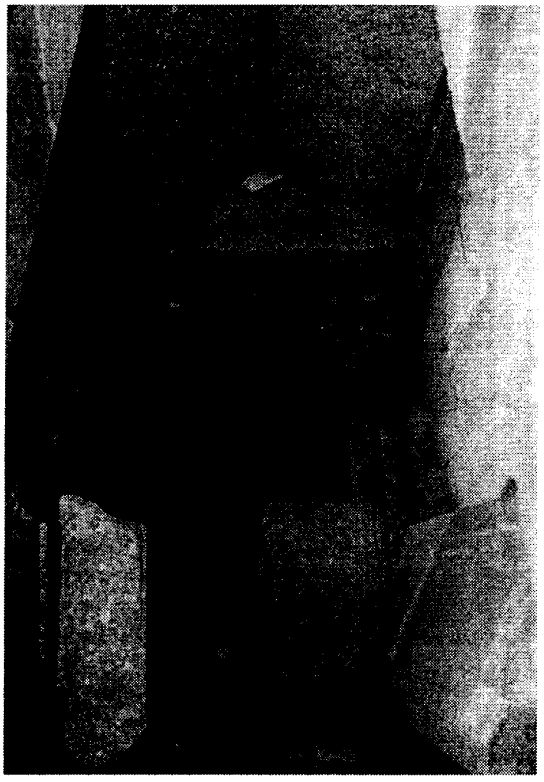

Обр. 5. Първата камера на храма в Грифоните с входа към втората с фрагменти от каменните врати. Сн. Г. Китов.
Fig. 5. The first chamber of the temple, the entrance of the second chamber and fragments from the stone gates, the Griffins tumulus. Photo: G. Kitov.

[2] *Забелязано от представители на Швейцарското посолство, които финансираха разкопките, това обстоятелство стана причина така те да нарекат и могилата.*

Обр. 4. Фронтон от фасадата на храма в Грифоните. Сн. Г. Китов.
Fig. 4. Gable on top of the temple fasade, the Griffins tumulus. Photo: G. Kitov.

ни четири златни апликации, късове от венец, позлатени глинени топчета, късове от метални и керамични предмети, попаднали при последното използване на помещенията.

Крехката систематика на тракийските архитектурни паметници (Русева 2000 и пос. там лит., с мнението на Бонев 2002, 52 сл.) не дава възможност за точна датировка. Златните апликации от кръглата камера, макар и познати още от Микенската епоха (Dippert-Lippitz 1983, 19, Abb. 3), са намирани както в Казанлъшко, вкл. и в проучените от нас Сарафова, Цвяткова и др. могили (Kitov 1995a, 10, бел. 29-32, 58), така и другаде в България (Филов 1937, 30 и др.) и се датират сигурно в IV в. пр. Хр. Това е времето на последното използване на храма, а датата на построяване трябва да се търси в последните десетилетия на предходното столетие.

Постройката в ***Могилата на Грифоните*** (обр. 3) (Китов 1999; Kitov 1997a; Kitov 1997b; Kitov 1997-1998; Kitov 1999; Kitov 2000; Kitov, Dimitrova 1998-1999; Steingraber 1999, 55), открита на 18 август 1996 г., се отличава малко от тази в Голяма Арсеналка. Тя има представителна фасада и фалшив релефен, неразчленен, вписан в правоъгълно поле от блокове над входа за първата камера фронтон. В средата му е моделирана палмета, а в краищата полупалмети с удължено, необикновено силно заострено листо, което заедно с кръга, от който излиза, силно наподобява глава на грифон (обр. 4)[2].

Фасадата е обърната на югоизток, страничните ѝ краища са скрити от допълнително прилепени към нея стени на коридор. При това те са два, ограничени от по две успоредни стени от двете страни. Първият коридор се е сторил на ползвателите прекалено широк и в даден момент те са го стеснили. Това свидетелства поне за два строителни периода в използването на храма и продължителното му съществуване.

Входовете имат отварящи се навън двукрили каменни врати, някои фрагменти от които са запазени на място (обр. 5). Подовете на двете помещения са покрити с дебела варова замазка. Под нея, в правоъгълното помещение, е останала каменната настилка. По същия начин в централната камера тя частично скрива кръглата и разположените около нея в три концентрични пояса останали каменни плочи. Към страничните стени на пода са монтирани големи плочи с дебелина 20 см, които са служели за сядане. Ритуалното ложе е по-грижливо изпълнено (обр. 6). То е затворено отпред с вертикална плоча, върху която са представени пластично крака. Пред леглото е поставен подвижен каменен блок с про-

Обр. 5. Първата камера на храма в Грифоните с входа към втората с фрагменти от каменните врати. Сн. Г. Китов.
Fig. 5. The first chamber of the temple, the entrance of the second chamber and fragments from the stone gates, the Griffins tumulus. Photo: G. Kitov.

[2] *Забелязано от представители на Швейцарското посолство, които финансираха разкопките, това обстоятелство стана причина така те да нарекат и могилата.*

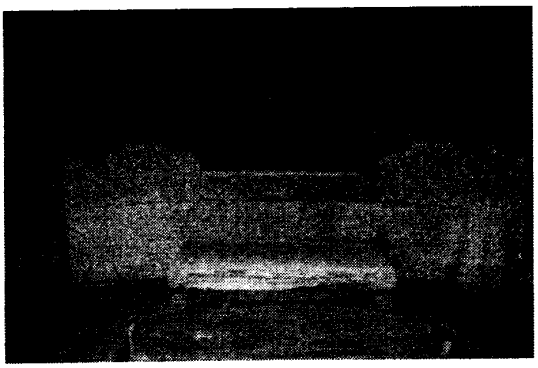

Обр. 6. Ритуалното легло в кръглата камера на храма в Грифоните. Сн. Г. Димов.
Fig. 6. The ritual bed in the round chamber in the temple, the Griffins' tumulus. Photo: G. Dimov.

филирано лице и хоризонтална линия, боядисана в червено. Той наподобява стъпало към ложето, специална седалка или най-вероятно маса, позната от някои изображения в старогръцката вазопис при сцени, свързани с угощения или еротика (Филов 1934, 74 сл.; Маразов 2000, 203 сл; Μαρκαητε 68-86 и др.; Τιβεριος 1996, 110 етс., 146; Boardman 1996, № № 25, 191, 248, 253 и др.).

И в двата си варианта дромосът е бил открит. В началото му обаче е имало навес или козирка от плоски и извити керемиди (обр. 4), което дава възможност да се възстанови начинът на подреждането им. Насипът е допълнително отнет за построяване на храма и след това двете му помещения

Обр. 7. Коридорът, фасадата и преддверието на храма в Хелвеция. Сн. Г. Китов.
Fig. 7. Dromos, façade and the ante-chamber of the temple, Helvetia tumulus. Photo: G. Kitov.

отново са засипани.

Във вътрешността на помещенията липсват археологически материали, ако не се смятат две златни маниста, отделни златни люспи и нехарактерни дребни късове от сребро и бронз. Въз основа на тях не може да бъде направена точна датировка на съоръжението. Аналогиите с плана и начина на изграждане на храма в Голяма Арсеналка предполагат едно и също време за строеж. Усъвършенстванията и подобренията при Грифоните се дължат вероятно на закъснение от 1-2 десетилетия.

Към същото време се отнася и разположената в непосредствена близост сграда в могила ***Хелвеция***, открита на 28 юли 1996 г. (Китов 1999; Kitov 1997a; Kitov 1997b; Kitov 1999; Kitov 2000; Valeva 1999, 72 и др.). Храмът има дълъг и широк коридор, който опира на фуга фасадата. Изграден е от различни по големина каменни блокове и обработени камъни на кална спойка (обр. 7). Подът на коридора, както и останалите в храма, е от дебела варова замазка. Нивото е с чувствителен наклон към изхода на югоизток. Пред-

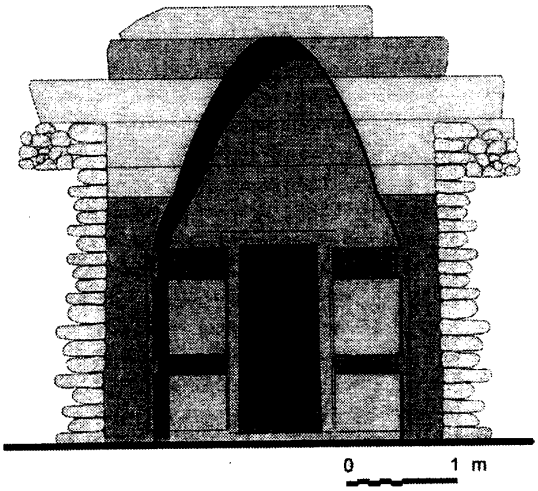

Обр. 8. Преддверието и входа към помещението в Хелвеция. Рис. Н. Тонков.
Fig. 8. Ante-chamber and entrance to the premise of the temple, Helvetia tumulus. Drawing: N. Tonkov

дверието и камерата са изцяло и отлично запазени, имат общо пространствено решение и еднакъв градеж - големи добре обработени блокове, споени със заляти с олово железни скоби. Стените са измазани с дебела варова мазилка, скриваща блоковете там, където не е паднала, но ги имитира чрез дълбоки хоризонтални и вертикални бразди. Добре се вижда, че измазването маркира поне два строителни периода. Под някои олющвания се вижда многоцветна повърхост.

До определена височина стените са вертикални, след което имат двускатно, слабо дъговидно извито покритие, прекъснато от

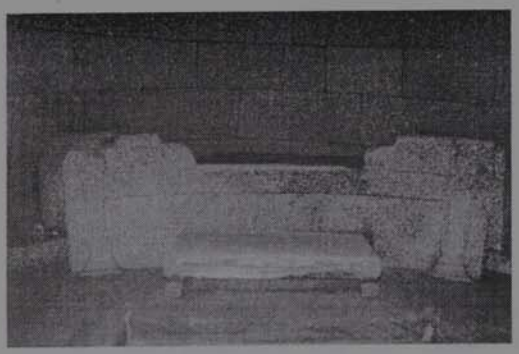

Обр. 6. Ритуалното легло в кръглата камера на храма в Грифоните. Сн. Г. Димов.
Fig. 6. The ritual bed in the round chamber in the temple, the Griffins' tumulus. Photo: G. Dimov.

филирано лице и хоризонтална линия, боядисана в червено. Той наподобява стъпало към ложето, специална седалка или най-вероятно маса, позната от някои изображения в старогръцката вазопис при сцени, свързани с угощения или еротика (Филов 1934, 74 сл.; Маразов 2000, 203 сл; Μαρκαητε 68-86 и др.; Τιβεριος 1996, 110 етс., 146; Boardman 1996, № № 25, 191, 248, 253 и др.).

И в двата си варианта дромосът е бил открит. В началото му обаче е имало навес или козирка от плоски и извити керемиди (обр. 4), което дава възможност да се възстанови начинът на подреждането им. Насипът е допълнително отнет за построяване на храма и след това двете му помещения

Обр. 7. Коридорът, фасадата и преддверието на храма в Хелвеция. Сн. Г. Китов.
Fig. 7. Dromos, façade and the ante-chamber of the temple, Helvetia tumulus. Photo: G. Kitov.

отново са засипани.

Във вътрешността на помещенията липсват археологически материали, ако не се смятат две златни маниста, отделни златни люспи и нехарактерни дребни късове от сребро и бронз. Въз основа на тях не може да бъде направена точна датировка на съоръжението. Аналогиите с плана и начина на изграждане на храма в Голяма Арсеналка предполагат едно и също време за строеж. Усъвършенстванията и подобренията при Грифоните се дължат вероятно на закъснение от 1-2 десетилетия.

Към същото време се отнася и разположената в непосредствена близост сграда в могила ***Хелвеция***, открита на 28 юли 1996 г. (Китов 1999; Kitov 1997a; Kitov 1997b; Kitov 1999; Kitov 2000; Valeva 1999, 72 и др.). Храмът има дълъг и широк коридор, който опира на фуга фасадата. Изграден е от различни по големина каменни блокове и обработени камъни на кална спойка (обр. 7). Подът на коридора, както и останалите в храма, е от дебела варова замазка. Нивото е с чувствителен наклон към изхода на югоизток. Пред-

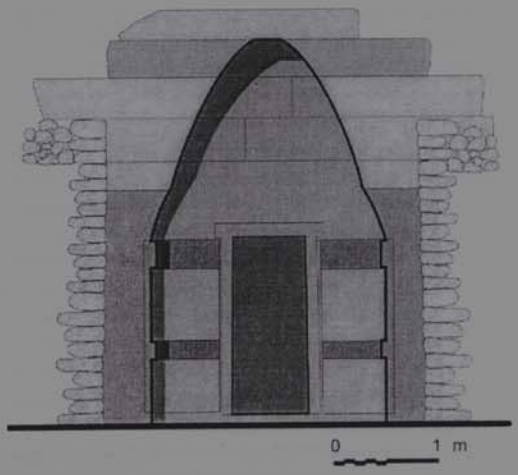

Обр. 8. Преддверието и входа към помещението в Хелвеция. Рис. Н. Тонков.
Fig. 8. Ante-chamber and entrance to the premise of the temple, Helvetia tumulus. Drawing: N. Tonkov

дверието и камерата са изцяло и отлично запазени, имат общо пространствено решение и еднакъв градеж - големи добре обработени блокове, споени със заляти с олово железни скоби. Стените са измазани с дебела варова мазилка, скриваща блоковете там, където не е паднала, но ги имитира чрез дълбоки хоризонтални и вертикални бразди. Добре се вижда, че измазването маркира поне два строителни периода. Под някои олющвания се вижда многоцветна повърхост.

До определена височина стените са вертикални, след което имат двускатно, слабо дъговидно извито покритие, прекъснато от

хоризонтален пояс (обр. 8). Това сечение е по-развит вариант на онова от Рошава могила край Старосел (Велков 1927; Китов 1995; Kitov 1996b; Паунов 2002) и бележи момент на преход от двускатен към полуцилиндричен покрив.

Срещу входа, в дъното на камерата, към задната стена допълнително е прилепено ритуално легло, изградено от дребни камъни и измазано като стените. Терминът *ритуално легло* използвам съзнателно. Тук няма възможност да бъде аргументирано изоставянето на традиционно възприетия *погребално легло*. Една от причините се крие в наличието на каменни пейки, разположени перпендикулярно на леглото по линията на страничните стени. Едната от тях е голям легнал каменен стълб, другата представлява бракувано крило от врата, положено върху два специално подбрани почти кубични блока. Те, без съмнение, са служели за сядане. Седящите на тях посветени може би са наблюдавали ритуални действия, извършвани върху ложето.

Достъпът до централното помещение се осъществява чрез двукрила, запазена и до днес каменна врата, която в момента на откриването беше широко отворена. Крилата са каsетирани, отварят се навътре (към камерата), едното от тях има механизъм за заключване от вътрешната страна и малък почти правоъгълен отвор навън (към преддверието), през който със специална пръчка или друг „ключ" е могло да се повдига подвижно „резе" или друг затварящ елемент. Външните краища на крилата са удебелени и заоблени, за да играят ролята на оси. Долу и горе те се издават по дължина като обли продължения, които влизат в слабо издълбани легла на пода и в специални цилиндрични отвори в покривната плоча над входа. От вътрешната страна камъкът е боядисан. Дясното, гледано отвън крило (източното), е червено, а лявото (западното) - избледняло сега, черно. Цветовете са съзнателно подбрани. Червеният е трябвало да напомня изгрева, началото, раждането, черният - залеза, края, смъртта. По подобен начин в откритата няколко години по-късно Александровска гробница, кръглото поле на ключовия камък е изпълнено от сива двойна брадва, очертана от изток с червено, а от запад - с черно (Китов 2002, 60; Фол А. 2002, 231 сл.).

Както повечето храмове в Долината и в Стрелча, и храмът в могила Хелвеция е допълнително вкопан в готовия вече могилен насип. Пластовете от редуващи се чиста

Обр. 9. Конят в преддверието на храма в Грифоните. Сн. Г. Китов.
Fig. 9. The horse in the ante-chamber of the temple, the Griffins' tumulus. Photo: G. Kitov.

почва и каменисти ивици са рязко прекъснати в почти вертикална линия на мястото на строежа.

Подобно на останалите, храмът в Хелвеция е съзнателно или ритуално опразнен или ограбен в древността. И тук е/са извършено/и жертвоприношение/я. В преддверието е намерен скелет на кон в пълен анатомичен ред (обр. 9). Друг конски скелет лежи пред челото на източната стена на коридора. Особено важен изглежда конят в преддверието. То е преградено умишлено от югоизток с невисок бордюр. Това е направено преди измазването и слабо наклоненият под и бордюрът са с еднаква и едновременно нанесена замазка, както, впрочем и пода на коридора. В бордюра е оставен малък отвор-улей, с което наподобява жертвените камъни (шарапташи) от разни райони на България (Фол В. 1993, 55 сл. и пос. там лит.). Подът и стените бяха намерени (а и досега са) частично обагрени в червено. Изследването на пробите в Института за розата в Казанлък установи, че петната са от животинска кръв, т. е. животното е принесено в жертва на място.

Другият скелет е в странно положение, което дава основание да се предположи, че краката на коня са били предварително вързани с въжета. Той е придружен от бронзова апликация от сбруя - набузник. Тя е единствена и вероятно присъствието ѝ е символично - да представя целия комплект. Набузникът е уникален с две протомета на животно, най-вероятно грифон, излизащи и разположени по неизвестен досега начин (L'or des Thraces 2002, № 232). Всяко от тях наподобява представените върху апликации от Оризово, Чирпанско, датирани в края на V или самото начало на IV в. пр. Хр. (Венедиков, Герасимов

хоризонтален пояс (обр. 8). Това сечение е по-развит вариант на онова от Рошава могила край Старосел (Велков 1927; Китов 1995; Kitov 1996b; Паунов 2002) и бележи момент на преход от двускатен към полуцилиндричен покрив.

Срещу входа, в дъното на камерата, към задната стена допълнително е прилепено ритуално легло, изградено от дребни камъни и измазано като стените. Терминът *ритуално легло* използвам съзнателно. Тук няма възможност да бъде аргументирано изоставянето на традиционно възприетия *погребално легло*. Една от причините се крие в наличието на каменни пейки, разположени перпендикулярно на леглото по линията на страничните стени. Едната от тях е голям легнал каменен стълб, другата представлява бракувано крило от врата, положено върху два специално подбрани почти кубични блока. Те, без съмнение, са служели за сядане. Седящите на тях посветени може би са наблюдавали ритуални действия, извършвани върху ложето.

Достъпът до централното помещение се осъществява чрез двукрила, запазена и до днес каменна врата, която в момента на откриването беше широко отворена. Крилата са касетирани, отварят се навътре (към камерата), едното от тях има механизъм за заключване от вътрешната страна и малък почти правоъгълен отвор навън (към преддверието), през който със специална пръчка или друг „ключ" е могло да се повдига подвижно „резе" или друг затварящ елемент. Външните краища на крилата са удебелени и заоблени, за да играят ролята на оси. Долу и горе те се издават по дължина като обли продължения, които влизат в слабо издълбани легла на пода и в специални цилиндрични отвори в покривната плоча над входа. От вътрешната страна камъкът е боядисан. Дясното, гледано отвън крило (източното), е червено, а лявото (западното) - избледняло сега, черно. Цветовете са съзнателно подбрани. Червеният е трябвало да напомня изгрева, началото, раждането, черният - залеза, края, смъртта. По подобен начин в откритата няколко години по-късно Александровска гробница, кръглото поле на ключовия камък е изпълнено от сива двойна брадва, очертана от изток с червено, а от запад - с черно (Китов 2002, 60; Фол А. 2002, 231 сл.).

Както повечето храмове в Долината и в Стрелча, и храмът в могила Хелвеция е допълнително вкопан в готовия вече могилен насип. Пластовете от редуващи се чиста

Обр. 9. Конят в преддверието на храма в Грифоните. Сн. Г. Китов.
Fig. 9. The horse in the ante-chamber of the temple, the Griffins' tumulus. Photo: G. Kitov.

почва и каменисти ивици са рязко прекъснати в почти вертикална линия на мястото на строежа.

Подобно на останалите, храмът в Хелвеция е съзнателно или ритуално опразнен или ограбен в древността. И тук е/са извършено/и жертвоприношение/я. В преддверието е намерен скелет на кон в пълен анатомичен ред (обр. 9). Друг конски скелет лежи пред челото на източната стена на коридора. Особено важен изглежда конят в преддверието. То е преградено умишлено от югоизток с невисок бордюр. Това е направено преди измазването и слабо наклоненият под и бордюрът са с еднаква и едновременно нанесена замазка, както, впрочем и пода на коридора. В бордюра е оставен малък отворулей, с което наподобява жертвените камъни (шарапташи) от разни райони на България (Фол В. 1993, 55 сл. и пос. там лит.). Подът и стените бяха намерени (а и досега са) частично обагрени в червено. Изследването на пробите в Института за розата в Казанлък установи, че петната са от животинска кръв, т. е. животното е принесено в жертва на място.

Другият скелет е в странно положение, което дава основание да се предположи, че краката на коня са били предварително вързани с въжета. Той е придружен от бронзова апликация от сбруя - набузник. Тя е единствена и вероятно присъствието ѝ е символично - да представя целия комплект. Набузникът е уникален с две протомета на животно, най-вероятно грифон, излизащи и разположени по неизвестен досега начин (L'or des Thraces 2002, № 232). Всяко от тях наподобява представените върху апликации от Оризово, Чирпанско, датирани в края на V или самото начало на IV в. пр. Хр. (Венедиков, Герасимов

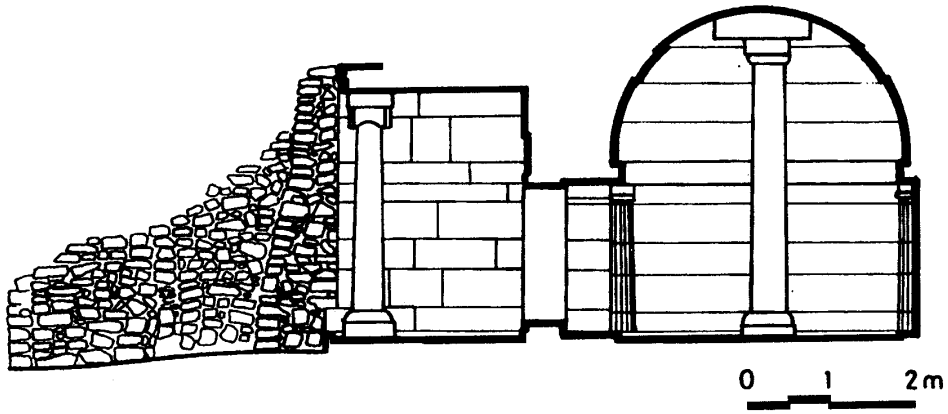

Обр. 10. Храмът в могила Шушманец. Разрез Ел. Кондева, Ст. Гошев.
Fig. 10. The temple, Shushmanets tumulus. Drawing of the cross-section: E. Krondeva, St. Goshev.

1973, No 275). Без съмнение, апликациите са дело на едно ателие, а може би и на един майстор, и са от едно и също време. Конят с апликацията е положен пред видимото преди това чело на източната стена на коридора и това е станало поне няколко десетилетия след времето, когато храмът е функционирал, коридорът му използван, а челата на стените са били видими отдалеч. Следователно, строежът трябва да се отнесе към края на V в. пр. Хр., а използването - през следващия век, когато е извършено погребението на коня.

Архитектурното решение и техническото изпълнение на храма в Хелвеция е без преки паралели в Тракия. Известна аналогия в плановото решение може да се види в съо-

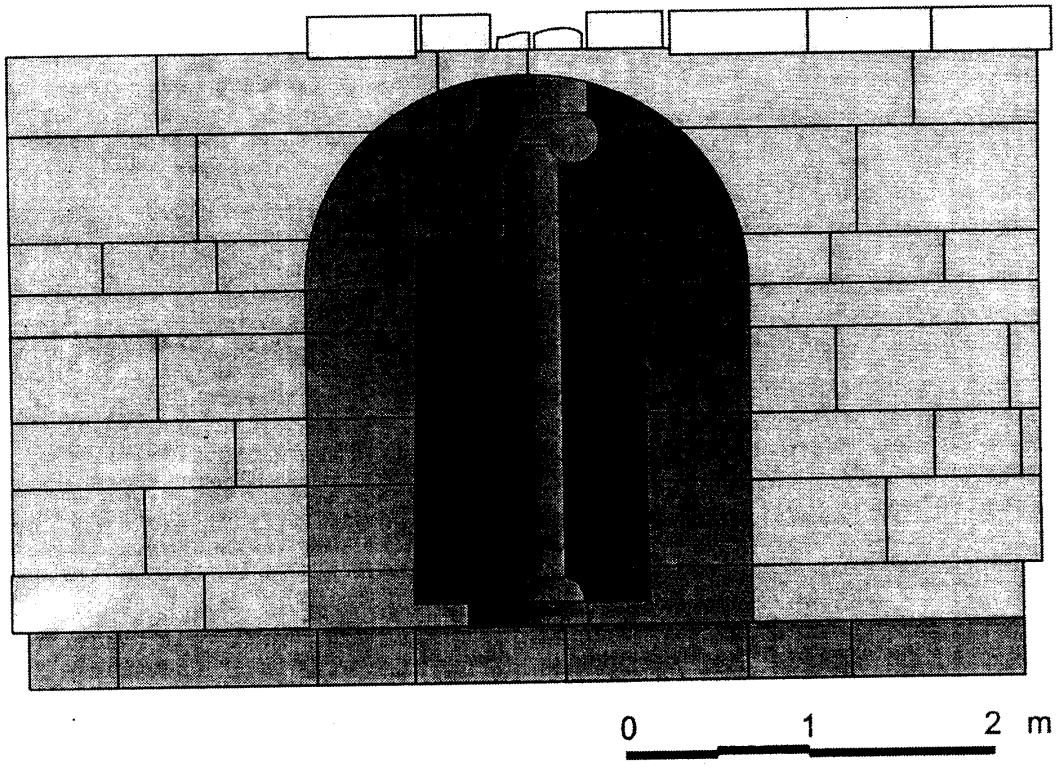

Обр. 11. Фасадата и преддверието на храма в Шушманец. Рис. Н. Тонков.
Fig. 11. Façade and ante-chamber of the temple, Shushmanets tumulus. Drawing: N. Tonkov.

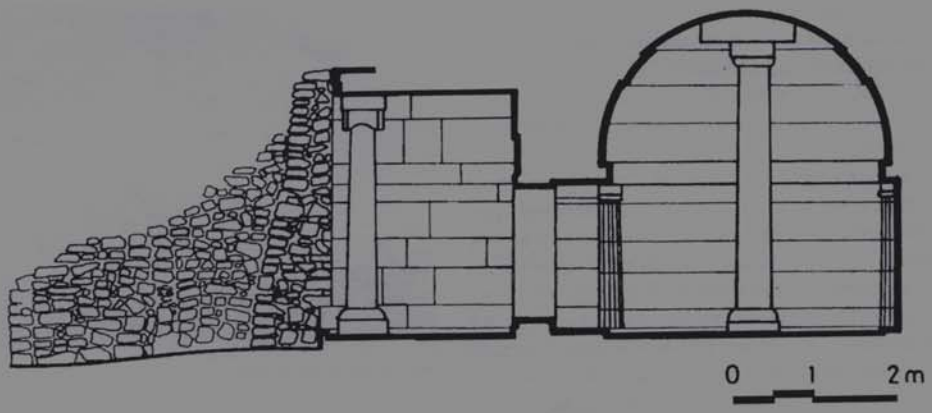

Обр. 10. Храмът в могила Шушманец. Разрез Ел. Кондева, Ст. Гошев.
Fig. 10. The temple, Shushmanets tumulus. Drawing of the cross-section: E. Krondeva, St. Goshev.

1973, No 275). Без съмнение, апликациите са дело на едно ателие, а може би и на един майстор, и са от едно и също време. Конят с апликацията е положен пред видимото преди това чело на източната стена на коридора и това е станало поне няколко десетилетия след времето, когато храмът е функционирал, коридорът му използван, а челата на стените са били видими отдалеч. Следователно, строежът трябва да се отнесе към края на V в. пр. Хр., а използването - през следващия век, когато е извършено погребението на коня.

Архитектурното решение и техническото изпълнение на храма в Хелвеция е без преки паралели в Тракия. Известна аналогия в плановото решение може да се види в съо-

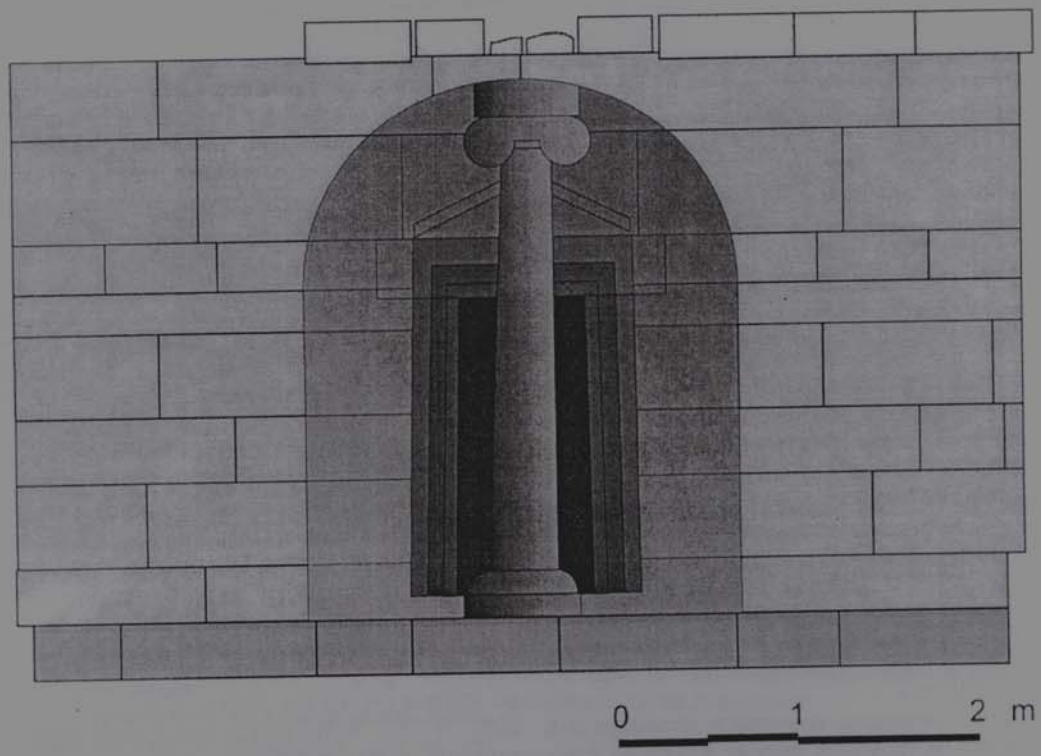

Обр. 11. Фасадата и предвериието на храма в Шушманец. Рис. Н. Тонков.
Fig. 11. Façade and ante-chamber of the temple, Shushmanets tumulus. Drawing: N. Tonkov.

ръжението до Ветрен (Венедиков 1946, 194 сл.) и в непосредствена близост до емпорион Пистирос (Домарадски 1995) в община Септември, Пазарджишко. Изглежда вероятно храмовете в Голяма Арсеналка, Хелвеция и Грифоните да са съществували и използвани като комплекс.

С още по-голям размах е построен храмът в могилата ***Шушманец.*** Времето на изграждането му едва ли се различава съществено от това на другите два в групата. Името си могилата дължи на легендите за заровени съкровища, свързани с царуването на последния български владетел от XIV век - Иван Шишман (Шкорпил 1898, 33). Тя е насипана на границата между равнината и южните склонове на Шипченска Стара планина и с височината си от 20 м е сред най-открояващите се в района. Впечатлението за внушителност се подсилва от гъстата и висока дъбова гора върху нея.

В южната периферия беше открито внушително съоръжение без паралели в античната архитектура на Балканския полуостров (Китов 1999; Kitov 1997a; Kitov 1997b; Kitov 1997-1998; Kitov 1999; Kitov 2000; Kitov, Dimitrova 1998-1999). До откриването на храма в Старосел (Kitov 2001b, 5 sqq) то се смяташе за най-величественото сред подобните в Тракия (някои паралели извън Тракия при Кузманов 1998, 55). И до днес остава едно от най-интригуващите, откривани досега и би спомогнало за решаване на проблема за предназначението на представителните подмогилни паметници в Тракия. Състои се от преддверие и кръгло помещение (обр. 10). Две успоредни, сравнително примитивно изпълнени стени, очертават отворена на югоизток значителна по размери площ, чието название е трудно да се даде. Това не е второ преддверие, нито коридор, предвид почти равните му широчина и дължина. Може би трябва да се тълкува като някакъв вид двор. Оригиналното му подово ниво не е запазено, площта е с множество безредни и безформени изкопи. Значителното количество фрагменти от керамични съдове, единични кости, следи от огън и овъглени дървета, късове от керемиди, наред с оставените в стените вертикални ниши - сигурно за дървени греди, предизвикват предположението за съществуване на покритие от дърво и керемиди.

Преддверието е на по-високо ниво, има правоъгълен план и е покрито с перфектно изпълнен полуцилиндър, очертан, както и в останалите гробници в Долината, от хоризонтално подредени и странично изрязани блокове (фалшив свод). Подпрян е от голяма цилиндрична колона (обр. 11) с капител, наподобяващ *ашик*. Колоната, стените и подовете и на двете помещения са покрити с дебел пласт варов разтвор, на места частично или изцяло олющен. Вижда се, че той е бил нанасян на три пъти, което подсказва за съществуването на поне три строителни периода във функционирането на сградата. На пода на преддверието са били принесени в жертва и погребани 4 коня и две кучета или вълци.

Над входа към кръглата камера е моделиран фалшив фронтон, подобен на този в Грифоните, но видимо по-прецизно изпълнен. Истински фронтон е имало върху лицевата стена на храма, но той е разрушен и от него е запазен само един страничен антефикс със сравнително грубо изпълнена полулапалмета, която отново наподобява глава на грифон със заострен и завит клюн. Входът към помещението е бил затварян чрез двукрила каменна касетирана врата, сега на фрагменти. По полетата между касе-

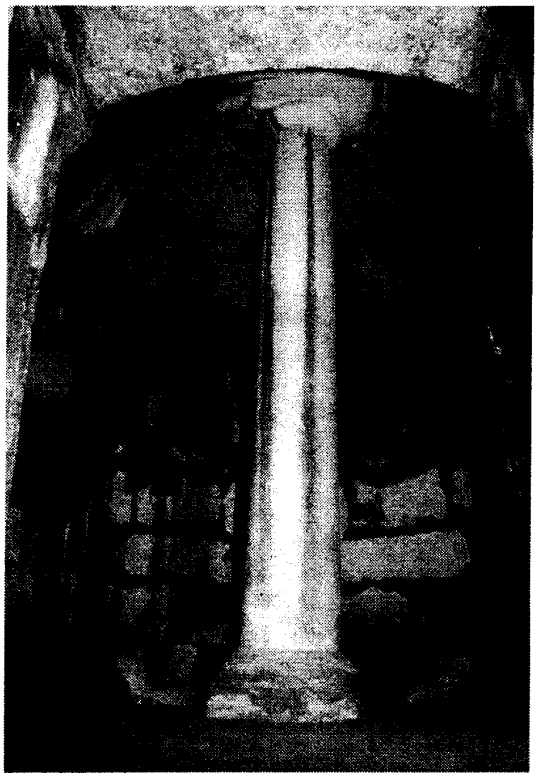

Обр. 12. Кръглата камера в Шушманец. Сн. Г. Димов.
Fig. 12. The round chamber, Shushmanets tumulus. Photo: G. Dimov.

ръжението до Ветрен (Венедиков 1946, 194 сл.) и в непосредствена близост до емпорион Пистирос (Домарадски 1995) в община Септември, Пазарджишко. Изглежда вероятно храмовете в Голяма Арсеналка, Хелвеция и Грифоните да са съществували и използвани като комплекс.

С още по-голям размах е построен храмът в могилата ***Шушманец.*** Времето на изграждането му едва ли се различава съществено от това на другите два в групата. Името си могилата дължи на легендите за заровени съкровища, свързани с царуването на последния български владетел от XIV век - Иван Шишман (Шкорпил 1898, 33). Тя е насипана на границата между равнината и южните склонове на Шипченска Стара планина и с височината си от 20 м е сред най-открояващите се в района. Впечатлението за внушителност се подсилва от гъстата и висока дъбова гора върху нея.

В южната периферия беше открито внушително съоръжение без паралели в античната архитектура на Балканския полуостров (Китов 1999; Kitov 1997a; Kitov 1997b; Kitov 1997-1998; Kitov 1999; Kitov 2000; Kitov, Dimitrova 1998-1999). До откриването на храма в Старосел (Kitov 2001b, 5 sqq) то се смяташе за най-величественото сред подобните в Тракия (някои паралели извън Тракия при Кузманов 1998, 55). И до днес остава едно от най-интригуващите, откривани досега и би спомогнало за решаване на проблема за предназначението на представителните подмогилни паметници в Тракия. Състои се от преддверие и кръгло помещение (обр. 10). Две успоредни, сравнително примитивно изпълнени стени, очертават отворена на югоизток значителна по размери площ, чието название е трудно да се даде. Това не е второ преддверие, нито коридор, предвид почти равните му широчина и дължина. Може би трябва да се тълкува като някакъв вид двор. Оригиналното му подово ниво не е запазено, площта е с множество безредни и безформени изкопи. Значителното количество фрагменти от керамични съдове, единични кости, следи от огън и овъглени дървета, късове от керемиди, наред с оставените в стените вертикални ниши - сигурно за дървени греди, предизвикват предположението за съществуване на покритие от дърво и керемиди.

Преддверието е на по-високо ниво, има правоъгълен план и е покрито с перфектно изпълнен полуцилиндър, очертан, както и в останалите гробници в Долината, от хоризонтално подредени и странично изрязани блокове (фалшив свод). Подпрян е от голяма цилиндрична колона (обр. 11) с капител, наподобяващ *ашик*. Колоната, стените и подовете и на двете помещения са покрити с дебел пласт варов разтвор, на места частично или изцяло олющен. Вижда се, че той е бил нанасян на три пъти, което подсказва за съществуването на поне три строителни периода във функционирането на сградата. На пода на преддверието са били принесени в жертва и погребани 4 коня и две кучета или вълци.

Над входа към кръглата камера е моделиран фалшив фронтон, подобен на този в Грифоните, но видимо по-прецизно изпълнен. Истински фронтон е имало върху лицевата стена на храма, но той е разрушен и от него е запазен само един страничен антефикс със сравнително грубо изпълнена полулапалмета, която отново наподобява глава на грифон със заострен и завит клюн. Входът към помещението е бил затварян чрез двукрила каменна касетирана врата, сега на фрагменти. По полетата между каре-

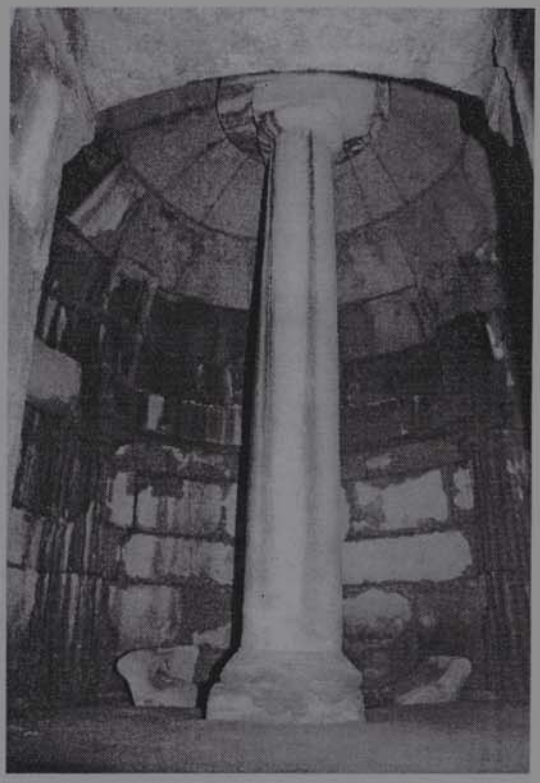

Обр. 12. Кръглата камера в Шушманец. Сн. Г. Димов.
Fig. 12. The round chamber, Shushmanets tumulus. Photo: G. Dimov.

тите са врязани отлично изпълнени орнаменти „въртящ се слънчев диск“, които в един по-късен период са скрити под дебел пласт ярка тъмночервена боя.

Камерата е истински шедьовър на архитектурното изкуство. Не могат да се забележат дори и най-незначителни пропуски в работата на строителите. От правоъгълна база в средата се извисява красива колона с блестящо бяла повърхност, нарушена на места от течове в благороден кафяв цвят, които дори имат допълнително естетическо въздействие. Колоната завършва с разположени един над друг дорийски капител, правоъгълно блокче и голям кръгъл диск, имащ за цел да внуши идеята за слънце (обр. 12). От него излизат 15 радиално разположени каменни блока, които не могат да символизират друго, освен слънчевите лъчи.

Зад колоната е имало ритуално ложе, разрушено сега, чието място личи по отсъствието на подова замазка върху правоъгълната площ. Двете къси страни на леглото са били ограничени от два големи, отлично обработени профилирани блока, с постепенно и плавно разширяване надолу. Това свидетелства, че ложето е било предварително планирано, изградено и измазано едновременно с пода.

Страничните стени са разделени на три хоризонтални пояса, които вероятно отразяват представата за строежа на света - подземен, земен и небесен, още повече, че съответстващият на небесния пояс е спóменатият с 15 радиални блока - слънчеви лъчи.

Най-ниският пояс е вертикален. На равни разстояния между двете стени се издават седем полуколони, които разделят пояса на 7 полета. Полуколоните са монолитни с блоковете, от които се издават напред, завършват с дорийски капители и са набраздени от по 10 вертикални жлеба. Прави впечатление съчетаването на *числата 3, 7 и 10* при формирането на броя на съставящите композиционната схема елементи.

Над полуколоните и капителите минава ефектно издаден напред архитрав, явяващ се основа на следващия, втори пояс. От него започва плавното закуполяване на покрива. Полуколоните преминават в пиластри, които изтъняват във височина и достигат „нула“ в горния край на пояса.

Третият пояс завършва купола и е изпълнен от посочените „слънчеви лъчи“. Само

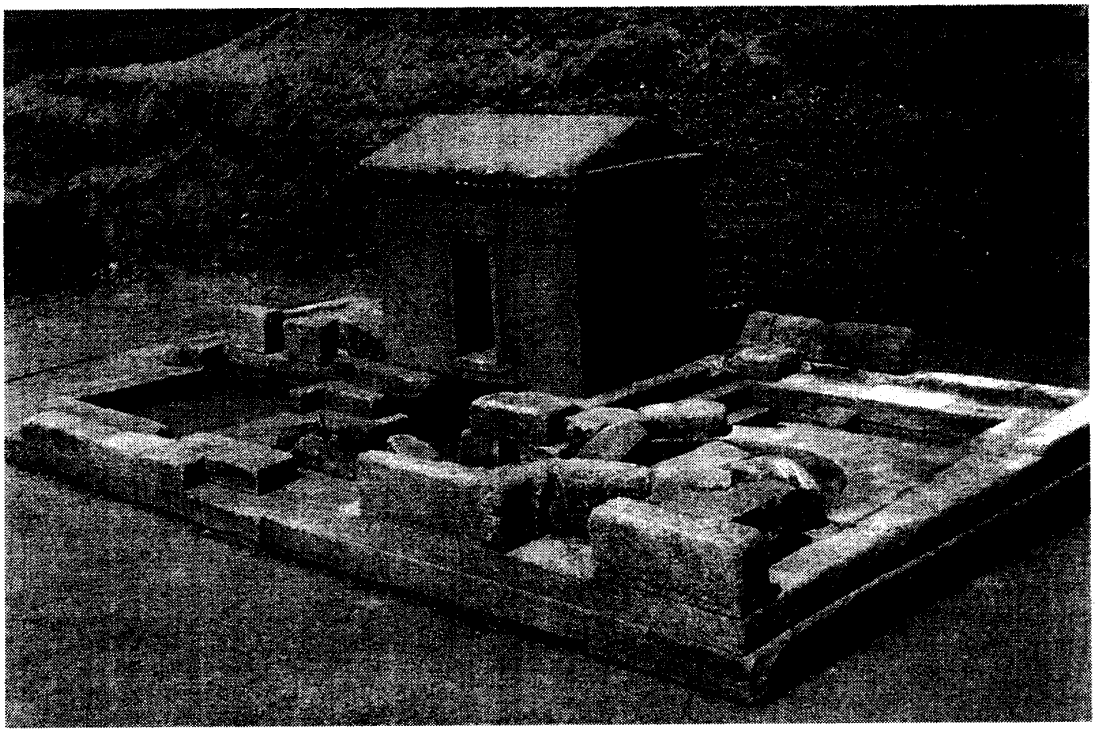

Обр. 13. Храмът в Острyша. Сн. Г. Китов.
Fig. 13. The temple, Ostrusha tumulus. Photo: G. Kitov.

тите са врязани отлично изпълнени орнаменти „въртящ се слънчев диск", които в един по-късен период са скрити под дебел пласт ярка тъмночервена боя.

Камерата е истински шедьовър на архитектурното изкуство. Не могат да се забележат дори и най-незначителни пропуски в работата на строителите. От правоъгълна база в средата се извисява красива колона с блестящо бяла повърхност, нарушена на места от течове в благороден кафяв цвят, които дори имат допълнително естетическо въздействие. Колоната завършва с разположени един над друг дорийски капител, правоъгълно блокче и голям кръгъл диск, имащ за цел да внуши идеята за слънце (обр. 12). От него излизат 15 радиално разположени каменни блока, които не могат да символизират друго, освен слънчевите лъчи.

Зад колоната е имало ритуално ложе, разрушено сега, чието място личи по отсъствието на подова замазка върху правоъгълната площ. Двете къси страни на леглото са били ограничени от два големи, отлично обработени профилирани блока, с постепенно и плавно разширяване надолу. Това свидетелства, че ложето е било предварително планирано, изградено и измазано едновременно с пода.

Страничните стени са разделени на три хоризонтални пояса, които вероятно отразяват представата за строежа на света - подземен, земен и небесен, още повече, че съответстващият на небесния пояс е споменатият с 15 радиални блока - слънчеви лъчи.

Най-ниският пояс е вертикален. На равни разстояния между двете стени се издават седем полуколони, които разделят пояса на 7 полета. Полуколоните са монолитни с блоковете, от които се издават напред, завършват с дорийски капители и са набраздени от по 10 вертикални жлеба. Прави впечатление съчетаването на *числата 3, 7 и 10* при формирането на броя на съставящите композиционната схема елементи.

Над полуколоните и капителите минава ефектно издаден напред архитрав, явяващ се основа на следващия, втори пояс. От него започва плавното закуполяване на покрива. Полуколоните преминават в пиластри, които изтъняват във височина и достигат „нула" в горния край на пояса.

Третият пояс завършва купола и е изпълнен от посочените „слънчеви лъчи". Само

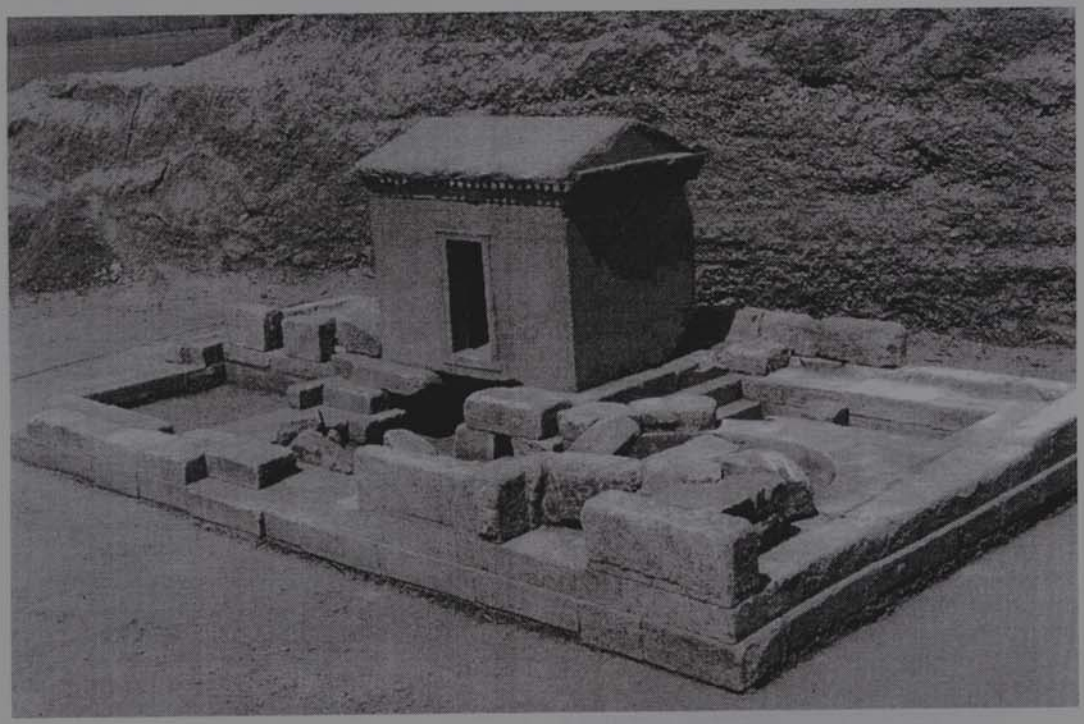

Обр. 13. Храмът в Оструша. Сн. Г. Китов.
Fig. 13. The temple, Ostrusha tumulus. Photo: G. Kitov.

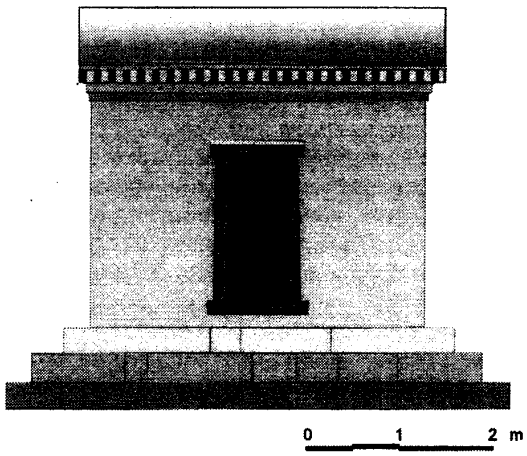

Обр. 14. Централната камера в Острyша. Рис. Н. Тонков.
Fig. 14. The central chamber, Ostrusha tumulus. Drawing: N. Tonkov.

при него може да се види незначителен недостатък - различни ширини на радиално разположените блокове.

Както и другаде, насипните пластове в Шушманец са прекъснати на мястото, където е изграден храмът. Подобно на останалите и той е опразнен още в древността. Един железен косер и други незначителни фрагменти от предмети не могат да посочат точно времето на последното му използване. Вероятно изглежда и постройката в Шушманец да е част от комплекса, който е формиран в края на V и е използван и през голяма част от IV в. пр. Хр. Към този комплекс, сигурно ще се окаже, че принадлежи и неоткритият все още, но споменат от братя Шкорпил храм в близо разположената Плоска могила (Шкорпил 1898, 164).

Малко по-късно (началото на IV в. пр. Хр.) е започнал да функционира храмът в ***Острyша*** (Шкорпил 1898, 17), известен като гробнично-култов комплекс (Вълева 1994; Китов 1994b; Китов 1994c; Китов 1994d; Китов 1994e; Китов 1994f; Китов 1994j; Китов 1995; Китов 1996d; Китов 1999; Kitov 1995a; Kitov 1995b; Kitov 1996a; Kitov 1997b; Kitov 1997-1998; Kitov 1999; Kitov 2000; Kitov, Krasteva 1994-1995; Kitov, Barbet, Valeva 1995; Kitov, Barbet, Valeva 1997; Kitov, Dimitrova 1998-1999; Кузманов 1998; Steingraber 1999 и др.). С размерите, плановите и пространствените си решения той остава уникален в Тракия вече повече от десет години. Могилата е сред трите най-големи в района (заедно с Голямата Косматка и Шушманец), разположена е в средата на полето. Има видимост към светилището Светица и към повечето от останалите могили.

На 13 април 1993 г. се очерта централна-

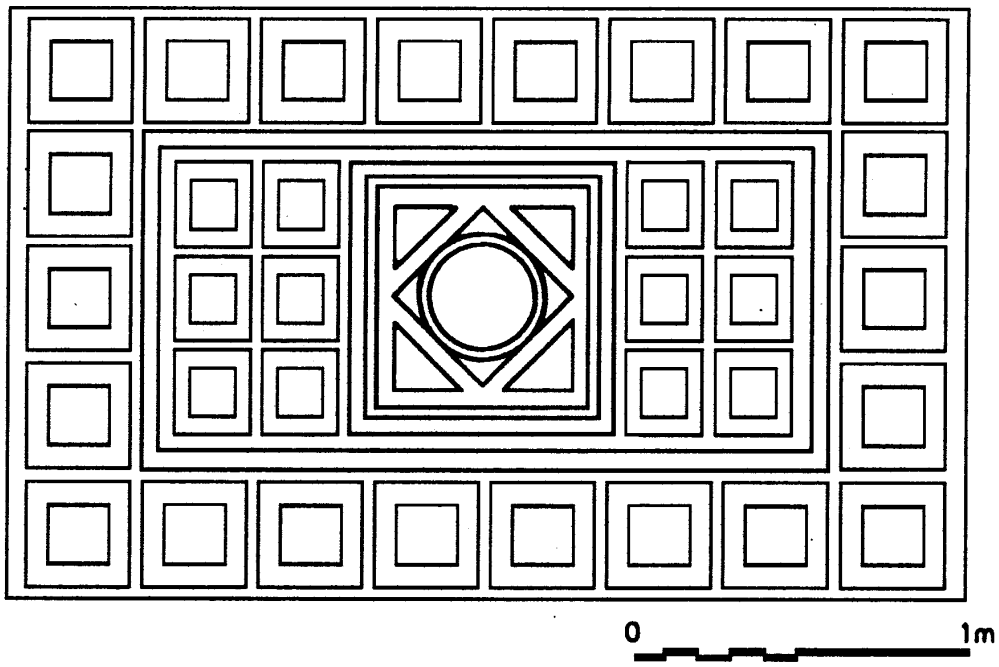

Обр. 15. Таванът на централната камера в Острyша. План Ел. Крондева, Ст. Гошев.
Fig. 15. The ceiling of the central chamber, Ostrusha tumulus. Plan: E. Krondeva, St. Goshev.

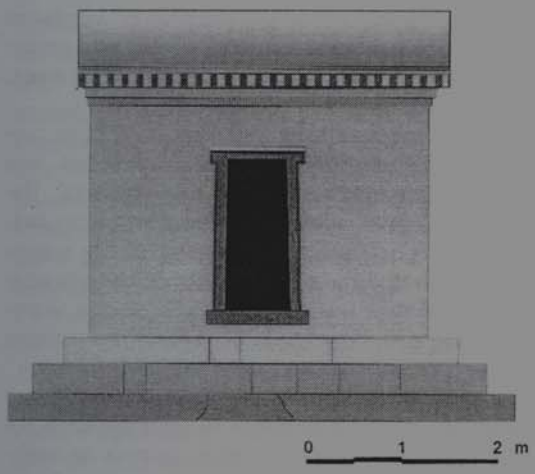

Обр. 14. Централната камера в Острyша. Рис. Н. Тонков.
Fig. 14. The central chamber, Ostrusha tumulus. Drawing: N. Tonkov.

при него може да се види незначителен недостатък - различни ширини на радиално разположените блокове.

Както и другаде, насипните пластове в Шушманец са прекъснати на мястото, където е изграден храмът. Подобно на останалите и той е опразнен още в древността. Един железен косер и други незначителни фрагменти от предмети не могат да посочат точно времето на последното му използване. Вероятно изглежда и постройката в Шушманец да е част от комплекса, който е формиран в края на V и е използван и през голяма част от IV в. пр. Хр. Към този комплекс, сигурно ще се окаже, че принадлежи и неоткритият все още, но споменат от братя Шкорпил храм в близо разположената Плоска могила (Шкорпил 1898, 164).

Малко по-късно (началото на IV в. пр. Хр.) е започнал да функционира храмът в ***Острyша*** (Шкорпил 1898, 17), известен като гробнично-култов комплекс (Вълева 1994; Китов 1994b; Китов 1994c; Китов 1994d; Китов 1994e; Китов 1994f; Китов 1994j; Китов 1995; Китов 1996d; Китов 1999; Kitov 1995a; Kitov 1995b; Kitov 1996a; Kitov 1997b; Kitov 1997-1998; Kitov 1999; Kitov 2000; Kitov, Krasteva 1994-1995; Kitov, Barbet, Valeva 1995; Kitov, Barbet, Valeva 1997; Kitov, Dimitrova 1998-1999; Кузманов 1998; Steingraber 1999 и др.). С размерите, плановите и пространствените си решения той остава уникален в Тракия вече повече от десет години. Могилата е сред трите най-големи в района (заедно с Голямата Косматка и Шушманец), разположена е в средата на полето. Има видимост към светилището Светица и към повечето от останалите могили.

На 13 април 1993 г. се очерта централна-

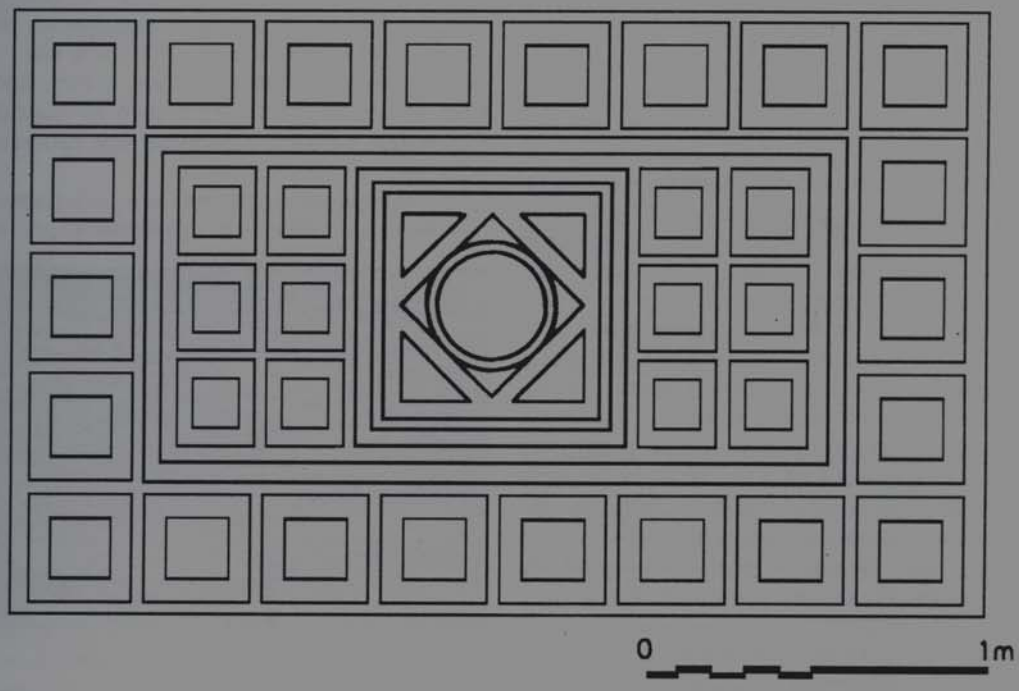

Обр. 15. Таванът на централната камера в Острyша. План Ел. Крондева, Ст. Гошев.
Fig. 15. The ceiling of the central chamber, Ostrusha tumulus. Plan: E. Krondeva, St. Goshev.

та камера на храма в Оструша, разположен в южната периферия на насипа и обърнат на юг. Състои се от шест камери върху площ от 100 кв. м (обр. 13), изградени - с изключение на централната, по характерния начин - отлично обработени каменни блокове, споени от заляти с олово железни скоби. Първото помещение играе ролята на разпределител (хол) и има входове, през които се влиза в камери на изток, запад и север. Тази вдясно е кръгла, с разрушен сега куполен покрив. В нея са намерени отделни конски кости. Лявата (югозападна за комплекса) е правоъгълна и единствена е останала неограбена. Североизточното и северозападното помещения са малки по размери и са без входове. В тях е могло да се влиза само по стълби. В такъв случай, те биха могли да служат за *дарохранителници*, внимателно опразнени при ограбването.

Изключителен интерес предизвиква централната монолитна камера, получена при издълбаването на *един блок* с тегло над 60 тона. Тя лежи върху тристъпален стереобат и е захваната за него посредством оловна заливка. По същия начин над нея е монтиран капак-покрив. Обстоятелството, че всички останали помещения са на фуга към стереобата, свидетелства, че известно време той и саркофагоподобната камера над него са съществували самостоятелно (обр. 14). Противно на каноните в античната архитектура, входът е издълбан в широката южна стена. Под фронтоните и двускатния покрив са оставени зъбовидни издатъци, имитиращи дървен гредоред. В камерата срещу входа е моделирано ритуално легло с пластична орнаментация и парапети. Таванът е с имитация на дървени греди, които го разделят на стотина квадратни, правоъгълни, триъгълни и едно кръглообразно поле в средата (обр. 15), което изпълнява функцията на слънце. Правоъгълните полета по стените на „гредите“ са изпълнени с растителна и геометрична цветова украса. Триъгълните и квадратните са изрисувани в жълто, червено, синьо и зелено и представят митологични сцени или моменти от живота на тракийски владетел/и, портретни изображения на мъже и жени, сцени със самостоятелни животни или борба между животни и растителни композиции. Изображенията са имали инкрустации от злато.

В южния край на неограбената югозападна камера е погребан (или принесен в жертва) кон с глава на изток и крака на юг. Костите на животното са в анатомичен ред; то е било положено върху постелка, оставила следи - зеленикава материя в овално петно. В гръдния кош е запазено острието на ножа, с който е умъртвен конят..

В северозападния ъгъл на камерата, отделно от скелета на коня, в кожена или платнена торба, е поставена сбруята. Девет от апликациите са с прецизно изпълнена украса от изпъкнали повърхности и врязани зооморфни изображения. Набузниците са аналогични на тези от Биньова могила - четири трискела и две продълговати апликации с мотива „скачени лъвски лапи“ (Китов 1994а, №№ .34 сл.). Начелникът (обр. 16) като цяло е нов за тракийската торевтика. Върху плочката с форма на цифрата „8“ - силно стилизирана двойна брадва, което го причислява към начелниците „тракийски тип“ (Маразов 1981, 19 сл.), са врязани растителни орнаменти - парафраза на по-ранните животински изображения на това място. От центъра на плочката излиза триизмерна шия с глава на грифон, изпълнена безпогрешно с елегантни и уверени линии. Чудовището е със силно извит заострен клюн и е изключително въздействащо. Начелникът е свързващо звено между други типове в Тракия - по-ранни и по-късни. Познат е от земите на скитите и е още едно свидетелство за значителното влияние на тракийската торевтика върху скитската по отношение на стил, сюжет и композиция. Той потвърждава и изказаното вече мнение (Манцевич 1964, 133 сл. и пос. там лит.; Манцевич 1980, 267 сл. с лит; Китов 1984, 22 сл. с лит.), че много от конските амуниции в Скития са внос или трофеи от Тракия.

В северния край на помещението са пръснати късове от два сребърни съда - нис-

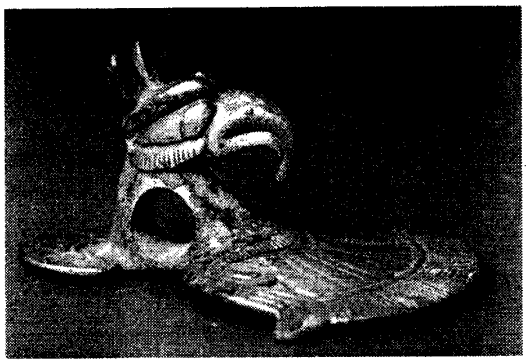

Обр. 16. Сребърен начелник от Оструша. Сн. Г. Китов.
Fig. 16. Silver head-stall from Ostrusha tumulus. Photo: G. Kitov

та камера на храма в Острyша, разположен в южната периферия на насипа и обърнат на юг. Състои се от шест камери върху площ от 100 кв. м (обр. 13), изградени - с изключение на централната, по характерния начин - отлично обработени каменни блокове, споени от заляти с олово железни скоби. Първото помещение играе ролята на разпределител (хол) и има входове, през които се влиза в камери на изток, запад и север. Тази вдясно е кръгла, с разрушен сега куполен покрив. В нея са намерени отделни конски кости. Лявата (югозападна за комплекса) е правоъгълна и единствена е останала неограбена. Североизточното и северозападното помещения са малки по размери и са без входове. В тях е могло да се влиза само по стълби. В такъв случай, те биха могли да служат за *дарохранителници*, внимателно опразнени при ограбването.

Изключителен интерес предизвиква централната монолитна камера, получена при издълбаването на *един блок* с тегло над 60 тона. Тя лежи върху тристъпален стереобат и е захваната за него посредством оловна заливка. По същия начин над нея е монтиран капак-покрив. Обстоятелството, че всички останали помещения са на фуга към стереобата, свидетелства, че известно време той и саркофагоподобната камера над него са съществували самостоятелно (обр. 14). Противно на каноните в античната архитектура, входът е издълбан в широката южна стена. Под фронтоните и двускатния покрив са оставени зъбовидни издатъци, имитиращи дървен гредоред. В камерата срещу входа е моделирано ритуално легло с пластична орнаментация и парапети. Таванът е с имитация на дървени греди, които го разделят на стотина квадратни, правоъгълни, триъгълни и едно кръглообразно поле в средата (обр. 15), което изпълнява функцията на слънце. Правоъгълните полета по стените на „гредите“ са изпълнени с растителна и геометрична цветова украса. Триъгълните и квадратните са изрисувани в жълто, червено, синьо и зелено и представят митологични сцени или моменти от живота на тракийски владетел/и, портретни изображения на мъже и жени, сцени със самостоятелни животни или борба между животни и растителни композиции. Изображенията са имали инкрустации от злато.

В южния край на неограбената югозападна камера е погребан (или принесен в жертва) кон с глава на изток и крака на юг. Костите на животното са в анатомичен ред; то е било положено върху постелка, оставила следи - зеленикава материя в овално петно. В гръдния кош е запазено острието на ножа, с който е умъртвен конят.

В северозападния ъгъл на камерата, отделно от скелета на коня, в кожена или платнена торба, е поставена сбруята. Девет от апликациите са с прецизно изпълнена украса от изпъкнали повърхности и врязани зооморфни изображения. Набузниците са аналогични на тези от Биньова могила - четири трискела и две продълговати апликации с мотива „скачени лъвски лапи“ (Китов 1994а, №№ 34 сл.). Начелникът (обр. 16) като цяло е нов за тракийската торевтика. Върху плочката с форма на цифрата „8“ - силно стилизирана двойна брадва, което го причислява към начелниците „тракийски тип“ (Маразов 1981, 19 сл.), са врязани растителни орнаменти - парафраза на по-ранните животински изображения на това място. От центъра на плочката излиза триизмерна шия с глава на грифон, изпълнена безпогрешно с елегантни и уверени линии. Чудовището е със силно извит заострен клюн и е изключително въздействащо. Начелникът е свързващо звено между други типове в Тракия - по-ранни и по-късни. Познат е от земите на скитите и е още едно свидетелство за значителното влияние на тракийската торевтика върху скитската по отношение на стил, сюжет и композиция. Той потвърждава и изказаното вече мнение (Манцевич 1964, 133 сл. и пос. там лит.; Манцевич 1980, 267 сл. с лит; Китов 1984, 22 сл. с лит.), че много от конските амуниции в Скития са внос или трофеи от Тракия.

В северния край на помещението са пръснати късове от два сребърни съда - нис-

Обр. 16. Сребърен начелник от Острyша. Сн. Г. Китов.
Fig. 16. Silver head-stall from Ostrusha tumulus. Photo: G. Kitov

ка фиала и каничка, която наподобява обявения за тип Дервени след откриването на Рогозенското съкровище (Фол А. и др. 1988, 119). Тази форма и украсата към нея са известни още от средата на XIX век, когато такава каничка е открита в една от могилите край Розовец (б. Рахманлий), Пловдивска област (Филов 1934, 168), само на 30 км югозападно от Шипка. Между останалите предмети можа да бъде възстановен частично нагръдник-яка, познат най-напред от Мезек в Свиленградско (Филов 1937, 67), а по-късно и от Цвяткова могила в Долината.

Изненадващо, пред входа на комплекса е изграден символичен саркофагоподобен гроб, а пред него - още по на юг, в права линия са нахвърляни 6 каменни акротерия с пластична украса от палмети и полупалмети с извити навътре листа. Част от тях са боядисани в бледорозово, други в бледосиньо. Те, без съмнение, са увенчавали фронтони от архитектурната украса на сградата. В близост са открити и множество фрагменти от няколко амфори, питоси, цели и натрошени по-малки керамични съдове. Изглежда, че в един момент, когато храмът, определен вече като храм на Сабазий (Фол А. 1994, 258), е престанал да функционира, част от архитектурните детайли и инвентара са били демонтирани, изнесени и подредени на юг от съоръжението. Това явление, познато и от другаде в Тракия, все още не може да бъде задоволително обяснено.

Изграждането на храма в могила Остроша е станало най-вероятно в началото на IV в. пр. Хр. и докъм третата четвърт на същото столетие е продължило използването му, преминало последователно през няколко етапа - от издълбаването и монтирането на централната камера до изоставянето и засипването на съоръжението. Етапите са маркирани от един сребърен аполонийски обол, две монети на Филип II Македонски - едната сечена приживе, другата - post mortem[3], сребърни украси за конска амуниция и метални съдове.

През ранновизантийската епоха могилата е била използвана за раннохристиянски некропол. При изкопите за някое от погребенията (няколко от тях бяха открити и проучени през 1992 и 1993 г.) е била открита саркофагоподобната камера. Правейки аналогии със собствената си сакрална архитектура, византийците са потърсили крипта под централната камера и са прокопали тунел под нея. В него бяха открити късове от гребенчата керамика, няколко десетки монети на Константин Велики (Божкова 1998, 56 сл.), габъри за обувки, както и рядка персийска сребърна монета. Тогавашните хора са проникнали и в камерата със стенописи. Подмамени от инкрустираното злато и оправдани от религиозната си нетърпимост към човешки изображения, те са унищожили много от тях.

Последното използване на могилата Остроша е по време на Руско-турската освободителна война от 1877-78 г. (Шкорпил 1898, 148), когато е била щаб на руските войски.

Цитирана литература:

Атанасов 1990: Г. Атанасов. Тракийска гробница при град Върбица, Варненска област. - Годишник на музеите в Северна България, 27, 1990, 23-29.

Атанасов, Неделчев 2002: Г. Атанасов, Н. Неделчев. Гонимаседзе - жената на Севт и нейната гробница. - В: Сб. Изследвания в чест на проф. Иван Маразов. София, 2002, 550-557.

Базайтова 1997: Р. Базайтова. Долината на тракийските царе. - Авиофорум, 1997, 8, 12-18.

Базайтова 2001: Р. Базайтова. Проблеми при изучаването на архитектурата на тракийските гробници. - Seminarium Thracicum, 5, 2001, 101-113.

Божкова 1998: Б. Божкова. Късноантична колективна монетна находка от тракийския некропол Шипка-Шейново. - Нумизматика и сфрагистика, 1998, 1, 56-60.

Бонев 2002: Ал. Бонев. М. Русева. Тракийска култова архитектура (рецензия). - Археология, 2002, 2, 52-54.

Ботушарова, Коларова 1961: Л. Ботушарова, В. Коларова. Куполна гробница при Пловдив. - В: Сб. Шкорпил. София, 1961, 279-297.

Бошнаков 2000: К. Бошнаков. Тракийска древност. София, 2000.

Велков 1927: Ив. Велков. Тракийска гробница при Старо Ново-село. - В: Сб. Б. Дякович. София, 1927, 171-179.

Венедиков 1946: Ив. Венедиков. Тракийска гробница при с. Ветрен, Пазарджишко. - Известия на Българския археологически институт, 15, 1946, 194-196.

Венедиков, Герасимов 1973: И. Венедиков, Т. Герасимов. Тракийското изкуство. София, 1973.

Вълева 1994: Ю. Вълева. Тракийски и маке-

[3] *Монетите са определени от проф. Йорданка Юрукова, на която и тук благодаря.*

донски монументални гробници. - Проблеми на изкуството, 1994, 3, 55-62.
Георгиев 1996: П. Георгиев. Разкопки на могила XXXIV в Плиска. - В: Археологически открития и разкопки през 1995. София, 1996, 86-87.
Георгиева 1955: С. Георгиева. Разкопки на могили XXXIII и XXXII в Плиска. - Известия на Археологическия институт, 20, 1955, 11-41.
Гергова 1987: Д. Гергова. Съкровищата на Тракия и Хиперборейският мит. - Втори международен конгрес по българистика. Доклади, 6. Българските земи в древността. България през Средновековието. София, 1987, 53-73.
Гергова 1996: Д. Гергова. Обредът на обезсмъртяването в Древна Тракия. - София, 1996.
Гергова 2001: Д. Гергова. Състояние и проблеми на методиката и методологията на българската археология. Тракийска археология. - Археология, 2001, 3-4, 105-107.
Гетов 1991: Л. Гетов. Тракийски гробници в хинтерланда на Севтополис през елинистическата епоха. - В: Тракийската култура през елинистическата епоха в Казанлъшкия край. Казанлък, 1991, 40-46.
Гоцев 2001: А. Гоцев. Българската археология през последното десетилетие на XX век. Тракийска археология. - Археология, 2001, 3-4, 88-91.
Домарадски 1991: М. Домарадски. Културата на траките през късножелязната епоха в Казанлъшкия край. - В: Тракийската култура през елинистическата епоха в Казанлъшкия край. Казанлък, 1991, 126-143.
Домарадски 1995: М. Домарадски. Емпорион Пистирос, 1. София, 1995.
Китов 1977: Г. Китов. Тракийската гробница-мавзолей край град Стрелча. - Векове, 1977, 1, 12-21.
Китов 1979: Г. Китов. Тракийските могили край Стрелча. София, 1979.
Китов 1984: Г. Китов. Произход и развитие на стила при животинските изображения в тракийското изкуство. - В: 1300 г. българско изобразително изкуство. София, 1984, 22-24.
Китов 1988: Г. Китов. Свещени дарове в тракийска могила в Родопите. - Изкуство, 1988, 7, 40-48.
Китов 1989: Г. Китов. Куполните гробници при Равногор в Родопите. - Археология, 1989, 3, 28-41.
Китов 1990: Г. Китов. Куполните гробници на нос Калиакра и край Каварна. - Terra antiqua balcanica, 4, 1990, 116-121.
Китов 1993: Г. Китов. Тракийските могили. - Thracia, 10, 1993, 39-80.
Китов 1994a: Г. Китов. Долината на царете в Казанлъшката котловина. - Анали, 1994, 2-3, 46-76.
Китов 1994b: Г. Китов. Тракийски гробнично култов комплекс в могилата Острyша край Шипка. - Проблеми на изкуството, 1994, 4, 13-20.
Китов 1994c: Г. Китов. Династичен тракийски могилен некропол Шипка-Шейново в Казанлъшко. - Епохи, 1994, 2, 16-30.
Китов 1994d: Г. Китов. Тракийски могили в хинтерланда на Севтополис. - В: III международен Симпозиум „Кабиле". Ямбол, 1994, 85-93.
Китов 1994e: Г. Китов. Владетелска гробница в тракийския могилен некропол Шипка-Шейново. - Минало, 1994, 1, 5-14.
Китов 1994f: Г. Китов. Нови паметници на тракийската култура от могилния некропол Шипка-Шейново в Казанлъшко. - В: Първи международен симпозиум Севтополис, 1. Казанлък, 1994, 105-115.
Китов 1994j: Г. Китов. Шипченската гробница - сензационно археологическо откритие. - В: Казанлък в миналото и днес, 4, 1994, 40-43.
Китов 1995: Г. Китов. Траколожка експедиция за могилни проучвания (ТЕМП) през 1992 - 1994 г. - Археология, 1995, 4, 54-61.
Китов 1996a: Г. Китов. Славчова могила край с. Розово. - Археология, 1996, 1, 1-9.
Китов 1996b: Г. Китов. Сашова могила. - Археология, 1996, 2-3, 9-22.
Китов 1996c: Г. Китов. Могилата Голяма Арсеналка. - Археология, 1996, 4, 31-42.
Китов 1996d: Г. Китов. Новооткрити тракийски династични гробници в Казанлъшко. - Епохи, 1996, 4, 5-25.
Китов 1999: Г. Китов. Царската долина на траките в Казанлъшко. - В: Казанлък в миналото и днес, 5, 1999, 34-46.
Китов 2002: Г. Китов. Александровската гробница. - Анали, 2002, 1, 50-81.
Китов 2003: Г. Китов. Тракийски култов център Старосел. Варна, 2003.
Китов, Агре 2002: Г. Китов, Д. Агре. Въведение в тракийската археология. София, 2002.
Кузманов 1998: М. Кузманов. Тракийска и етруска гробнична архитектура (кр. II - I хил. пр. Хр.) - Seminarium Thracicum, 3, 1998, 53-64.
Манцевич 1964: А. П. Манцевич. О пластине из кургана Карагодеушх. - Археологические сообщения Государственного Эрмитажа, 6, 1964, 133-145.
Манцевич 1980: А. П. Манцевич. Об уздечках фракийского типа из Огуз. - In: Actes du II-e Congres international de thracologie, 1, 1980, 267-369.
Маразов 1981: И. Маразов. Тракийски тип начелници. - Проблеми на изкуството, 1981, 1, 19-28.
Маразов 2000: И. Маразов, Траките и виното. Русе, 2000.

Огненова-Маринова 1991: Л. Огненова-Маринова. Казанлъшката гробница - шедьовър на тракийското изкуство. - В: Тракийската култура през елинистическата епоха в Казанлъшкия край. Казанлък, 1991, 12-25.
Паунов 2002: Е. Паунов. Преоткриване и реп роблематизация на първата тракийска гробница при Старосел в Пловдивско. - Анали, 2002, 1, 82-93.
Русева 2000: М. Русева. Тракийска култова архитектура. Ямбол, 2000.
Табакова-Цанова 1991: Г. Табакова-Цанова. Принос към археологическата карта на Казанлъшкия край. - В: Тракийската култура през елинистическата епоха в Казанлъшкия край. Казанлък, 1991, 104-125.
Филов 1934: Б. Филов. Надгробните могили при Дуванлий в Пловдивско. София, 1934.
Филов 1937: Б. Филов. Куполните гробници при Мезек. - Известия на Българския археологически институт, 11, 1937, 1-116.
Фол В. 1993: В. Фол. Скалата, конят, огънят. София, 1993.
Фол А. 1994: А. Фол. Тракийският Дионис. Книга втора. Сабазий. София, 1994.
Фол А. и др. 1988: А. Фол и др. Тракийското съкровище от Рогозен. София, 1988.
Фол А. 1999: А. Фол. Стасиси на мита и на обреда. - В: Юбилеен сборник в памет на проф. Христо М. Данов. София, 1999, 151-154.
Фол А. 2002: А. Фол. Тракийският Дионис. Книга трета. Назоваване и вяра. София, 2002.
Чичикова 1957: М. Чичикова. Поява и употреба на тухлата като строителен материал у траките в края на IV и началото на III век пр. н. е. - Известия на Археологическия институт, 21, 1957, 129-152.
Чичикова 1988: М. Чичикова. Свещарската гробница - архитектура и декорация. - Terra antiqua balcanica, 3, 1988, 125-143.
Шкорпил 1898: Х. и К. Шкорпил. Могили. Пловдив, 1898.
Шкорпил 1999: Х. и К. Шкорпил. Могили, 1999.
Boardman 1996: J. Bodrdman. Athenian red Figure Vases. The Archaic Period. New York, 1996.
Dippert-Lippitz 1983: B. Dippert-Lippitz. Griechischer Goldschmuck. Fr. am Rein, 1983.
Fol 2000: A. Fol etc. Ancient Thrace. Sofia, 2000.
Kitov 1995a: G. Kitov. Les tumuli roayaux dans „La valée des rois". - Orpheus, 5, 1995, 5-21.
Kitov 1995b: G. Kitov. Das Thrakische Mausoleum bei Sipka in Südbulgarien. - Trans Europam. Bonn, 1995, 245-250.
Kitov 1996a: G. Kitov. The Thracian Valley of the Kings in the Region of Kazanluk. - Balkan Studies, 37, 1. Thessaloniki, 1996, 5-34.
Kitov 1996b: G. Kitov. The Tumulus Graves near the Villages of Krasnovo and Starossel, Hissar Region. - Reports of Prehistoric Research Projects V/1, 1995, 2-4, 457-469.
Kitov 1997a: G. Kitov. Tombes monumentales thraces. - Archeologie, 1997, 338, 28-35.
Kitov 1997b: G. Kitov. La valle dei Traci nella provincia di Kazanlak. - Glorie di Tracia, 1997, 33-45.
Kitov 1997-1998: G. Kitov. The Valley of the Thracian Kings. - Il Mar Nero, 3, 1997-1998, 9-35.
Kitov 1999: G. Kitov. Royal Insignia, Tombs and Temples in the Valley of the Thracian Rulers. - Archaelogia Bulgarica, 1999, 3, 1, 1-20.
Kitov 2000: G. Kitov. The Thracian Valley of the Kings in the Region of Kazanlyk. - In: Tombes tumulaires de l'Age du Fer dans le Sud-Est de l'Europe. Tulcea, 2000, 119-137.
Kitov 2001a: G. Kitov. A Newly Found Thracian Tomb with Frescoes. - Archaelogia Bulgarica, 2001, 2, 15-29.
Kitov 2001b: G. Kitov. Starossel - centre cultuel thrace. - Orpheus, 11, 2001, 5-60.
Kitov, Barbet, Valeva 1995: G. Kitov, A. Barbet, J. Valeva. Tombeau-mausolee d'Ostroucha. - Archeologie, 1995, 313, 62-66.
Kitov, Barbet, Valeva 1997: G. Kitov, A. Barbet, J. Valeva. Plafond peint du tombeau de Chipka dans le tumulus Ostroucha (Bulgarie). - In: Atti del VI Congres International Sulla Pitturi Parietale Antica. Bologna, 1997, 101-113.
Kitov, Dimitrova 1998-1999: G. Kitov, D. Dimitrova. New Discoveries in the Thracian Valley of the Kings in the Region of Kazanluk. - ΤΑΛΑΝΤΑ 30-31, 1998-1999, 31-54.
Kitov, Krasteva 1992-1993: G. Kitov, M. Krasteva. A 4th Century B. C. Thracian Royal Tomb from the Kazanluk Region, Soutern Bulgaria. - ΤΑΛΑΝΤΑ 24-25, 1992-1993, 59-75.
Kitov, Krasteva 1994-1995: G. Kitov, M. Krasteva. The Thracian Grave and Cult Complex in the Ostrousha Tumulus near Shipka. - ΤΑΛΑΝΤΑ 26-27, 1994-1995, 7-28.
L'or des Thraces: L'or des Thraces. Bruxelles, 2002.
Marazov 1994: I. Marazov. The Riches of the Thracian Rulers. Tokio, 1994.
Marazov 1997: I. Marazov. Ancient Gold. The Wealth Thracians. Washington, 1997.
Μαρκαητε: Z. Μαρκαητε. Ο έρωτας στην τέχυη. Οι Ελληυες. Αθήυα.
Rašev, Stanilov 1998: R. Rašev, S. Stanilov. Kenotaph für einen Herrscher bei der ersten bulgarischen Hauptstadt Pliska.- Das Altertum, 44, 1998, 67-72.
Steingraber 1999: St. Steingraber. Grabarchitektur und Grabmalerei in Thrakien und im Vorrömischen Italien - eine vergleichen Studie. - Проблеми на изкуството, 1999, 4, 53-68
Τιβεριος 1996: Μ.Τιβεριος. Αρχαία αγγεία. Αθήυα, 1996.

Tsetskhladze 1998: G. Tsetskhladze. Who Bult the Scythian and Thracian royal and elite Tombes. - Oxford Journal of Archaeology, 17, 1988, 55-92.

Valeva 1999: J. Valeva. Les décors thraces et le style a zones (IVe - IIIe siecle av. J.-C.). - Проблеми на изкуството, 1999, 4, 69-75.

The Valley of the Thracian Rulers (I)

Georgi Kitov*

Tumuli are one of the proofs for the historical presence of the Thracian tribes in the Balkans. Until recently they were regarded just as burial mounds. The architectural monuments constructed under the tumuli were regarded only as tombs. The recent investigations, especially in the regions of Strelcha, Sveshtari, Ravnogor, Kazanlak, Starosel, Aleksandrovo, etc. require us to reconsider the representative structures under the tumuli and to regard them as temples, where kings and great representatives of the Thracian aristocracy were buried. This paper states the equality of the terms tomb, mausoleum and temple in contrast to a common tomb.

The unusual density of temples constructed and covered by a tumuli and along with very rich graves in the region of Kazanlak as well as the existence of Seutopolis - the capital of king Seutes III - required us to name the region the Valley of the Thracian rulers after the discoveries of the Thracological Expedition for Tumulus Investigation (TEMP) during the campaigns of 1992-99. The team discovered for the first time 2 unplundered Thracian royal tombs, 8 monumental temples made of stone and bricks and dozens of rich graves. Together with Seutopolis, the Kazanlak and Maglizh tombs known before, they proved that the Valley was one of the centers of the Thracian political and cultural history.

Two of the temples - the ones under Goljama Arsenalka and the Griffins' tumuli - are very similar to each other. They both have a rectangular shape with a gabled roof, round domed chambers and ritual beds. The latter has a long dromos, additionally narrowed. Its façade is topped by a gable with plastic decoration.

The temple in Helvetia tumulus is made of stone blocks, the walls and the floors (partially), the ante-chamber and the chamber are plastered with mortar. The roof is arch-shaped, intercepted with a horizontal band. The two stone doors to the premise were found *in situ.*

The temple under Shushmanets tumulus is completely preserved and is a masterpiece of the Thracian architecture. Its dromos looks more like a small yard, the ante-chamber has a barrel-vaulted roof supported by a column and a capital shaped as a knucklebone. Four horses and two dogs are buried there. The chamber is round, its dome supported by a Doric column, there are three articulated horizontal bands on the walls and a ritual bed opposite to the entrance. The gable on the façade is damaged. The entrance to the round chamber is topped by a gable with plastic decoration. The walls and the floors are plastered with mortar, two or three layers at places.

The temple in Ostrusha tumulus is rectangular in plan, divided into five rectangular and one round chamber. The central chamber is solid and resembles a sarcophagus. Its ceiling is divided into several dozens of fields, in some of them marvelous paintings are still preserved. One of the chambers was not plundered and yielded a horse skeleton with a complete set of splendidly decorated with stylized animal images silver appliqués and adornments for horse-trappings, phiale and a jug of silver, a fragmented pectoral-collar from iron and silver with gilding, decorated with floral and geometric designs.

The first four temples are probably from one group, which functioned in the second half of the 5th and the 4th century BC. The Ostrusha temple was added to the group in the early 4th century BC. The rest of the temples, tombs and some of the rich graves are going to be presented in part II of this paper. Part II is also going to be an attempt to summarize the possible cannons for Thracian architecture consructed and then covered by a tumulus and the related ritual practices.

* *Institute of Archaeology with Museum, 2 Saborna Str., Sofia 1000, e-mail: kittemp@abv.bg*

Принос към проучването на старобългарската диадема (VIII-XI в.)

Валери Григоров*

Диадемата е сред накитите, имащи подчертано представителен характер. Особено разпространение тя получава през античността, когато е използвана като властова или почетна инсигния за най-висок ранг. Терминът „диадема" идва от старогръцката дума διαδημα („диадима") в значение на венец, декоративна метална лента, обръч за украса на главата. Освен като украшение, в някои случаи диадемата има и определено утилитарно предназначение - да придържа покривалото на главата или косата.

Броят на откритите в зоната на старобългарската култура диадеми е сравнително малък. Това е една от причините досега да липсва специално изследване по темата. Отделни бележки са правени с публикуването на открити при разкопки паметници или в общи коментари и оценки (Възарова 1976; Мавродинов 1959, 222, обр. 258; Димитров Д. 1978, табл. XV_1; Овчаров 1982, 52-53; Maneva 2001, 403-414).

Въпросът за семантиката и използването на този вид накит като владетелска инсигния е разработен в монографията на Г. Атанасов „Инсигниите на средновековните български владетели. Корони, скиптри, сфери, оръжия, костюми, накити" (Атанасов 1999, 224-231; Atanasov 1999, 81-94). Важно място в изследването е отделено на диадемата от Преславското съкровище, най-луксозният паметник от такъв род, откриван досега в старобългарска културна среда. Специални коментари за нея предлагат също Т. Тотев (Тотев Т. 1981, 33-36; Тотев Т. 1986, 86-92, табл. VIII; Тотев Т. 1993, 102-116) и П. Георгиев (Георгиев 1996, 79-85).

В обобщаващото изследване на Е. Манева „Средновековен накит од Македонија" е отбелязано, че от периода IX-XI в. не са известни диадеми, чиято липса в ранносредновековните некрополи от Р. Македония тя обяснява с евентуалното използване на техни еквиваленти, изработени от нетраен материал - плат или кожа, украсени с везба (Манева 1992, 37). В една по-късна статия Е. Манева публикува богат женски гроб от некропола Крстеви с *in situ* диадема от апликирани към мека тъкан сребърни плочки (Maneva 2001, 403-414). Тази находка, макар и единствена засега, е много важна, защото е открита в затворен археологически комплекс със сигурна датировка.

Известните от зоната на старобългарската култура диадеми могат типологично и функционално да се обособят в две групи: диадеми-обръчи, изработени от дебела, найчесто усукана тел, които служат основно за придържане на покривалото на главата или косата и многосъставни диадеми, образувани от различен брой декоративни метални плочки, апликирани към лента от мека тъкан.

Диадеми-обръчи се откриват предимно в некрополи на обикновеното население, в женски и детски гробове. Като форма и конструкция те много приличат на торквите. За различното им функционално предназначение може да се съди преди всичко по местонамирането им *in situ* върху черепите (Възарова 1976, 202, обр. 125_1) (такива примери има от некрополите Дибич, Долни Луковит-1, Оброчище и Варна-2) или по размерите (диадемите имат по-голям диаметър).

В старобългарските гробове се откриват три варианта. Първият представя отворените обръчи от двойно усукана тел, в краищата с петлици (обр. 1 *1*). Открити са в езическия некропол Дибич[1] и в християнските некрополи Долни Луковит 1 (Възарова 1976, 202, обр. 125_2), Оброчище (Възарова 1976, 338, обр. 213_2) и Преслав[2]. Подобна диадема - случайна находка - е известна от Старозагорско (Мавродинов 1959, 222, обр. 258).

Към втория вариант спадат диадеми от дебела усукана тел, с намотана в краищата по-тънка тел (обр. 1 *2*). Известни са от некрополите Долни Луковит-1 (Възарова 1976, 199, обр. 123_5; 202, обр. 125_8) и Разделна (Димитров Д. 1978, табл. XV_1).

Третият вариант представя диадеми, направени от дебела тел, около която е навита по-тънка, а краищата завършват с камбановидна чашка (обр. 1 *3*). Такава е намерена в

[1] *Благодаря на Ст. Станилов и Р. Рашев за предоставената ми информация.*

[2] *Съхранява се във фонда на ИМ Преслав.*

Археологически институт с музей - БАН, Съборна 2, София 1000, e-mail: valerig@abv.bg

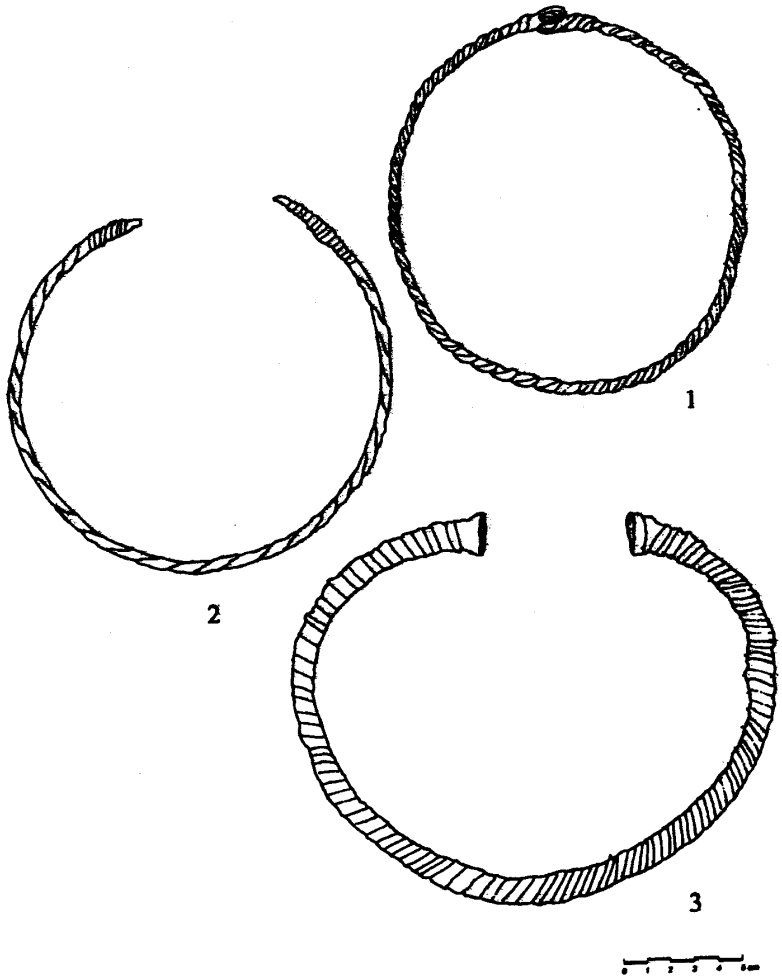

Обр. 1. Некропол Долни Луковит 1, диадеми
Fig. 1. Dolni Lukovit necropolis 1, diadems

некропола Долни Луковит 1 (Възжарова 1976, 201, обр. 124_1).

Диадемите-обръчи са изработвани от сребърна или бронзова, рядко от желязна тел, с обло сечение и дебелина 0,6-1 см. Диаметърът им варира между 16 и 19,5 см. Откриват се изключително в детски и женски гробове, датирани в IX - първата половина на X в.

Диадемите от втората група са съставени от метални плочки, апликирани върху мека тъкан - лен, коприна или кожа. Е. Манева ги определя с термина „прочелник" (украшение за челото) (Maneva 2001, 405). Метални апликации се откриват рядко и не винаги са в пълен комплект - част от плочките липсват. Това несъмнено идва заради основата от плат или кожа, към която са прикрепвани отделните части и възможността за преизползването им с друго предназначение.

От времето на Първото българско царство са известни няколко находки. Една диадема (прочелник) е намерена *in situ* върху черепа на 2-3 годишно дете, в гроб 31, в християнския некропол до Източната порта във Външния град на Плиска (Димитров Я. 1995, 67, обр. 13) (обр. 2 *7*). Украшението се състои от три сребърни, позлатени, пресовани върху матрица кръгли плочки, свързани от четири малки медни плочки, направени по същия начин. Върху лицевата страна на трите големи плочки е изобразена осемлъчна розета с дебел бордюр. Паметникът е датиран от Я. Димитров в края на X - първата третина на XI в.

Вероятно части от украшение за глава (прочелник) са били също и двете сребърни апликации от фонда на Археологическия институт с музей на БАН (Станилов 1991, 14-15, 47, 58, табло IV_{20-21}) (обр. 2 *4-5*). Едната е с тънко изпъкнало кръгче с шестлистна розета и кръгъл отвор в средата. Втората апликация е кръгла, с две концентрични ивици и отвор в средата, с три едри пъпки, в една линия по двете срещуположни дъги.

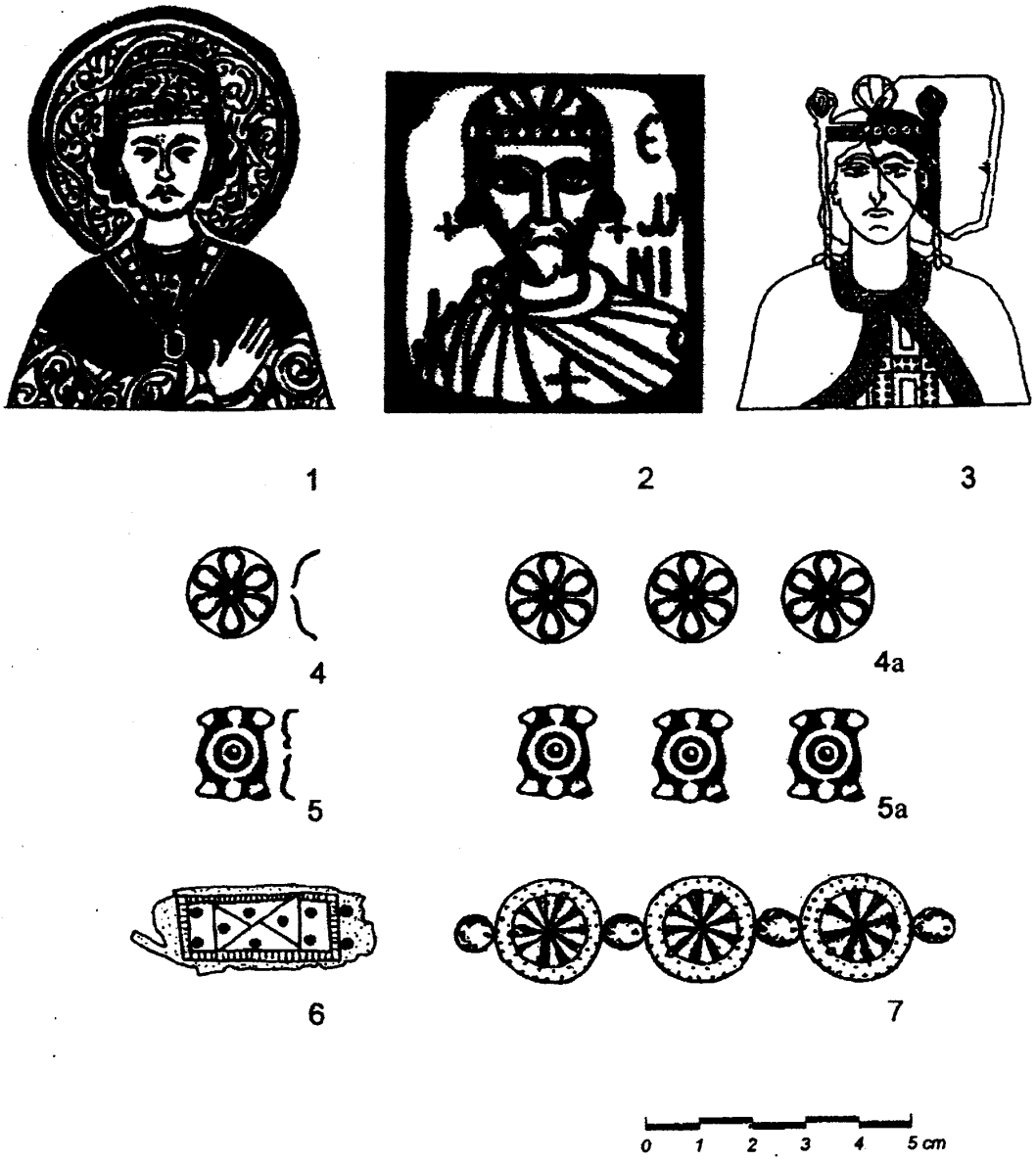

Обр. 2. Портрет на княз Борис I Михаил (852-889) от Московския препис на Учителното евангелие на Константин Преславски (XII в.) - 1; портрет на цар Симеон върху златен печат-инталий - 2; белоглинена плочка от Преслав с изображение на владетел - 3; сребърни апликации от Археологически институт с музей - 4, 5 и примерен реконструктивен ред - 4а-5а; бронзова диадема от Мишевско - 6; сребърна диадема (прочелник) с позлата от некропола при Източната порта в Плиска - 7.
Fig. 2. Portrait of prince Boris I Michael (852-889) from the Moscow version of Konstantin Preslavski's Homiliary Gospel (12th century) - 1; Portrait of tsar (king) Simeon on a gold intaglio seal - 2; tile of white clay from Preslav depicting a ruler - 3; silver appliqués from the collection of the Archaeological Institute and Museum, Sofia - 4, 5 and a probable reconstruction - 4a-5a; bronze diadem from the Mishevo region - 6; silver gilded diadem (prochelnik) from the necropolis at the Eastern Gate of Pliska - 7.

И двете апликации имат общи технологични и конструктивни белези, дори еднакви размери. Хронологията на двете находки е трудно да бъде установена поради липсата на повече информация за средата на намиране. Известна насока в това отношение дават някои близки аналогии на паметници от аварския некропол Игар (Fettich 1929, 329) и от принадлежащия според Д. Чалани на кутригурите-българи некропол Бачуйталу (Csallany 1953, $XXXII_{7-36,\ 39-40}$). Подобни на втората апликация находки има в аварския некропол Пуста Тоти (Hampel 1905 III, Tab. 267_{9-11}) и от некропола Болшие Тигани (Халикова 1976, 165, рис. 61; Chalikova, Chalikov 1981, 104, Taf. VI_1; 114, Taf. XVI_1), в басейна на река Кама. Според Ст. Станилов намерените в България апликации са отражение на тези от зоната на Среден Дунав и Прикамието, и могат да бъдат датирани приблизително в VIII-X в. (Станилов 1991, 15). По всяка вероятност те са били апликирани на много тънка кожа или по-скоро на плат. По аналогия с намерените *in situ* апликации върху два черепа в некропола Болшие Тигани (Chalikova, Chalikov 1981, 104, Taf. VI; 114, Taf. XVI, Abb. 22) може да се предположи, че са украсявали лента-диадема (прочелник).

Една интересна находка, намерена в района на Дворцовата църква във Велики Преслав, коментира Н. Овчаров (Овчаров 1982, 52-53). Тя представлява правоъгълна сребърна лята пластина с тънък слой позлата и с размери 8,4 х 0,5 см. Единият ѝ край завършва с халка за прикачване, а другият е частично отчупен. Гърбът е гладък, а лицето е кантовано от два реда позлатени гранули, между които на тънка тел са нанизани ситни бисери (маргарит), като на равни разстояния и в краищата са поставени по-едри бисери. Н. Овчаров приема, че най-вероятно става дума за лента от пластини, пришивани към покривалото на главата, подобно на една група украшения, открити в Киев (Овчаров 1982, 53). За съжаление предметът е намерен в насип без конкретни стратиграфски данни и е датиран най-общо в X-XII в. Технологично се доближава до някои накити от Преславското съкровище (Тотев Т. 1986, табл. XI, XIII_{1-3}, XV, VII_{1-2}), в които също са използвани нанизи от бисери.

Като диадема е определена от Ж. Вължарова една правоъгълна бронзова пластина с щампована украса от ранносредновековния некропол при Мишевско (Вължарова 1976, 310, обр. 194_{18}) (обр. 2 *б*). Липсват обаче сигурни данни, които по неоспорим начин да докажат какво е било действителното ѝ предназначение.

Единствената известна засега находка от Р. Македония е намерена близо до крепостта Просек (Демир Капия), в гроб 4 на средновековния некропол Кръстеви (Maneva 2001, 406, fig. 2-3) (обр. 3 *1*). Украшението, определено от Е. Манева като „прочелник", е намерено *in situ* върху черепа (Maneva 2001, 404, fig. 1). Състои се от три реда тънки сребърни плочки - по средата ромбове, по краищата равнобедрени триъгълници, сглобени като метална лента. В основата на долния ред на триъгълниците са окачени по три висулки с бадемовидна форма. В средата на украшението има правоъгълна плочка с форма на двойна лястовича опашка. Ромбовидните и триъгълните плочки са украсени със стилизиран растителен орнамент (*Lilium candidum*), завит във формата на сърце. Плочките са били пришити към мека тъкан. В реконструиран вид диадемата има дължина около 36 см, ширина 4 см, с висулките - 7,5 см; така тя покривала цялото чело и слепоочията. Освен диадемата (прочелник), от гроба произхождат още 5 пръстена, чифт обеци, 6 гривни, колие от стъклени и метални мъниста. Според Е. Манева голямото количество накити в гроба, както и възрастта на мъртвата (20-23 години), свидетелстват, че тя е погребана със сватбения си костюм.

От всички известни старобългарски диадеми, най-луксозна е тази от Преславското съкровище (обр. 3 *2.1-2.5*). Като конструкция, технология и декорация, диадемата представя най-високото ниво на ювелирното изкуство. Тя се състои от пет (запазени) плочки, изработени от златни листове, всяка с арковидна форма, с размери 5,4 х 4,4 см. Украсени са с разноцветни емайли: ултрамарин, кобалтов, пръскосин, синьозелен, английско червен, оксиднозелен, жълтеникав и бял (Тотев Т. 1986, 86).

Върху централната плочка е представена една от най-разпространените сцени в средновековното изкуство „Възнесението на Александър Македонски на небето" (обр. 3 *2.1*). Царят е на колесница (двуколка) с полукръгъл кош, теглена от два грифона, облечен в парадно облекло със син цвят. На главата си носи стема (ниска корона), украсена с бисери. В ръцете си държи копия със забучени на върха късове месо за примамване на орлоглавите грифони, които стоят с гръб един към друг, изправени на задните

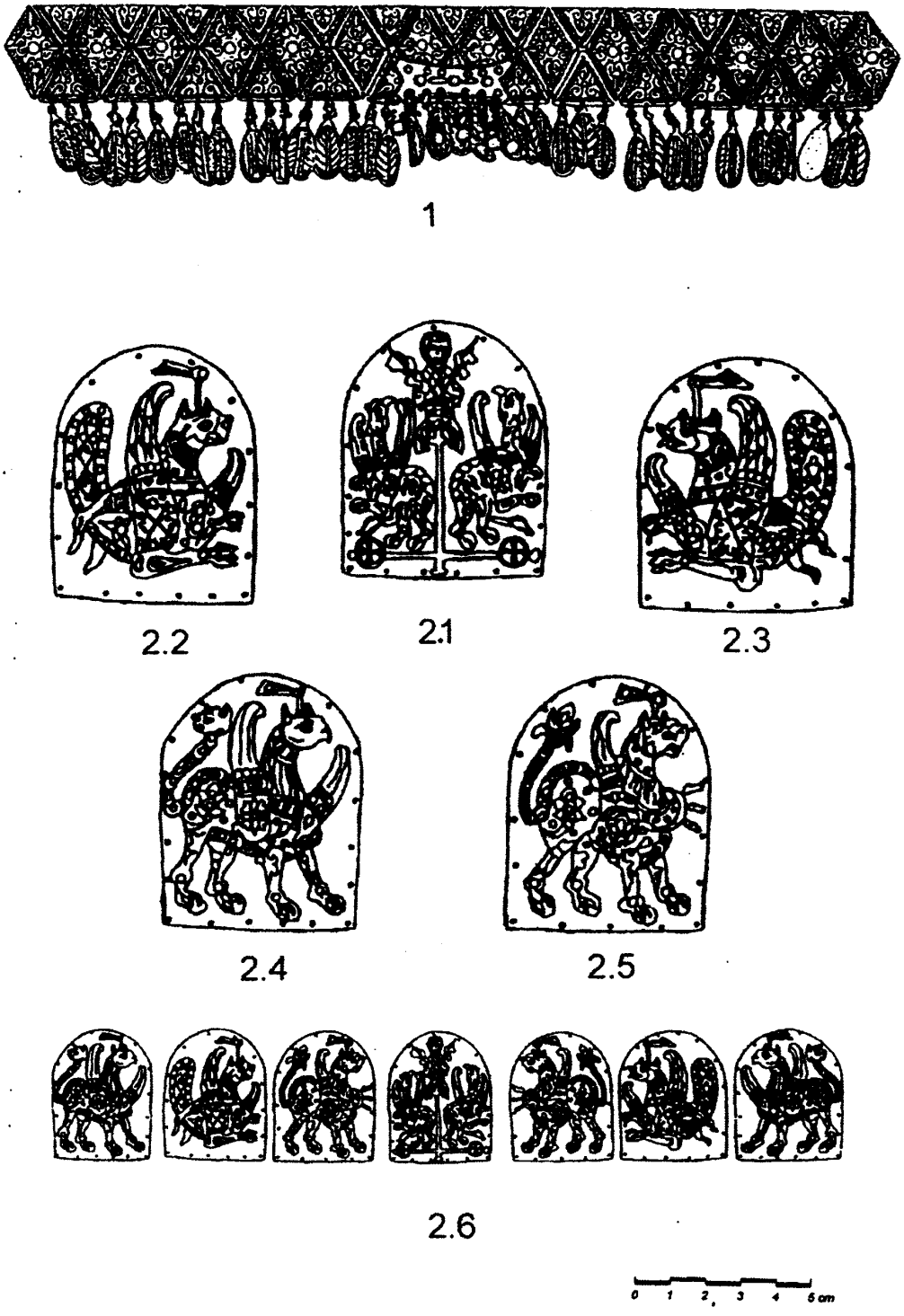

Обр. 3. Сребърна диадема (прочелник) от некропола Крстеви (Р. Македония) - 1; плочки от диадема (прочелник) от Преславското съкровище - 2.1-2.5; примерна реконструкция на Преславската диадема - 2.6

Fig. 3. Silver diadem (prochelnik) from the necropolis Krstevi (the Republic of Macedonia) - 1; appliqués from a diadem (prochelnik) from the Preslav hoard - 2.1-2.5; probable reconstruction of the Preslav diadem - 2.6

си лапи, с разтворени нагоре крила. Между тях схематично е представен дългия теглич, оста и двете колела с кръстовидни спици.

Мотивът „Възнесението на Александър Македонски на небето" е особено популярен във византийското изкуство от времето на Македонската династия (867-1056) (Grabar 1971, 13-14; Даркевич 1975, 241; Atanasov 1999, 81). Дори Константин VII Порфирогенет извежда генеалогията си пряко от Александър Македонски (Успенски 1977, 12-13; Atanasov 1999, 81). В композиционно отношение сцената „Възнесението на Александър Македонски на небето" следва латинската редакция, където птиците са заменени от грифони (Грабар-Пассек 1966, 213-229 по Тотев Т. 1993, 103). По сходен начин - гърбом един към друг и изправени на задните си лапи - са представени грифоните върху един византийски оловен моливдовул от X в. (Банк 1966, обр. 172-173; Тотев Т. 1986, 88) и върху украсен с емайли медальон от XI в. от олтара на Пала д'Оро във венецианската църква Сан Марко (Грабар 1983, 55-56 обр. 48).

Плочките от двете страни на средната представят сенмурви (кучета-птици) (обр. 3 *2.2-2.3*). Показани са в динамична поза, със силно изнесено напред тяло, прибрани предни и опънати задни лапи. Крилата са разтворени, вдигнати нагоре и слабо извити на върха, върху главата, между изправените уши, е изобразено „знаменце" (Тотев Т. 1986, 90).

Образът на сенмурва има персийски произход (Дончева-Петкова 1979, 22-40). Подобни изображения са известни върху съдове от Павловка, Каладар Дашт и един съд от Британския музей, датирани в VII-VIII в. (Даркевич 1976, 64 - рис. 4). Сенмурв е изобразен също върху фрагмент от рисувано керамично блюдо от ателието в Дворцовия манастир в Преслав, датирано в X в. (Тотев Т. 1986, 90; Тотев Т. 1993, 106). Според Т. Тотев не е изключено митове за сенмурвите да са били познати на Кубратовите българи от контактите им с кавказкото население и да са пренесени по-късно тук от Аспаруховите българи (Тотев Т. 1986, 90). В този случай би трябвало по Долен Дунав да се откриват ранни паметници (от езическия период). Засега обаче, такива находки не са известни. Изглежда мотивът прониква в старобългарската култура едва в края на IX-X в. чрез директен внос на византийска ювелирна и текстилна продукция.

На следващите две плочки са представени грифони в профил, в ход надясно (обр. 3 *2.4*). Първият е орлоглав, застанал на четирите си лапи в тържествена поза, с вдигнати нагоре и завити напред крила. Главата му е масивна, с мощен подвит надолу клюн и сравнително дълга шия. Лъвската опашка е вдигната нагоре и завършва с животинска глава. Композицията изглежда статична в сравнение с динамичните пози на сенмурвите. На плочката, която представя следващата двойка, грифонът е с масивна лъвска глава и къса шия (обр. 3 *2.5*). Гърдите на животното са издути силно напред, опасани от син нагръдник, украсен с кръгчета и ромбове. Краката и хълбоците са украсени с разноцветни палмети. С петлистна палмета завършва и вдигнатата нагоре опашка.

Мотивът „грифон" се появява още в древното изкуство на народите от Предна Азия. Той съчетава в себе си качествата на двата най-силни хищника на земята и във въздуха - лъва и орела. В завършен вид образът е представен в персийското изкуство от времето на Ахеменидите (Пугаченкова 1959, 73). Там той получава функцията на владетелски символ-пазител (Вагнер 1962, 82). В християнския свят двойната природа на грифона се асоциира семантично с богочовешката същност на Христос и така навлиза широко във византийското изкуство (Reau 1955, 88).

В старобългарското изкуство мотивът „грифон" е познат в двата си основни вида. Лъвоглавите грифони се срещат по-рядко от орлоглавите (Дончева-Петкова 1979, 32). Такива са изобразени върху каменни блокове от крепостната стена на Плиска (Дончева-Петкова 1979, 22-39, обр. 1; 2) и върху архитектурни детайли от Преслав (Миятев 1930, 175, обр. 43; Ваклинов 1977, 210; Дончева-Петкова 1979, 24, обр. 3), Дреново (Р. Македония), (Дончева-Петкова 1979, 24, обр. 5), Стара Загора (Дончева-Петкова 1979, 25, обр. 6) и др. Грифон с лъвска глава е изобразен също и върху тас № 21 от съкровището Над сент Миклош (Дончева-Петкова 1979, 26, обр. 9).

Втората група (орлоглави грифони), са известни от лети бронзови токи от Преслав (Дончева-Петкова 1979, 30, обр. 16) и Царевец, В. Търново (Дончева-Петкова 1979, 30, обр. 18), както и от медни и бронзови апликации от Преслав (Мавродинов 1959, 81, обр. 73; Дончева-Петкова 1979, 30, обр. 17) и Крумово кале до Търговище (Дончева-Петкова 1979, 31, обр. 19). Орлоглави грифони са изобразени също и върху съдове №№ 2, 8 и 20 от съкровището Над сент Миклош

(Mavrodinov 1943; Ваклинов, Ваклинова 1983, обр. 8, 19, 41; Дончева-Петкова 1979, 26, обр. 8; 27-28, обр. 10, 11). Този мотив е представен и върху рисувани керамични съдове от Преслав (Огненова, Георгиева 1955, 394 и сл., обр. 23 а-б; Тотев Т. 1986, 89; Тотев Т. 1993, 107).

Диадемата от Преславското съкровище е един от върховете на ювелирното изкуство. Майсторът, изработил мотивите върху плочките, е владеел до съвършенство сложната техника на многоцветния преградъчен емайл. Отделните части от тялото на животните са гъсто декорирани с растителни и геометрични елементи, въпреки неудобствата, които предизвикват малките повърхности. Тази орнаментика издава едно силно влияние на стилистиката на отдалеченото от нея във времето сасанидско и постсасанидско изкуство.

В предложената от Т. Тотев реконструкция (обр. 3 *2.б*) в първоначалния си вид диадемата е била съставена от седем плочки (Тотев Т. 1981а, 33-36, обр. 1-3; Тотев Т. 1986, табл. VII; Тотев Т. 1993, 102), а дължината ѝ е достигала 31 см. В реконструкцията, направена от Г. Атанасов, към седемте плочки, оформящи предната част на диадемата, са добавени също и малки апликации с квадратна и с кръстовидна форма, които са украсявали задната част на лентата (Атанасов 1999, обр. 72). Плочките вероятно били апликирани към мека тъкан (плат или кожа) посредством пробитите по края отвори. Така предложените реконструкции сближават Преславската диадема с тази от Сахновка (Корзухина 1954, 131; Макарова 1975, 46, табл. 12; Atanasov 1999, fig. 1).

Изобразените сенмурви в ход наляво и съответно надясно показват, че при подредбата на плочките е спазван принципа на огледалната симетрия. Това доближава диадемата до източните орнаментални схеми, в които мотивите са разполагани в осева композиция от редуващи се встрани от главния сюжет животински образи по двойки. Различният брой на обърнатите в ход надясно и наляво животни подсказва, че има липсващи плочки. Част от такива комплекти изглежда са представлявали и двете плочки с изображение на лъвогрифон и на орлоглав грифон.

Имайки предвид особено луксозния характер на пластините от Преславското съкровище не може да се изключи също и възможността те да са били декоративни части от царска корона[3]. Като основание за това М. Ваклинова посочва семантиката на изобразените върху плочките сцени и мотиви на фантастични животни-защитници. Другото основание е възможността петте плочки да бъдат симетрично разположени на короната: двата грифона съответно на челото и на тила, двата сенмурва от двете страни, а петата плочка със сцената „Възнесение на Александър Македонски на небето“ - на върха на кръстачката.

Изхождайки от уникалния и особено представителен характер на паметника, на този етап всяка една от хипотезите може да намери своите логични аргументи. Затова проблемът за функцията и предназначението на петте златни пластини от Преславското съкровище продължава да бъде отворен.

Направеният преглед на известните паметници показва, че диадеми (прочелници) се намират сравнително рядко в зоната на старобългарската култура. Откритите в затворени комплекси находки доказват, че през VIII-XI в. този накит е бил познат и използван от населението на Долен Дунав.

Диадемите-обръчи са носени от представителите на по-ниските социални слоеве. Откриват се изключително в гробове на млади жени и деца (вероятно момиченца). Предвид малкия брой находки и особената семантична натовареност на накита, може да се предположи, че диадемите са използвани при определени обредни действия - например коронясването на невестата. Откритите в гробовете диадеми, често заедно с многобройни други накити, насочват преди всичко към обичая погребение-сватба. За практикуването му има многобройни примери през цялото средновековие. Реминисценции на този обичай са запазени до началото на XX в. (Генчев 1985, 205). При погребването на девойки, имало обичай те да бъдат символично омъжени, като за целта са обличани в сватбени одежди. В много български села младата невеста носи сватбения си костюм поне една година или до раждането на първата си рожба. Ако междувременно почине, погребват я със сватбения ѝ костюм.

Втората група диадеми, съставени от плочки, апликирани към мека тъкан, подобно на диадемите от плътен метален обръч, са носени от млади жени или девойки. Луксозните паметници, които имат голяма художествена стойност, представят най-високите нива на ювелирното изкуство. Независимо дали са местни (български) или вносни, присъствието им в старобългарската култура неминуемо оказва влияние

[3] *Тази идея ми беше подсказана от М. Ваклинова, за което ѝ благодаря.*

при формирането на модните и естетическите възприятия на българския елит, а оттук и на самото производство. Така че не може да се изключи възможността, в българската столица да има и високо специализирани майстори-ювелири, които изработват по поръчка на царската фамилия и българския елит луксозни накити с високи художествени качества.

Освен като украшение, семантично диадемата представлява накит от най-висок инвеститурен ранг. През късната античност диадемата става важна част от императорските инсигнии (Dumanov 1997, 53). В това си качество тя е използвана и през ранното средновековие. Върху мозаечно пано от църквата Сан Витале в Равена е представена императрица Теодора заедно със своята свита (Atanasov 1999, 88, fig. 13). На нея ясно се виждат украсените с диадеми (апликирани метални плочки върху мека тъкан) глави на благородните дами.

В Московския препис на Учителното евангелие на Константин Преславски е изобразен княз Борис I Михаил в цял ръст, а на главата му е поставена диадема (корона-стема), с формата на плътен метален обръч с плочка в средата (Атанасов 1999, 58, обр. 8) (обр. 2 *1*). Върху един фрагмент рисувана керамика, открит при Кръглата (Златната) църква във Велики Преслав, е изобразен младеж (вероятно Симеон) с диадема (корона-стема), украсена с трилистници, отстрани с пропендули (Тотев К. 1993, 126, обр. 8 б; Атанасов 1999, 67, обр. 19) (обр. 2 *3*). Отново с диадема е изобразен цар Симеон върху златен печат инталий (Корзухина 1954, 131-132, табл. LII; Макарова 1975, 45-46, табл. 12; Тотев Т. 1993, обр. 8в; Атанасов, 1999, 67, обр. 21) (обр. 2 *2*).

Посочените примери потвърждават, че на най-високото социално ниво диадемата служи като владетелска инсигния, използвана след покръстването от българските владетели, докато на по-ниските нива накитът е използван изключително от млади жени и девойки и представлява основен елемент от сватбения женски костюм.

Цитирана литература:

Атанасов 1999: Г. Атанасов. Инсигниите на средновековните български владетели. Плевен, 1999.

Банк 1966: А. Банк. Византийское исскуство в собрание Советского Союза. Москва-Ленинград, 1966.

Вагнер 1962: Г. Вагнер. Грифон во владимиросуздальской фасадной скульптуре. - Советская археология, 1962, 3, 78-90.

Ваклинов 1977: Ст. Ваклинов. Старобългарското изкуство. Изкуството на Първото българско царство. София, 1977.

Ваклинов, Ваклинова 1983: Ст. Ваклинов, М. Ваклинова. Съкровището от Над сент Миклош. София, 1983.

Възарова 1976: Ж. Възарова. Славяни и прабългари (по данни от некрополите от VI-XI в. на територията на България). София, 1976.

Генчев 1985: Ст. Генчев. Семейни обичаи и обреди. - В: Етнография на България, 3. София, 1985, 159-214.

Георгиев 1996: П. Георгиев. Диадемата от Преславското златно съкровище. - В: Бог и цар в българската история. Пловдив, 1996, 79-85.

Грабар 1983: А. Грабар. Избрани съчинения, 2. София, 1983.

Грабар-Пассек 1966: М. Грабар-Пассек. Античные сюжеты и формы в западноевропейской литературе. Москва, 1966.

Даркевич 1975: В. Даркевич. Светское исскуство Византии. Произведения византийского художественного ремесла в Восточной Европе X-XIII века. Москва, 1975.

Даркевич 1976: В. Даркевич. Художественный металл Востока VIII-XIII вв. Произведения восточной торевтики на территории европейской части СССР и Зауралья. Москва, 1976.

Димитров Д. 1978: Д. Димитров. Некрополът при гара Разделна. - Известия на Народния музей-Варна, 14, 1978, 120-151.

Димитров Я. 1995: Я. Димитров. Църква и некропол във Външния град на Плиска (края на X-XI в.). - В: Плиска-Преслав, 7, 1995, 42-70.

Дончева-Петкова 1979: Л. Дончева-Петкова. Грифонът в изкуството на средновековна България. - Археология, 1979, 4, 22-40.

Корзухина 1954: Г. Корзухина. Русские клады IX-XIII вв. Москва, 1954.

Мавродинов 1959: Н. Мавродинов, Старобългарското изкуство. Изкуството на Първото българско царство. София, 1959.

Макарова 1975: Т. Макарова. Перегородчатые эмайли Древней Руси. Москва, 1975.

Манева 1992: Е. Манева. Средновековен накит од Македонија. - Културно-историческо наслед-

ство на Република Македонија, 28, 1992.
Миятев 1930: Кр. Миятев. Българското изкуство през IX и X век. - В: България 1000 години. София, 1930, 139-182.
Овчаров 1982: Н. Овчаров. Новооткрит накит от Велики Преслав. - Музеи и паметници на културата, 1982, 3-4, 52-53.
Огненова, Георгиева 1955: Л. Огненова, С. Георгиева. Разкопките в манастира под Вълкашина в Преслав през 1948-1949. - Известия на Археологическия институт, 20. 1955, 67-89.
Пугаченкова 1959: Г. Пугаченкова. Грифон в античном и средневековом искусстве Средней Азии. - Советская археология, 1959, 2, 70-84.
Станилов 1991: Ст. Станилов. Старобългарски ремъчни украси от Националния археологически музей. - В: Разкопки и проучвания, 22, 1991, 5-70.
Тотев К. 1993: К. Тотев. Пирамидален печат от лазурит на цар Симеон. - В: Преслав, 5, 1993, 121-137.
Тотев Т. 1981: Т. Тотев. Опит за реконструкция на диадемата от Преславското съкровище. - Музеи и паметници на културата, 1981, 3, 33-36.
Тотев Т. 1983: Т. Тотев. Преславското златно съкровище. С., 1983.
Тотев Т. 1986: Т. Тотев. Преславското съкровище. - Известия на Народния музей-Варна, 22 (37), 1986, 83-108.
Тотев Т. 1993: Т. Тотев. Бележки за проникването на техниката на клетъчния емайл в Преслав. - В: Преслав, 5, 102-116.
Успенски 1977: Ф. И. Успенски. История Византийской империи, 2. Москва, 1977.
Халикова 1976: Е. Халикова. Больше-Тиганский могильник. - Советская археология, 1976, 2, 158-178.
Atanasov 1999: G. Atanasov. On the Origin, Function and the Adornments of the Preslav Treasure from the 10th sentury. - Archaeologia Bulgarica, 1999, 3, 81-94.
Chalikova, Chalikov 1981: E. Chalikova, A. Chalikov. Altungarn an der Kama und Ural. (Das Gräberfeld von Bolschie Tigani). Budapest, 1981.
Csallani 1953: D. Csallani. A Bácsújfalusi avarkori hamvasztásos lelet. Adatok a Kuturgur-bolgárok (hunok) temetési szokásához és régészeti hagyatékához - Archaeologiai értesitő, 80, 1953, 133-141.
Dumanov 1997: B. Dumanov. Das Diadem aus Varna - ein interessanter Verträter der spätantiken Juwelierkunst. - Archaeologia Bulgarica, 1997, 2, 51-56.
Fettich 1929: N. Fettich. Adatok az ősgermán állatornamentumok I. stilusának eredetkérdéséhez. - Archaeologiai értesitő, 43, 1929.
Grabar 1971: A. Grabar. L'empereur dans l'art byzantin. London, 1971.
Hampel 1905: J. Hampel. Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn, 3. Braunschweig, 1905.
Maneva 2001: E. Maneva. Le bandeau d'argent de la necropole Krstevi près de Prosek (Demir Kapija). - Зборник Народног музеја 17-1, 2001, 403-414.
Mavrodinov 1943: N. Mavrodinov. Le trésor protobulgar de Nagiszentmiklos. - Archeologia Hungarica, 29, 1943.
Reau 1955: L. Reau. Iconographie de l'art chrétien, 1. Paris 1955.

A Contribution to the Study of the Old Bulgarian Diadem (the 8th-9th centuries)

Valeri Grigorov*

This article is a review of the diadems that were found in the area of the Old Bulgarian culture. From a typological and functional point of view they could be divided into two groups: 1) diadems-bands, consisting of a thick wire, twisted in most of the cases, that were used mainly to affix the veil to the head or the hair; 2) multielement diadems, consisting of a various number of decorated metal appliqués, attached to a strip of soft textile.

Diadems-bands (Fig. 1) are found mainly in necropolises of the common population, in female and children's graves. Having in mind the small number of the finds and the specific semantic meaning of the adornment, we could suppose that they were used in specific ritual practices - e. g. the crowning of the bride. The diadems are found in graves, often accompanied with lots of other adornments, and point to a „funeral-wedding" rite.

Multielement diadems are found rarely and they usually lack some of the elements - part of the appliqués are missing. It is undoubtedly due to the short life of the material to which the elements were attached and their possible reuse for a different purpose. These diadems usually cover only the front part of the head and that is why the term *prochelnik* (forehead adornment) is used.

Several finds date back from the time of the First Bulgarian kingdom. A diadem (*prochelnik*) dated in the late 10th century - the first one third

**Institut of Archaelogy with Museum, 2 Saborna Str., Sofia 1000, e-mail: valerig@abv.bg*

of the 11th century was found *in situ* in grave 31 of the Christian necropolis at the Eastern Gate of the Outer Town of Pliska (Fig. 2 *7*) on the scull of a 2-3 years old child. The adornment consists of three round silver gilded appliqués, pressed on a matrix, and four small copper appliqués between them.

Two similar appliqués, probably elements of a diadem (*prochelnik*), are kept in the collection of the Archaeological Institute and Museum in Sofia (обр. 2 *4-5*). It is hard to define the date of the two abovementioned finds because there is no relevant data about their provenance. Close analogies from the Avar necropolis Igar and the necropolis Bacsujtalu (latter belonging to the Bulgarians-Kutrigurs according to D. Csallany) can provide some information in this regard. Several finds from the Avar necropolis Pusta Toti and from the necropolis Bolshie Tigani are also similar to the second appliqué.

The only find known from the territory of the Republic of Macedonia comes from grave 4 of the Mediaeval necropolis Krstevi, situated near the castle of Prosek (Demir Kapija) (обр. 3 *1*). The diadem (*prochelnik*) was found *in situ* on the scull of the skeleton. It consists of three rows of thin silver appliqués - rhombs and isosceles triangles and hanging almond-shaped pendants. There is a rectangular plate shaped as a double swallow-tail in the middle of the adornment. The rhombic and the isosceles triangular appliqués are decorated with a stylized floral design (Lilium candidum), shaped like a heart. The appliqués were attached to a soft textile. According to the reconstruction the diadem was ca. 36 cm long and 4 cm wide (7.5 cm including the pendants). Beside the diadem the grave yielded also 5 finger-rings, a pair of earrings, 6 bracelets and a necklace of glass and metal beads. The large amount of adornments as well as the young age of the deceased (20-23 years old) attest that she was probably buried with her wedding dress.

The most luxurious find from the zone of the Old Bulgarian culture is the diadem from the Preslav hoard (Fig. 3 *2, 1-2, 5*). It consists of five (preserved) arch-shaped appliqués measuring 5.4 x 4.4 cm, made of gold sheets and decorated with colourful enamels. One of the most popular scenes of the Mediaeval art is depicted on the central appliqué - „The Ascension of Alexander the Great to heaven". The second pair of appliqués, flanking the central one, represent senmurves (dogs-birds), and the next two appliqués - images of griffins in profile, to the right. According to the reconstruction, made by T. Totev (Fig. 3 *2, 6*), the Preslav diadem initially consisted of seven appliqués and was 31 cm long. It is most similar to the diadem from Sahnovka, which is however of a later date.

From a semantic point of view the diadem is an adornment of the highest rank. Prince Boris I Michael is represented on a portrait from the Moscow version of the Homiliary Gospel with a diadem (crown-stemma) shaped like a solid metal band with appliqué in the middle (Fig. 2 *1*). A young man (probably Simeon) wearing a diadem (crown-stemma) decorated with trefoils and with pendants hanging from the sides, is depicted on a painted sherd, found at the Round (Golden) church in Veliki Preslav (Fig. 2 *3*). Tsar (king) Simeon is depicted again wearing a diadem on a gold intaglio seal (Fig. 2 *2*).

The current review of the finds from Mediaeval Bulgaria leads to the conclusion that at the highest social level the diadem served as the ruler's insignia, the one used by the Bulgarian rulers after their conversion to Christianity; at a lower level the adornment was worn mainly by young women and girls and was an important element of the female wedding attire.

Култова шахта от култов комплекс в неолитното селище Самоводене

Недко Еленски*

През 1984 г., във връзка с удвояването на жп отсечката гара Ресен - триажна гара Г. Оряховица, започват спасителни разкопки в западната част на неолитното селище Самоводене - сектор VI. По време на проучването на V строителен хоризонт е разкрита част от култов комплекс, чиято южна част е вече унищожена от построената през 1954 г. жп линия. Разкрита е сграда с култово съоръжение. За да се установят размерите на селището в неговата източна част, през 1987 г. е направен сондаж в посока север - юг (дължина 79 м и ширина 1,50 м). В северната му част е открито вкопано съоръжение с диаметър 1,80 м. В продължение на няколко проучвателни сезона то е разчистено до дълбочина 11,80 м. Предварителната хипотеза на ръководителя на проучванията П. Станев е, че вероятно става въпрос за кладенец. По-късно култовият кладенец е наречен шахта и е включен към култовия комплекс на неолитното селище Самоводене. Резултатите от проучването на шахтата са представени неточно и противоречиво в няколко публикации (Станев 1997, 53; Станев 2000, 165-174; Станев 2002, 148-158).

Праисторическото селище Самоводене възниква в края на ранния неолит. Площта, която то заемало през този период е 6-8 декара. Разположено е на висока незаливна тераса в близост до река Янтра, която го ограничава на изток. На юг и на север е ограничено от два потока, а на запад - от укрепителна система (Еленски 2002, 17-24; Станев 2002, 54-55). Потокът на север отстои спрямо шахтата и останалите съоръжения на 25 м, а отбранителната система е в непосредствена близост до едно от съоръженията. Предмет на настоящето изследване е само шахтата, но за да се изясни самата ситуация на терена ще се спра и на останалите съоръжения. Първото съоръжение се намира на 25 м от шахтата. То е част от опожарена сграда и представлява подиум с квадратна форма. На югозапад и северозапад има следи от засводяване и две симетрично разположени ниши в северната и южна част. В източната му част има обмазана дупка от кол. Според изследователя тук е стояла моделирана върху кол фигура. В източната си част съоръжението остава открито. Другото съоръжение е на 10 м от първото и на 15 м от шахтата. То представлява яма с овална форма с дължина 2,20 м и дълбочина 0,60 м. На дъното на ямата е намерен череп на тур, обърнат към първото съоръжение. До него са положени рога на елен. Тези съоръжения принадлежат към фаза Самоводене А (Станев 2000, 165-174). Ситуацията и начинът по който е регистрирана шахтата, не изясняват дали тя прорязва културните напластявания и била ли е вписана в постройка. Не съществуват археологически факти, които да обединяват и трите съоръжения, но от концентрацията им в тази част на селището и възникването им по всяка вероятност в един хронологически период, може да бъде направено предположението, че те принадлежат към единен архитектурен комплекс.

Разкритото съоръжение е непознато за неолита в българските земи (обр. 1). Почти всички пластове на запълнителя принадлежат на един период. Изключение прави само най-горният. Основните параметри на проучената шахта са: дълбочина (без да е достигнато дъното) - 11,80 м, диаметър - 1,80 м, а на места достига до 2 м. Отклоненията, които са регистрирани, са на следните дълбочини: на дълбочина 4,95 м - ширина 1,95 м; на дълбочина 5,30 м - ширина 2 м; на дълбочина 5,90 м - ширина 1,90 м; на дълбочина 6,25 м - ширина 1,95 м; на дълбочина 7,15 м - ширина 2 м и на дълбочина 11,10 м - ширина 1,90 м. Сечението на шахтата е неправилен кръг. С промяната на дълбочината този кръг получава отклонения от първоначалното си положение. Те са незначителни и не променят облика на шахтата, но все пак оста ѝ е слабо вълнообразна. Стените на цялата шахта са покрити със замазка с дебелина 5-7 см. Тя е от зелена глина с жълти

* *Регионален исторически музей - Велико Търново, отдел Археология, Никола Пиколо 6, Велико Търново 5000, e-mail:diviat@abv.bg*

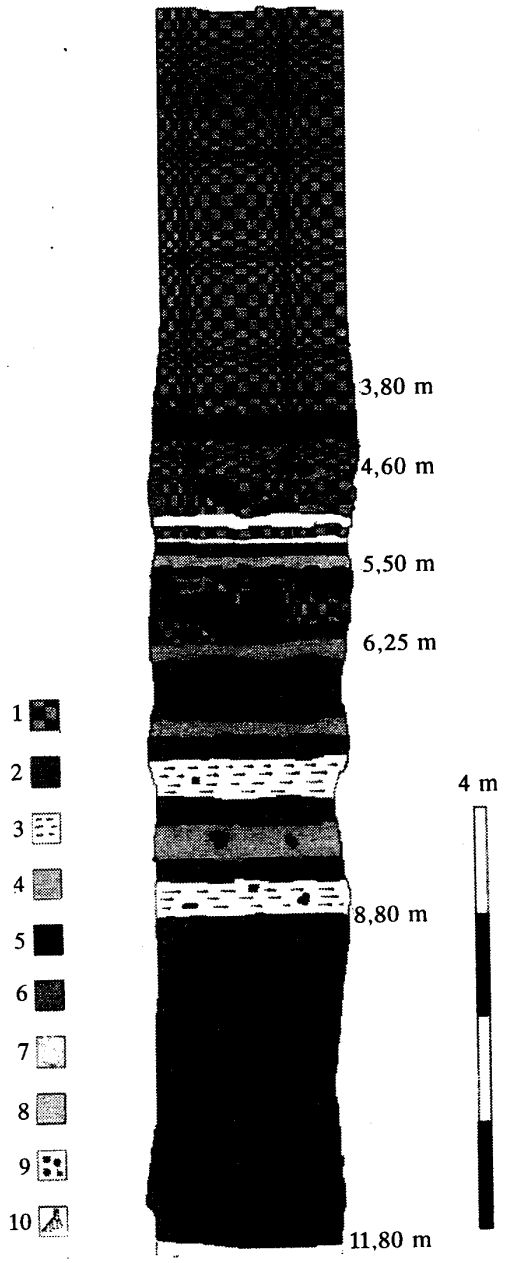

Обр. 1. Самоводене - профил. Схема на напластяванията в култовата шахта от 0 м до 11,80 м: 1 - сиво-черен пласт; 2 - сивопепелив пласт; 3 - ръждивокафяв пласт; 4 - сиво-зелен и жълт пласт; 5 - светложълт пласт; 6 - жълто-зелен пласт; 7 - бял пласт; 8 - от бяло-жълт до зелено-кафяв пласт; 9 - пасаж от камъни; 10 - скелет на агне

Fig. 1. Samovodene - cross-section. The layers in the cult shaft from 0 m to 11.80 m: 1 - gray-black layer; 2 - gray-ash-coloured layer; 3 - rust-brown coloured layer; 4 - gray-green and yellow layer; 5 - light yellow layer; 6 - yellow-green layer; 7 - while layer; 8 - from white-yellow to green-brown layer; 9 - passage of stones; 10 - skeleton of a lamb

петна. По стените има следи от опушване (черни петна). Други следи от огън, които се откриват по замазката, са участъците с жълт цвят. Тази промяна в цвета явно се дължи на изпичането на глината, а това се потвърждава от различната твърдост и структура. Глината със зелен цвят е „мазна" и може да се формува, а тази с жълт е „суха" и се стрива. От следите, оставени от огъня върху замазката се вижда, че поради трудния достъп на кислород в шахтата не е достигана висока температура.

Първият (най-долният) пласт от проучената част на съоръжението е между 11,80 и 8,80 м дълбочина и има сивопепелив цвят, но се виждат и петна от отложения с жълтозелен и сиво-зелен цвят. В него са установени керамични фрагменти, животински кости, въглени, дърво, керамична тежест за стан, два хромела и речни камъни. Броят на керамичните фрагменти е 165. Преобладава дебелостенната керамика с барботинна украса, а тънкостенната е с черна, загладена или излъскана повърхност. Намерена е биконична купа върху крачета и купа със слабо изразена биконичност (обр. 2 *4*, *8*). Дъната са равни или конкавни, понякога са. оформени като ниско столче, срещат се и крачета с кръгло или елипсовидно сечение (обр. 2 *4*, *11*). Дръжките са с кръгло или елипсовидно сечение и пръчковиден израстък (обр. 2 *9*). Украсата е импресо и релефна лента, прекъсната с ямички. Освен тази керамика се срещат и фрагменти от съдове, които са слабо изпечени, с червенокафяв цвят, а като опоснител е използвана плява. Керамиката принадлежи към фаза Самоводене B1 от периодизацията на селището (Станев 2002, 134, обр. 158-164).

Вторият пласт (8,80 - 6,25 м) е ограничен от първото и от последното срутване на стените на шахтата, регистрирани на дълбочини съответно 8,80 - 8,50 м и 6,40 - 6,25 м. Следи от още три срутвания бяха регистрирани на дълбочини: 8,30 - 8,00 м; 7,70 - 7,40 м и 7,15 - 7,00 м. Общото за тези напластявания е, че имат сиво-зелен и сиво-жълт цвят. В тях са установени речни камъни. Керамика няма или се намират по 3-4 фрагмента. Третото и петото срутване са с ръждивокафяв цвят и сивопепеливи петна. Напластяванията между срутванията са сивопепеливи на цвят и съдържат керамични фрагменти, животински кости, въглени, останки от дърво и речни камъни. Керамичните фрагменти в този пласт са около 370. Преобладава грубата керамика с барботинна украса, но има и излъскана, загладена кафява и черна кера-

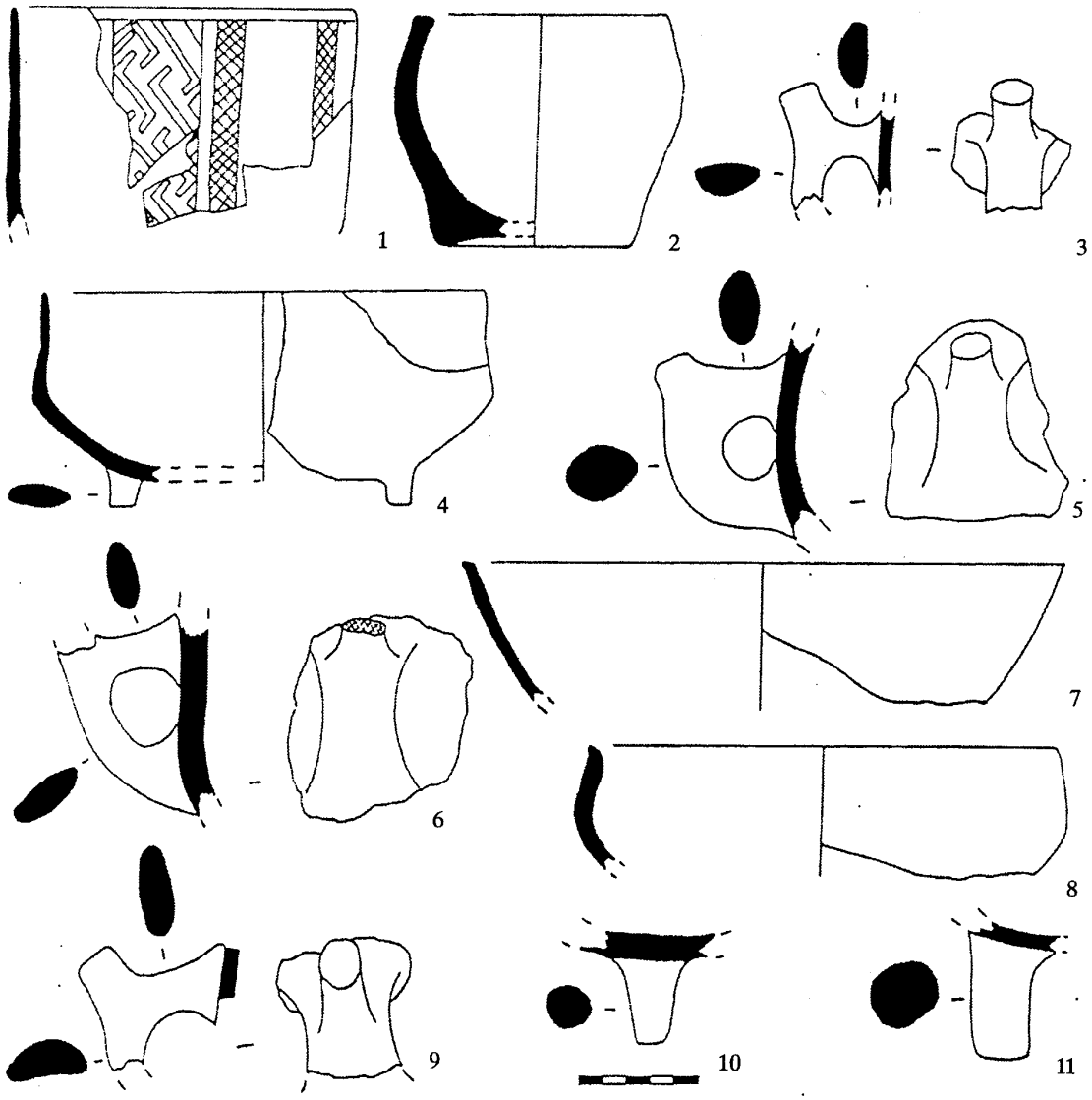

Обр. 2. Самоводене. Керамични съдове и фрагменти от дълбочина 11,80 м до 8,80 м - 4, 8, 9, 11; от дълбочина 8,80 м до 6,25 м - 6, 7 и от дълбочина 6,25 м до 5,50 м - 1-3, 5, 10.
Fig. 2. Samovodene. Ceramic vessels and sherds from 11.80 m to 8.80 m - 4, 8, 9, 11; from 8.80 m to 6.25 m - 6, 7 and from 6.25 m to 5.50 m - 1-3, 5, 10.

мика. Керамичните форми са представени от полусферични купи, паници (обр. 2 *7*) и сферичен съд с висока шия, която е украсена с вертикални канелюри. Крачетата са с кръгло и елипсовидно сечение, а дъната са равни, конкавни или са оформени като ниско столче. Дръжките са с кръгло и елипсовидно сечение и имат пръчковиден израстък (обр. 2 *6*). Украсата е импресо и релефна лента, прекъсната от ямички. Намерената керамика също е от фаза Самоводене B1 (Станев 2002, 134, обр. 158-обр. 164). На дълбочина 8,70 м беше открит каменен предмет (обр. 3), а на 6,70 м - зооморфна фигура (обр. 4 *4*) и две малки чаши. Зооморфната фигура вероятно представлява бик. Каменният предмет е триъгълна плоскост, на която от двете страни релефно е представен „ъглов" елемент. Този знак се среща в украсата на неолитната керамика и на култовите масички, като участва в различни орнаментални композиции.

Третият пласт обхваща напластяванията от дълбочина 6,25 м (където е регистрирано последното срутване) до първия пасаж от камъни и рога на дълбочина 5,50 м. Пластът

Обр. 3. Самоводене. Каменен предмет
Fig. 3. Samovodene. Stone object

има сиво-черен до сивопепелив цвят, в него също са намерени керамични фрагменти, въглени, останки от дърво, животински кости и речни камъни. Характеристиката за този пласт включва четири пасажа от камъни, лежащи на дълбочини 5,90 м; 5,75 м; 5,65 м (обр. 5) и 5,50 м. Най-интересен от тях е безспорно последният, на дълбочина 5,50 м, в който са намерени различни животински кости, рога от елен и тур. Един комплект рога е намерен в южната част на шахтата, а друг в северната. Те са с по три разклонения, а отрязаните им върхове се намират до тях. До първия чифт лежи рог на тур, също с отрязан връх. Установени са общо 295 керамични фрагмента. Грубата керамика с барботинна украса е една трета от цялото количество керамика. Черната и светлокафява излъскана или полирана керамика е доминираща. Частично запазените съдове са представени от две купи с цилиндрична горна и полусферична долна част (обр. 2 *1*; 6 2), купа със сферична форма (обр. 2 2), паница с конична форма (обр. 6 *5*) и една вана (обр. 6 *1*). Дъната са равни или конкавни, а крачетата - с кръгло и елипсовидно сечение (обр. 2 *10*). Дръжките са с елипсовидно сечение и пръчковиден израстък (обр. 2 *3, 5*). Използваната украса е импресо, релефни ленти с ямички, коси и вертикални канелюри. Интерес представлява купа с черна полирана повърхност, украсена с врязан и инкрустиран орнамент (обр. 2 *1*). Орнаментът представлява геометричен вариант на композицията „венец на плодородието", ограничен от мрежеста лента. Керамиката датира пласта във фаза Самоводене B1 (Станев 2002, 134, обр. 158-164).

Четвъртият пласт започва от пасажа с камъни и рога на дълбочина 5,50 м и достига до нивото, на което лежи скелет на агне (4,60 м). В първите 20 см (5,50 м - 5,30 м) оцветяването на отложенията е в бяло, жълто и сиво до зелено и кафяво. В слоя от 5,30 м до 4,95 м цветът на напластяванията се променя в следния ред: сивопепелив; бял; сиво-черен и отново бял (наситен с овъглени частици - зрънца). Последните 35 см (4,95 - 4,60 м) са оцветени в сиво-черно, светложълто и жълто-зелено. Този пласт, с изключение на бяло оцветените му отложения, също е наситен с керамични фрагменти, кремъчни артефакти, животински кости, въглени, останки от дърво[1] и речни камъни. В него са намерени още костен амулет, част от краче на антропоморфна фигура (обр. 4 *2*), керамичен конус (обр. 4 *3*), керамична тежест за стан и краче от култова масичка. Керамичните фрагменти в пласта

[1] *Дървото е от клонки на дрян, ясен, бряст, леска и хвойна и е определено от д-р Е. Маринова.*

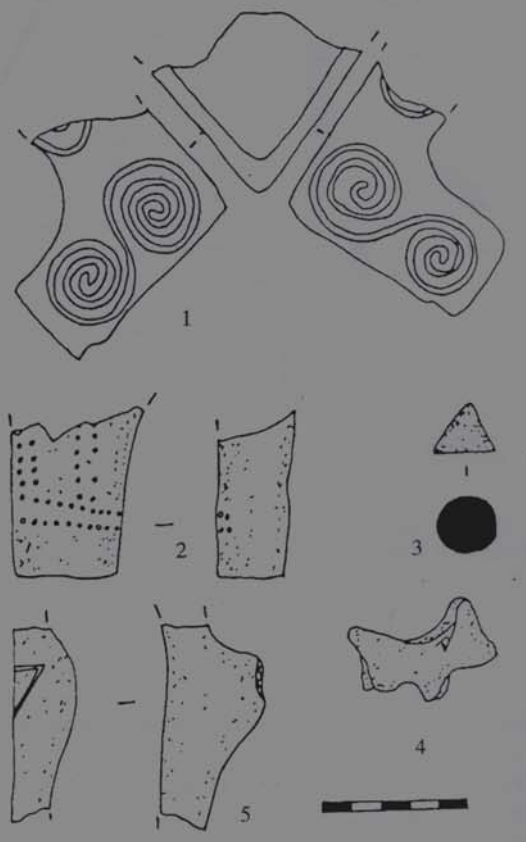

Обр. 4. Самоводене. Култова масичка - 1; антропоморфна фигурка - 2; керамичен конус -3; зооморфна фигурка - 4 и антропоморфна фигурка - 5.
Fig. 4. Samovodene. Tripod - 1; anthropomorphic figurine - 2; ceramic cone - 3; zoomorphic figurine - 4 and anthropomorphic figurine - 5.

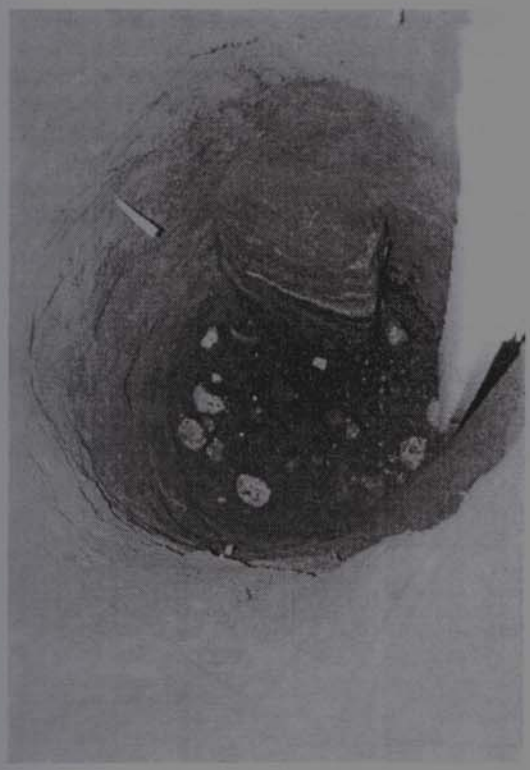

Обр. 5. Самоводене. Културната шахта при дълбочина 5,65 м
Fig. 5. Samovodene. The cult shaft at a depth of 5,65 m

са 395. Една четвърт от тях принадлежат на дебелостенни съдове с барботинна украса, а останалата керамика е тънкостенна - черна, кафява и излъскана или полирана. Запазените форми са на купа, имаща дръжка с пръчковиден израстък и канелюрна украса (обр. 6 *3*) и цилиндрично-конична купа (обр. 6 *4*). Крачетата са с кръгло или елипсовидно сечение, а дъната са равни или конкавни. Дръжките имат пръчковиден израстък и са с кръгло или елипсовидно сечение (обр. 6 *3*). Украсата е предимно импресо или от коси и вертикални канелюри. Керамиката принадлежи на фаза Самоводене B1 (Станев 2002, 134, обр. 158-164).

Следващият пети пласт лежи между открития на 4,60 м скелет на агне[2] и замазката на дълбочина 3,80 м. Разкритият скелет на животното е без глава и крайници, а на 30 см около него има пласт с жълто-кафяв цвят и дебелина до 3 см. Отложенията от първите 40 см (4,60 - 4,20 м) имат сиво-черен цвят. В следващите 25 см (4,20 - 3,95 м) те са светложълти и сивопепеливи, а последните 15 см (3,95 - 3,80 м) са сиво-черни на цвят. В тези напластявания са разкрити керамични фрагменти, кремъчни артефакти, въглени, кости, останки от дърво и речни камъни. Намерени са и костена гладилка, костено шило, костени инструменти за украса на съдове, част от каменна тесличка, култова масичка (обр. 7), краче от друга култова масичка (обр. 4 *1*), фрагмент от антропоморфна фигурка (обр. 4 *5*) и чашка. Събрани са общо 510 керамични фрагмента. Доминират дебелостенните съдове с барботинна украса. На второ място е черната, кафява и светлокафява излъскана или полирана керамика. Възстановимите форми са на бъчвовидна купа с релефна лента с ямички по ръба на устието и импресо украса, три цилиндрично-конични купи, биконична купа, биконична купа с дръжка и гърневиден съд (обр. 8 *1-3*, *7-10*). Крачетата на съдовете са с кръгло и елипсовидно сечение (обр. 8 *4*), а дъната им са равни или върху ниско столче. Дръжките са с елипсовидно сечение и пръчковиден израстък (обр. 8 *3*, *5-6*). Украсата е предимно импресо, но се срещат коси или вертикални канелюри, релефни ленти с ямички. Културната масичка се състои от две части, намерени на различни дълбочини с разлика от 20 см и на противоположни страни на шахтата. Тя е триъгълна с черна и излъскана повърхност. Върху всяка страна са врязани по пет знака. Крачето от другата културна масичка има същата технологическа характеристика, но върху него са изобразени два еднакви знака. Според характеристиката на керамиката пластът принадлежи на фаза Самоводене B1 (Станев 2002, 134, обр. 158-164).

Шестият пласт на шахтата започва на дълбочина 3,80 м, където е разкрита замазката, покриваща почти цялото й дъно и продължава до някогашното ниво на терена, прието за 0 м. Цветът на натрупванията в този пласт е сиво-черен. И тук са открити оръдия на труда от камък, кремък и кост, керамични фрагменти и животински кости. Върху замазката, дебела 5-6 см, има следи от огън (пепел и въглени), както и няколко овъглени греди. Стените на шахтата са измазани и по тях също личат следи от опалване. Керамичният материал от този пласт се отнася към фази Самоводене A и Самоводене B1[3].

Разглеждането на цялостната ситуация в

[2] *Видът на животното (агне) е определен през 1990 г. от остеолога Марк Бийч от Нотингамския университет - Англия.*

[3] *Сведенията са взети от полевите дневници на проучванията на селищна могила Самоводене за 1987 г. и 1988 г.*

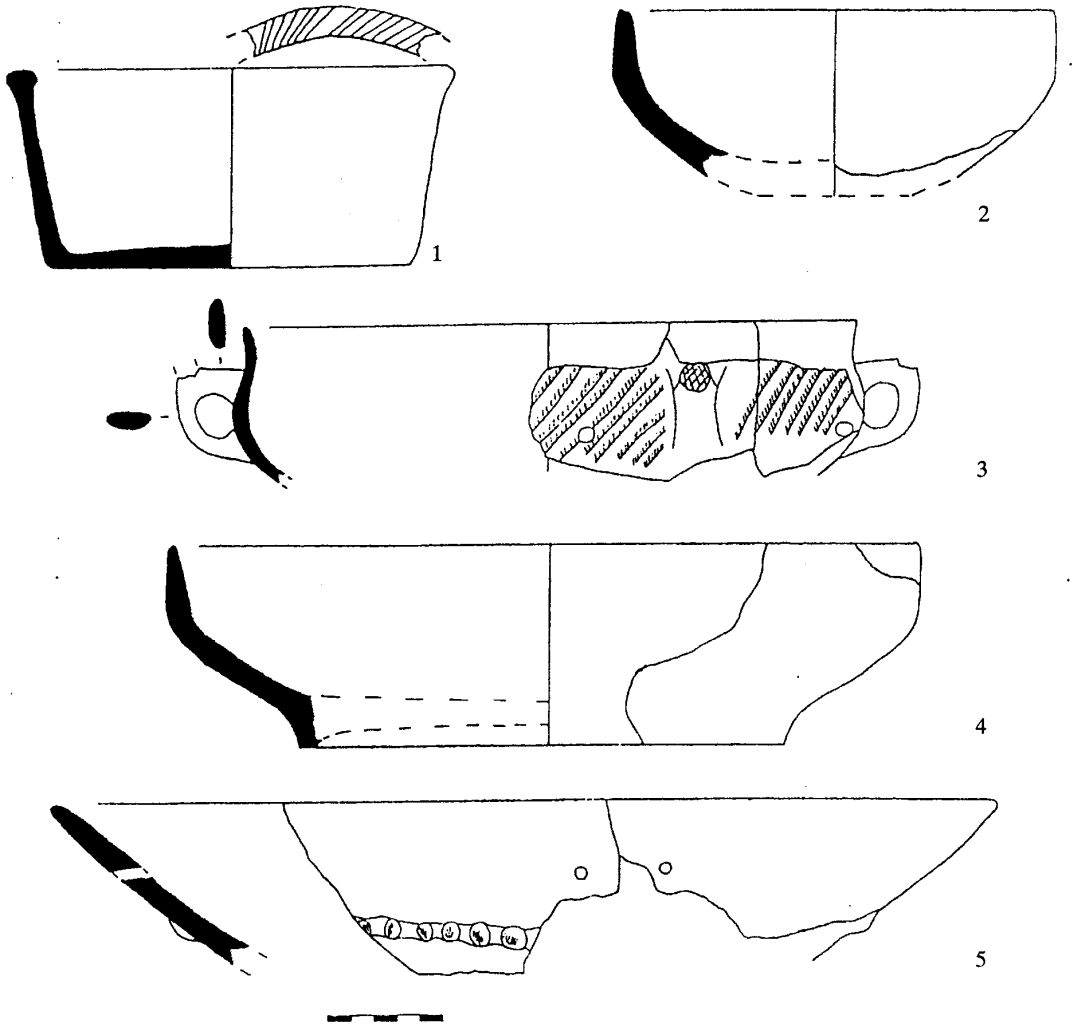

Обр. 6. Самоводене. Керамични съдове и фрагменти от дълбочина 6,25 м до 5,50 м - 1, 2, 5 и от дълбочина 5,50 м до 4,60 м - 3, 4
Fig. 6. Samovodene. Pottery and sherds from 6.25 m to 5.50 m - 1, 2, 5 and from 5.50 m to 4.60 m - 3, 4

съоръжението разкрива следната обобщена картина за неговото съществуване. Условният начален етап (11,80 - 8,80 м) се свързва с фаза Самоводене B1. Най-добра представа за действията, извършвани в това съоръжение, дават пластовете от 8,80 м до 3,80 м, чиито материали също принадлежат към фаза Самоводене B1. Наслояванията от времето на функционирането на шахтата показват, че в повечето случаи ивиците от пепел и въглени са получени от огън, горял в самата шахта. Срутванията, които са няколко, най-вероятно не отразяват прекъсвания на използването, а са резултат на естествени процеси. Краят на използването на съоръжението се свързва с глинената замазка, лежаща на дълбочина 3,80 м. Тази констатация безспорно се потвърждава от керамиката, открита в пласта от 3,80 м до 0 м. Материалите там са от фази Самоводене A и Самоводене B1 и са в нестратиграфски ред (смесени са)[4], което свидетелства, че след приключване на действията, извършвани в съоръжението, то е било засипано с пръст от селището. От това следва, че шахтата е функционирала само във фаза Самоводене B1 т. е. в началото на късния неолит, което се синхронизира с Караново III в Тракия (Николов 1998, 207, таб. 7-13).

[4] *Сведенията са взети от полевите дневници на проучванията на селищна могила Самоводене за 1987 г. и 1988 г.*

Изграждането на вкопани съоръжения е добре позната социална практика в българските земи през неолитния период. Това са предимно ями, които се разкриват в жилищата или в рамките на селището. Някои изследователи свързват изграждането на ямата с конкретни ритуални практики, какъвто е случаят с жилището от Слатина (Николов 1992, 90-91). В селището Чавдарова чешма - Симеоновград са разкрити около 100 ями, класифицирани като култови. Според разкопвача са свързани с храмовия комплекс на селището и са резултат от дейността, извършвана в него (Радунчева 1996, 129). Ролята на ямата и нейната характеристика в социалната практика на балканския неолит е разгледана и в отделни изследвания (Chapman 2000, 1-25).

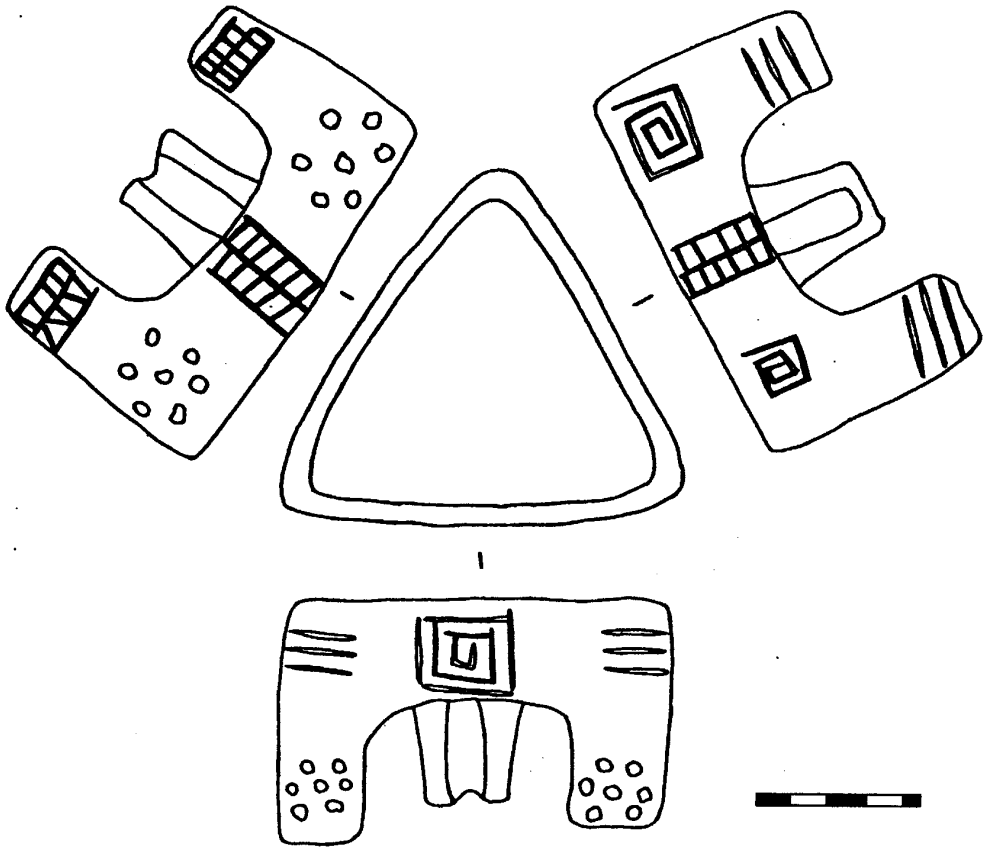

Обр. 7. Самоводене. Култова масичка - дълбочина 4,40 м
Fig. 7. Samovodene. Tripod - depth 4.40 m

В българските земи не са открити други шахти, но близки по тип вкопани в земята съоръжения има в Югозападна Анатолия, в селищната могила Хаджилар, фаза VI. В западната част на една сграда е открит кладенец, който е облицован с камъни (Mellaart 1970, 19-37). В същата могила, но в по-късен етап (Хаджилар II А), в двора на светилище е разкрит кладенец. От него са извадени карбонизирани житни растения и един сърп (Mellaart 1970, 19-37). В Северна Месопотамия, в селището Яръм тепе II, са установени две шахти. Тяхната дълбочина е 2,70 м (Мунчаев, Мерперт 1981, 185). В този географски район са и две шахти с квадратна форма, открити в двора на светилище в селището Алалах XVI. Те са измазани с глина. Дъното на първата е затрупано с едри камъни, а над тях са открити пепел и животински кости. Втората също е запълнена с валуни и малки камъчета. Някои от по-големите достигат до три тона. След запълването шахтата е запечатана с плочи и върху тях е изградено друго култово съоръжение (Вулли 1986, 37-38).

Характеристиката на депозитите в разглежданата от нас шахта е аналогична с тези от ямните обекти, за които се наблюдава практиката на керамична фрагментация, при която една част от съда е депони-

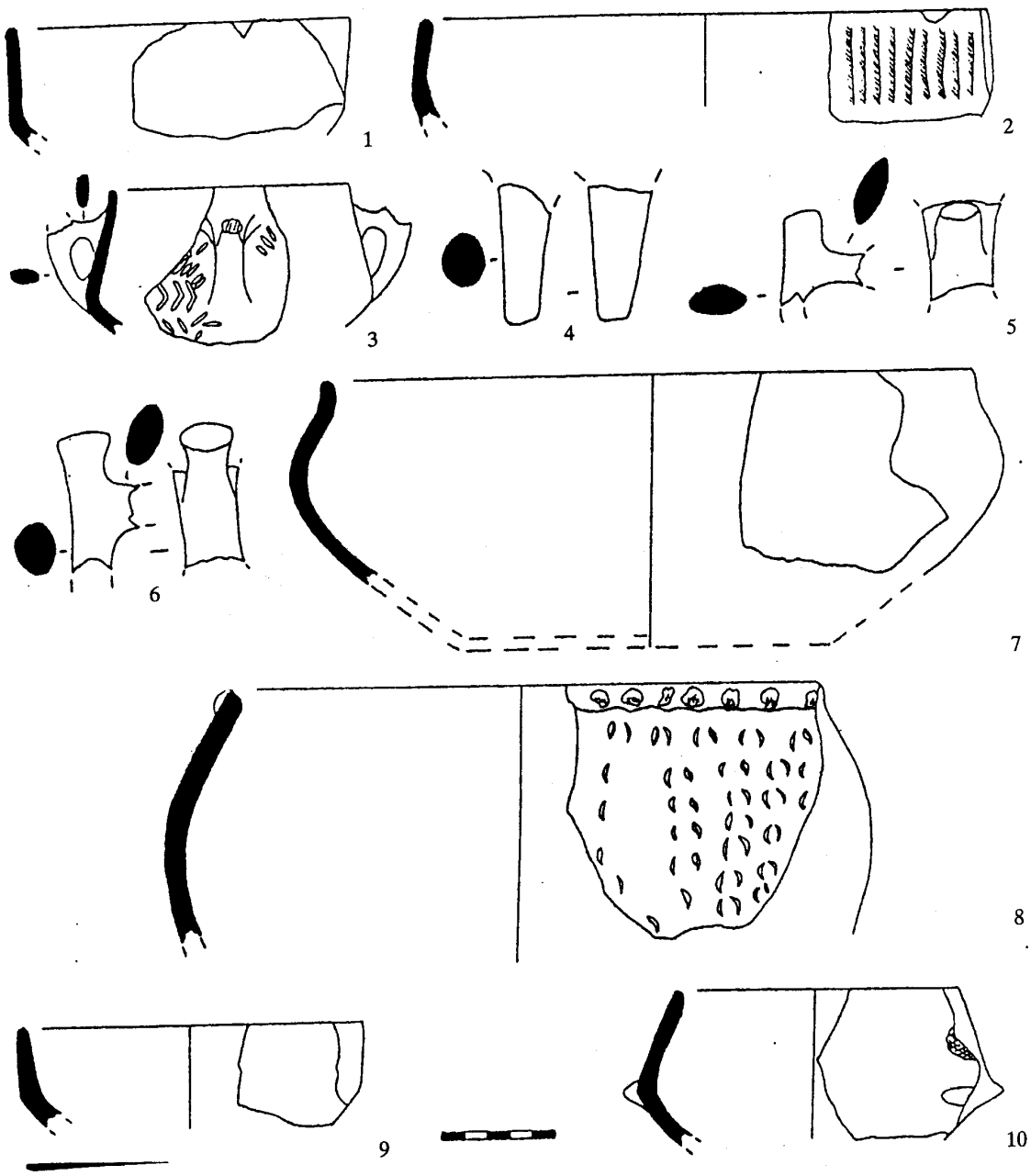

Обр. 8. Самоводене. Керамични съдове и фрагменти от дълбочина 4,60 м до 3,80 м
Fig. 8. Samovodene. Pottery and sherds from 4.60 m to 3.80 m

рана, а другата се държи отвън в света на живота (Chapman 2000, 8). Големите депозити от керамични фрагменти са от горели материали, такива, по които няма следи от огън или *in situ* горели (Chapman 2000, 10). Повечето от ямите са свързани с умишлено изгаряне или включване на продукти с умишлено изгаряне (Chapman 2000, 9), подчертаващо важността на огъня за структурното депониране (Chapman 2000, 13). В някои депозити изгарянето е свързано с началото и края на използването на ямата (Chapman 2000, 21). Наблюдава се включването на естествени материали и човешка продукция (Chapman 2000, 10).

През ранния неолит са популярни култовите масички с вписано в тях кръгло легенче, като в някои случаи то излиза над коритото. В повечето от тях легенчето е под коритото и оформя тръбух. Смята се, че това е долната част на раждащата Богиня-Майка, а кръглото легенче е нейната ут-

роба (Nikolov 2001, 22-23). Легенчето може да се разглежда и като умален модел на култовата шахта. Това доближава представата за шахтата като утроба на Богинята Майка-Земя. От посочените по-горе характеристики на ямните депозити се разбира, че те и шахтата имат сходни причини за натрупванията. В основата на изкопаването на ямите лежи обвързването с мястото на обитаване (Chapman 2000, 21), депозитите са връзка с бъдещите жизнени цикли (Chapman 2000, 9) или са служили за обмяна с предшествениците (Chapman 2000, 4).

За по-точното интерпретиране могат да се привлекат някои сведения, които са отражение на древните религиозни представи в митологията на историческите народи. Мотивацията за построяването на подобно религиозно съоръжение красноречиво е отразена в шумерския „Епос за Гилгамеш и слизането на Енкиду в подземния свят". Точно е описано как бог Уту изкопава шахта за слизане в подземния свят (ШАП 1986, 131). Според друга шумерска поема „Енки лежеше в дома си за отдих. Домът му бе кладенец, водата бълбукаше в него" (ШАП 1986, 196). Като най-близък паралел и идея могат да се посочат мегароните в Древна Гърция. Те представляват култови съоръжения, вкопани в земята, а според някои автори могат да бъдат пропасти, пещери или жертвени ями. Мегаронът играе ролята на свято обиталище на хтонични, предимно женски божества, които са свързани с идеята за новото раждане и вечното обновяване на реда в природата. Той е мястото, където се осъществява тайнството между живота и смъртта, утробата, в която се възражда богинята. Богинята сама зачева и ражда в своята земна или скална утроба. В мегароните се хвърлят змии, изображения на фалоси, клони от пиния, прасета и други животни. Първо те са разсичани и след това са хвърляни в мегарона. Много от авторите споменават, че жертвите са изгаряни в него (Котова 1995, 13-81).

Ситуацията в шахтата от Самоводене и тази на мегароните е сходна. Представата за двете съоръжения като утроба на Богинята-Майка се покрива напълно. Структурните депозити в тях също са аналогични и депонирането вероятно може да бъде обяснено с едни и същи причини. Разкриването в шахтата на дървесните останки, представляващи клонки от дрян, ясен, бряст, леска и хвойна, вероятно не е случайно. Сходна е ситуацията и в мегароните, в които се хвърляли млади клонки от пиния. Построяването на шахтата навярно отразява и хтоничните представи през неолита, които са регистрирани в тристепенното моделиране на света, отразено в рисуваната раннонеолитна керамика (Николов 1987, 5-29). Намирането на речните камъни (валуни) в шахтата също има своето обяснение. Както казах по-горе, съчетаването на естествени материали с културни такива е често срещано явление в ямните депозити. За да се обясни местонамирането на камъните, трябва да се разкрие какво всъщност преставляват и отъждествяват „Камъните са окаменелия дух на предците" (Елиаде 1995, 252). В различни култури камъните, които са населявани от „предците", са инструменти за опложданe на нивите и жените (Елиаде 1995, 252). Мъртвият, фиксиран в камъка, е употребен като защита и растеж на живота. Според вярванията на много народи, за да добият деца, жените се търкат в камъка. Смята се, че там са затворени душите на децата и чакат да преминe жена, за да влязат в нея (Елиаде 1995, 253-258). В древногръцката митология Девкалион получава съвет от оракула да хвърля през главата си „костите на прамайката", като по този начин се наименуват камъните. След като ги хвърля през глава, от тях се раждат хората (МНМ 1987, 361). От посочените примери се разбира, че попадането на „камъните" в утробата на Богинята Майка-Земя е закономерно. Те вероятно представляват семето, което попада в нейната утробата и я опложда. Чрез камъните в шахтата може да се разбере главната идеологема на земеделското неолитно общество. Това е взаимовръзката между смърт - раждане - плодородие, като нейно тъждество се явява Богинята Майка-Земя и по-точно нейната утроба.

Цитирана литература:

Вулли 1986: Л. Вулли. Забытое царство. Москва, 1986.

Еленски 2002: Н. Еленски. Стратиграфският профил на неолитното селище Самоводене, Великотърновско, от археологическите проучвания през 2000 г. - В: Юбилеен сборник в чест на проф. Д. Овчаров. В. Търново, 2002, 17-25.

Елиаде 1995: М. Елиаде. Трактат по история на религиите. София, 1995.

Котова 1995: Д. Котова. Тесмофориите. Женски

празничен комплекс. София, 1995.
МНМ 1987: Мифы народов мира, 1. Москва, 1987.
Мунчаев, Мерперт 1981: Р. Мунчаев, Н. Мерперт. Раннеземледелческие поселения Северной Месопотамии. Москва, 1981.
Николов 1987: В. Николов. Картината на света в раннонеолитната орнаментация от Ракитово. - Известия на Българското историческо дружество, 29, 1987, 5-29.
Николов 1992: В. Николов. Раннонеолитно жилище от Слатина (София) (Разкопки и проучвания, 25). София, 1992.
Николов 1998: В. Николов. Проучвания върху неолитната керамика в Тракия. Керамичните комплекси Караново II-III, III и III-IV в контекста на Северозападна Анатолия и Югоизточна Европа. София, 1998.
Радунчева 1996: А. Радунчева. Храмов комплекс и пазарище от времето на ранната новокаменна епоха. - Годишник на Департамент археология - Нов български университет, 2-3, 1996, 119-132.
Станев 1997: П. Станев. Неолитна селищна могила Самоводене - резултати от досегашни проучвания. - Известия на Историческия музей Велико Търново, 12, 1997, 38-53.
Станев 2000: П. Станев. Неолитен култов комплекс Самоводене. - В: Етнологията на границата на два века (Изследвания и материали, посветени на 60-годишния юбилей на доц. д-р Николай Колев). Велико Търново, 2000, 165-175.
Станев 2002: П. Станев. Самоводене. Неолитна селищна могила. Велико Търново, 2002.
ШАП 1986: Шумерска и акадска поезия. София, 1986.
Chapman 2000: J. Chapman. Pit-digging and Structured Deposition in the Neolithic and Copper Age. - Proceedings of the Prehistoric Society, 66, 2000, 1-27.
Mellaart 1970: J. Mellaart. Excavation at Hacilar, 1. Edinbourg, 1970.
Nikolov 2001: V. Nikolov. Slatina-Sofia: Data on the Early Farming Cult. - In: Ferstschrift für Gheorghe Lazarovici (Banatica 30). Timisoara, 2001, 19-31.

A Cult Shaft from a Cult Assemblage at Samovodene Neolithic Site

Nedko Elenski*

This paper presents the cult shaft in the Samovodene Neolithic site that was excavated in 1987-94. It is part of a cult assemblage of the site related to phases Samovodene A and Samovodene B1 and the excavators have not yet reached virgin soil. A depth of 11.80 m was reached. The shaft is an irregular circle in plan, 1.80 in diameter. This circle varies in shape and dimensions as the depth changes and its diameter reaches 2 m. These changes are insignificant and do not change the shape of the shaft. The shaft walls are plastered with green clay, 5-7 cm thick. The shaft was sealed with clay at a depth of 3.80 m and then stopped functioning. This fact was confirmed also by the finds from 0 to 3.80 m and that the shaft was filled up.

The first (the lowest) layer of the excavated part of the shaft is between 11.80 and 8.80 m and has gray-ash colour though there are also patches of yellow-green and gray-green deposits. There are also pottery sherds, animal bones, charcoal, wood, ceramic loom weight, two grinding stones and river stones. Four landslips with gray-green and rust-green colous were fixed at a depth of 8.80-6.25 m and in this period the shaft was used less intensively. The most intensive use of the shaft was at the depth of 6,25-3,80 m. Four passages made from river stones and antlers were excavated as well as ashy layers. A lamb sacrifice was unearthed at a depth of 4.60 m. The shaft yielded pottery and pottery sherds, tripods, anthropomorphic and zoomorphic figurines, an amulet, loom weights, grinding stones, bone tools, river stones, flint artifacts, lots of animal bones and horns (deer and aurochs). The wood remains are from branches of juniper, ash-tree, elm-tree, hazelbush and cornel-tree. There are also traces of fire that was burning in the shaft - black patches of soot and patches of semi-fired clay on the shaft walls. The reduced amount of oxygen prevented firing at high temperatures. The deposits in the shaft reveal ritual practices that included fire. The shaft was used during the Samovodene B1 phase, i. e. in the beginning of the Late Neolithic (the third quarter of the 6th millennium BC).

In my opinion prehistoric people considered the shaft the womb of the Goddess Mother-Earth. Digging of the shaft was the binding of the place of occupation and the deposits were used in relation to the future life cycles or exchanges with the ancestors. It reflects the main idea of the Neolithic society; this is the correlation between death-birth-fertility an its identity - the Goddess Mother-Earth and especially her womb.

* *Regional historical museum - Veliko Tarnovo, 6 Nikola Pikolo Str., Veliko Tarnovo 5000, e-mail:diviat@abv.bg*

Капачета на ампули за териак от Варна

Валентин Плетньов*

По време на османското владичество Варна е най-големият пристанищен и търговски център на империята на западния бряг на Черно море. В града се внасят разнообразни стоки, сред които китайски порцелан, малоазийски фаянс (Плетньов 2002, обр. 1 - 24), италианска майолика и пр., доставяни основно по море през Истанбул. Това потвърждават многобройните находки от подобни скъпи изделия от археологическите разкопки през втората половина на XX в. в старата част на Варна (т. нар. Гръцка махала). При разчистването на терена над Римската баня (Малките терми), между многобройните вносни стоки, са намерени и 6 оловни капачета (обр. 1) за запечатване на изключително ценено древно лекарство-панацея - териак.

Лекарството е създадено още през II в. пр. Хр. в Пергам и точно определените му съставки са стриктно спазвани през вековете. Смятало се е, че има почти магическо въздействие при лекуването на редица тежки заболявания. През 1440 г. във Венеция бил издаден трактат за териака на римския лекар Гален. Оттогава, докъм първата половина на XIX в., той се произвеждал в редица италиански градове (Генуа, Болоня, Милано, Флоренция), Лозана, Женева, Монпелие и др. (Юрукова 1977, 24-25; Davidson 1952, 316).

Най-известен производствен център обаче е Венеция, където производството на лекарството в аптеките е строго контролирано. Организирал се е дори „Театър на териака" - веднъж годишно на празника на Св. Вартоломей (24 август). Тогава аптекарите смесвали пред многобройна публика всички съставки на лекарството - общо шестдесет. Освен основната - опиум, се включвали още: тяло на убита по пълнолуние усойница, сини водорасли, чер пипер, канела, джинджифил, анасон, копър, семена от ряпа, магданоз, червена роза, ирис, здравец, кипарис, равнец, звъника, метличина, тамян, терпентин, сок от захарна тръстика, сладко червено вино от Гърция и др. Сместа отлежавала 12 години. Териакът се разпространявал на зърна, течност или мехлем. Предписвали го най-вече срещу всякакви отравяния и неразположения. Не се давал на деца, младите го вземали умерено, а за старите бил божествен еликсир за здравето (Юрукова 1977, 26, бел. 10-12; Писарев 1985, 42). Това било много скъпо и прецизно изработено лекарство, чието качество се гарантирало от аптеките. За предпазването му от фалшификации било затваряно вероятно във фаянсови съдчета със специални оловни капачета - фирмени марки. За подобно изделие, открито в София, съобщава Т. Герасимов (Герасимов 1963, 279). Капачетата са имали диаметър около 4-5 см, изработени са прецизно, с граматически верни, точни и четливи надписи на италиански. Фирмените знаци на различните аптеки-производители също са много добре изработени. Засега от Балканския полуостров са известни оригинални капачета от няколко венециански аптеки - „При златната глава" („Alla Testa d'Oro"), „При двамата маври" („Alla Due Mori"), „При императорския кедър" („Alla Kedro Imperiale"), „При златния щраус" („Alla Struzzo d'Oro") и вероятно „При златната ябълка" (Davidson 1952, 316-317, pl. 134 *2833-2839*; Юрукова 1977, 27; Герасимов 1963, обр. 2, 4; Писарев 1985, обр. 1-3). В България оригинални капачета за териак са открити в Свищов, В. Търново („При златната глава") и София („При императорския кедър" и „При двамата маври").

Големите печалби, които е носело лекарството, предизвикали появата на фалшификати. Засега е доказано, че ги произвеждали предимно аптеки в Истанбул и Кайро (Davidson 1952, 316). Едно капаче, открито в Арбанаси, показва производство на много качествени имитации през първата половина на XIX в. и в Триест (Жекова 2000-2001, 159, обр. 2). За разлика от оригиналните капачета, фалшивите са изработени по-грубо, с неточни и неграмотни надписи. Изображенията са много схематични. Такива са и шестте представени тук оловни капачета.

Първите пет са напълно еднакви (обр. 1 *1-5*). Имат диаметър 3,4 см. В кръгъл медальон симетрично е представена много

* *Регионален исторически музей - Варна, Мария Луиза 41, Варна 9000, e-mail: imper_var@abv.bg*

Обр. 1. Капачета за териак от Варна
Fig. 1. Varna. False lead lids for theriac

грубо оформена мъжка глава в профил надясно, с лавров венец. Пред лицето има U-виден венец (?), а под него, до брадата - знак напомнящ буквата „К". Зад тила - буквата „V". В долната част на медальона е изписана дата - 1603, фланкирана с две точки. Около изображението, в тясна лента се чете релефен надпис: •TEPIACAEHNA·ALA· TEZTACIOPOINVIINET. Той би трябвало да се чете - TERIACA FINA ALLA TESTA D'ORO IN VENETIA или „Фин териак от (аптеката) „При златната глава" във Венеция". Видно е, че надписът е изписан с много грешки: R е представено като P, A - в повечето случаи като Λ, S е обърнато обратно, F е заменено с E, а D е обърнато и съставено от C и I. Поради неразбиране на езика, грешно са изписани и някои думи: ALLA, FINA, VENETIA.

Последното капаче е от същата група, но има известни разлики в изображението му (обр. 1 *6*). Диаметърът е 3,6 см. Мъжката глава е по-закръглена, малка, с много голямо око. Буквата V зад нея е по-малка, а датата е със ситни, неясно изписани цифри. Разчитат се само 0 и 3. От надписа около изображението личат само отделни части от думи и букви, но човешката глава несъмнено го отнася към производството на аптеката „При златната глава".

От територията на България са известни още няколко аналогични капачета с дата 1603 г. Единични екземпляри са открити в София, Габрово, Кюстендил и Хотница, Великотърновско (Герасимов 1963, 278-279, обр. 3; Койчева 1988, 38-39, обр. 1; Тонев 1999, 48-49; Жекова 2000 - 2001, 159, обр. 1). Прави впечатление, че те са напълно еднакви (до най-малките детайли в текста и изображението) с първите пет „варненски" капачета. Всичките имат един и същ дефект - при отливането лавровият венец по бордюра е излязъл само вдясно, пред мъжкото лице. Това показва, че всички са лети в един калъп. Дори на четири от тук представените, на обратната страна, почти в средата, има малка пъпка от дефект на калъпа (обр. 1 *7*). Следователно капачетата от представената група са изработени на едно и също място, в много кратък период от време.

Разгледаните тук капачета за териак, както и аналогичните от България, според мен имитират продукция на аптеката „При златната глава" във Венеция, на която през определен период от време (началото на XVII в.) са отбелязвани годините на производство. Вероятно това произтича от необходимостта да се докаже, че продуктът действително е отлежал най-малко 12 г. В случая имитирания оригинал е от 1603 г. Защо няма други години е трудно да се отговори. Смятам, че всички разгледани фалшификати са произведени в първите десетилетия на XVII в. Някои автори предполагат, че тези имитации са от края на XVIII-

XIX в. (Койчева 1988, 39; Жекова 2000 - 2001, 160). Това трудно може да се приеме, защото цифрените изписвания на годините са добре познати на местното население. Заможните граждани, които купували скъпото лекарство териак, трудно биха могли да бъдат заблудени с дата от преди близо две столетия. Откритите у нас оригинални и имитационни капачета за териак с емблемата на аптеката „При златната глава", но от началото на XIX в., са доста по-различни. Те нямат изписана дата, изображението е сравнително качествено, а лавровият венец пред мъжката глава е заменен с двуглав коронован орел - герб на австрийската монархия. Освен това, на тях определението „фин" (FINA) е заменено от P(URA) - чист (Жекова 2000 - 2001, 159, обр. 2; Герасимов 1963, 278, обр. 2).

Намирането на шест фалшиви капачета за териак на едно място, в старата част на Варна, навежда на мисълта, че тук е бил основният търговски център за разпространение на лекарството по българските земи през първата половина на XVII в. Не е изключено дори, то да е произвеждано в самия град, защото едно от капачетата е дефектно (обр. 1 *4, 8*). Ръбът е гладък, няма следи от евентуално допълнително изтриване и липсва характерната ивица, която служи за запечатване на съдовете. Докато не се открие самия калъп, това все пак остава едно предположение. Несъмнено е обаче, че фалшив териак (вероятно от Истанбул), през пристанището на Варна, достигал в други селища в страната и задоволявал потребностите на по-заможната част на населението с лекарство-панацея, макар с твърде съмнително качество.

Цитирана литература:

Герасимов 1963: Т. Герасимов. Оловни похлупачета за опаковка на венециански териак. - Известия на Археологическия институт, 26, 1963, 279.

Жекова 2000 - 2001: Ж. Жекова. Оловни капачета за опаковка на венециански териак от региона на Велико Търново. - Известия на Регионалния исторически музей - Велико Търново, 15-16, 2000 - 2001, 159.

Койчева 1988: К. Койчева. Оловно капаче за териак. - Нумизматика, 1988, 3, 38.

Писарев 1985: А. Писарев. Оловни похлупачета за териак и златен жетон-амулет от Велико Търново. - Годишник на музеите в Северна България, 11, 1985, 42.

Плетньов 2002: В. Плетньов. Турски фаянс от Варна. Варна, 2002.

Тонев 1999: А. Тонев. Още едно капаче за териак. - Нумизматични изследвания, 1-2, 1999, 48.

Юрукова 1977: Й. Юрукова. Рядък монетовиден паметник - оловно похлупаче за териак. - Нумизматика, 1977, 4, 24-25.

Davidson 1952: G. Davidson. The Minor Objects. Corinth, 12, Princeton, New Jersey, 1952.

Ampullae Lids for Theriac from Varna

Valentin Pletniov*

This paper presents six lead lids for sealing the theriac medicine that were found in the old part of the town of Varna during the excavations of the so-called Roman bath. The medicine was produced in a number of West European cities but mainly in Venice after the mid 15th century. The lids bear emblems of the pharmacies-producers. The medicine was extremely valuable and expensive and for that reason it was often falsified. The lids from Varna are fakes, imitating the production from a Venetian pharmacy "At the golden head". They bear the year 1603. The discovery of absolutely identical lids at one and the same place as well as identical examples from Bulgaria gives reason to suppose that the false medicine was distributed in the Bulgarian territories through the Varna harbor, at least in the first decades of the 17th century. One of the lids is defective and it is probably a local fake (Fig. 1 *4, 8*).

* *Regional historical museum - Varna, Maria Luiza 41, Varna 9000, e-mail: imper_var@abv.bg*

Clemens Lichter. Untersuchungen zu den Bestattungssitten des südeuropäischen Neolithikums und Chalkolithikums. Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Internationale Interakademische Kommission für die Erforschung der Vorgeschichte des Balkans, Monographien Bd. 5. Mainz am Rhein, Verl. Philipp von Zabern, 2001, 474 S.

Книгата на Клеменс Лихтер е обемно изследване на погребалната обредност през неолита и халколита в Югоизточна Европа. Това всъщност е публикация на защитената му в Хайделберг докторска дисертация. Обхванатата изворна база е впечатляваща - обработени са данни за около 5200, а е представена информация за още около 2000 гроба от Югоизточна Европа, но без днешна Гърция (причината за изключването на последния регион е оставена без обосновка).

Историята на проучванията на темата обхваща както публикации на гробни комплекси, така и малобройните опити за интерпретация на наличната информация, включително и възможните обяснения на нереално малкия брой на погребани индивиди от един период, който обхваща близо три хилядолетия.

Описанието на географския ареал е полезно при всяко подобно изследване, макар че в случая то не носи допълнителна информация по темата на изследването. Обособени са два големи региона, погребалната обредност в които е изследвана поотделно - Източните Балкани и Карпатския басейн със Западните Балкани. На тях са посветени и двете основни части на работата. Поради разположението на днешните български земи в ареала на Източните Балкани, по разбираеми причини ще насоча вниманието си само към тази част на рецензираното изследване.

Хронологическото подразделяне на културното развитие през неолита и халколита на Източните Балкани (т.е. днешна Южна България и Долнодунавския басейн между Стара планина и Карпатите) е направено в шест хоризонта (периода). Хоризонт 1 обхваща ранния неолит. Хоризонт 2 е неправомерно обособен и е представен като среднонеолитен - в него е включена култура Дудещи, която е късноеолитна, „късното" Караново II (целият период винаги е бил причисляван към ранния неолит!) и култура Караново III (в коригирания си обхват отдавна е отнесена към късния неолит!). Хоризонт 3 обхваща късноеолитни явления като културите Караново IV-Калояновец, Боян-Болинтинеану и Усое, но тук трябва да бъдат включени и културните явления Караново III и Караново III-IV, както и първата фаза на култура Хаманджия. Към хоризонт 4 правомерно са отнесени следващите фази на културите Боян и Хаманджия, както и културите Въдастра, Градешница, Поляница и Караново V-Марица. Хоризонт 5 е представен от културните комплекси Коджадермен-Гумелница-Караново VI и Криводол-Сълкуца, както и от култура Варна. Хоризонт 6 обхваща културите Чернавода I и Певец.

Картината на разпространение на местата с гробове в селища и некрополи показва тяхното неравномерно разпределение. Неолитните и халколитните некрополи са установени само в Мунтения, Североизточна България с прилежащия й причерноморски район и Добруджа. Единственият некропол в друг регион е Островул Корбулуй в Олтения. Местата с гробове в селища са разпръснати по целия изследван ареал на Източните Балкани. В този ареал са установени поне 3400 гроба, за около 2000 от които е налична достъпна информация. Почти половината от тях принадлежат на късноеолитния хоризонт 5, от които пък само около 15% са гробове в селища - за разлика от ранния неолит (хоризонт 1), когато всички установени гробове са в селища.

Авторът разглежда гробовете от ранния и средния неолит (хоризонти 1 и 2) заедно - общо 46. Представените като среднонеолитни (шест!) гроба не са от това време - четири са късноеолитни (Дудещи, Черника и Самоводене - два), а два (Слатина и Градиниле) са раннонеолитни. Освен това, гробът от Ясатепе-Пловдив, приписан на ранния неолит, всъщност е късноеолитен, а останалите три гроба от Самоводене са също късноеолитни. Липсват данни за един гроб с останки от трупоизгаряне от Азмашка могила-Ст. Загора. В изследването са пропуснати гробове от Ваксево, Циганова могила, Кърджали, Българчево, Казанлък. Тези корекции са важни, но едва ли ще променят общата картина на погребалната обредност през ранния и през късния неолит. Съществена особеност на гробовете от ранния неолит е разполагането им в селищен контекст. Некрополи от този период не са установени. Погребванията са извършвани в гробна яма, обикновено са единични, но са практикувани също двойни и тройни. Тялото обикновено е свивано в хокерна поза и е поставяно наляво или надясно без задължителна ориентация, но се срещат и други позиции. Сред погребаните в селищата преобладават деца и жени. Погребалният инвентар е беден, но в текста е пропусната информацията за инвентара в гробовете от Слатина-София.

Следващата глава от тази част е посветена на гробовете от късния неолит и ранния халколит (хоризонт 3 и 4), които са разгледани заедно. Налични са данни за около 1600 проучени гробни комплекси, но използваемата информация е за по-малко от половината от тях. Броят на гробовете от този период е значително по-голям от броя им в предходния, защото за първи път се появяват екстрамурални некрополи, между които и тези при Чернавода, Черника, Дуранкулак (съответната част от него) и Валя Орбулуй. Тук трябва да се причислят и споменатите гробове в селища от предходния период, както и някои пропуснати гробове от Тракия - напр. раннохалколитните от Окръжна болница-Ст. Загора и Чаталка. Авторът анализира данните за хронологическата и културната

принадлежност на некропола при Черника; правилно отбелязва наличието в гробния инвентар на елементи, приписвани на културите Дудещи и Боян-Болинтинеану, което според мен е още едно указание за тяхната синхронност. Установените в селищен контекст гробове от изследвания период са 22 - предимно в хокерна позиция, наляво, с глава на изток. Малка част от тях съдържат погребален инвентар. Погребаните са изключително деца и жени. Екстрамуралните некрополи се намират от непосредствена близост край селището до разстояние от 250 м. В некрополите са погребани индивиди от всички възрастови групи, но най-малко деца. Авторът разглежда поотделно информацията за погребалните обреди в некрополи от Мунтения, от културите Хаманджия и Поляница, като информацията включва данни за гробната яма, положението на тялото, погребалния инвентар и планировката на гробното поле. Обръща внимание и на това, че наред с хокерната позиция наляво или надясно, се появява и то в голямо количество, позицията по гръб, практикувана предимно за мъже. Макар и в ограничен обем, за първи път се срещат и кенотафи (ями с погребален инвентар, но без скелетни останки). При това те се отнасят към късните фази на ранния халколит. За разлика от предходния период, погребалният инвентар, особено в гробове в некрополи, е значително по-богат. Забелязва се очевидна разлика в положението и ориентацията на тялото в некрополите от култура Хаманджия (в Добруджа и причерноморския район на Североизточна България) и култура Поляница (във вътрешността на Североизточна България). В първия регион мъжете и минимална част от жените са погребвани в изпънато положение по гръб, а повечето от жените - в хокерна позиция наляво или надясно. Във втория регион по правило всички са погребвани в хокерна позиция, с глава на изток.

Следващата глава в тази част на книгата е посветена на погребалната обредност на къснохалколитните култури от комплекса Коджадермен-Гумелница-Караново VI (хоризонт 5). Авторът е събрал данни за 1280 проучени гроба, но използваема е информацията за 1020 от тях. Към този период принадлежат и няколко по-големи комплекси от гробове, именно некрополите Дуранкулак (съответната част от него), Варна I и Въръщи В. С изключение на групата гробове от Юнаците и гробът от Айбунар, всички останали се намират в Долнодунавския басейн. Огромното количество гробове принадлежат на некрополи, които са отдалечени предимно в западна посока от съответните селища на разстояние от 50 до 500 м. По-особен е случаят с Варненския некропол, който може би е оставен от обитателите на няколко селища на брега на Варненското езеро, но този проблем не е обсъден от автора. В некрополите са погребвани хора от всички възрастови групи, значително по-висок от предходния период е процентът на кенотафите. Интрамуралните гробове заемат сравнително голяма част от общия брой гробове за този период. Причината е в появата на групи от гробове в рамките на няколко селищни могили, преди всичко Кубрат и Русе. Поради липсата на достатъчно добра документация, тяхното място в погребалната обредност на късния халколит остава не напълно изяснено. Към този клас се причислява и сравнително голямата група гробове и скелетни останки от Юнаците, които вероятно са оставени в резултат на нападение и унищожаване на последното халколитно селище на могилата. Отделните гробове в очертанията на къснохалколитните селища (и в една шахта на медните рудници Айбунар) са малко на брой (18), повече са обаче регистрираните части от скелети, често само черепи. И докато отделните гробове в селищен контекст са пръснати по цялата територия за ареала, групите гробове са явно само в Североизточна България, а некрополите са установени отново само в Мунтения, Североизточна България и прилежащия й район край Черно море.

Особено внимание е отделено на некрополите от култура Варна - Варненския, Дуранкулак и Девня. Подробно са представени данните за гробната яма, в която обикновено са установени скелетни останки на един индивид в изпънато положение по гръб (изключително мъже), хокер наляво или надясно (изключително жени). Минималният брой детски гробове частично може да се обясни с изтляването на костите. Гробовете кенотафи са обаче сигурно установени и конкретно за Варненския некропол са в три разновидности. Ориентацията на скелетните останки, както и погребалният инвентар, са представени много подробно, същото се отнася за териториалното разпределение на гробовете. Неприятно впечатление прави обаче изборността при представянето на публикуваните тези за съотношението между видовете погребален материал и полово-възрастовата характеристика на погребаните, както и за структурата на гробното поле на Варненския некропол. Същото се отнася и за параграфа, посветен на социалната интерпретация на този некропол. Поради това тук се налага да припомня отдавна публикуваната ми теза за кенотафите от Варна I като резултат от погребване на социалния статус (представян от съответните инсигнии) на индивиди, заемащи сравнително високо или най-високо положение в потестарната структура на крайезерната общност (Nikolov 1991). Авторът счита, че богатите гробни дарове във Варненския некропол са следствие от подходящото за търговски контакти географско положение на района около Варненското езеро, а не на развита социална структура. Но подчертано неравномерното разпределение на гробен инвентар подсказва различия в обществото, които дори и да не се наследяват, все пак съществуват. Без обяснение от автора остават и най-богатите на инвентар гробни ями - кенотафите. Именно те отличават най-явно Варненския некропол от останалите (напр. от Дуранкулак) и именно те са разковничето в интерпретацията на социалната структура на общността, на която той принадлежи. Въпреки подробните анализи, считам че авторът се е плъзнал по идеята да критикува тезите на Я. Лихардус, без да опита да потърси алтернативна система на социална интерпретация.

Следващата глава е посветена на некрополите от култура Гумелница (т. е. Коджадермен-Гумелница) - предимно Въръщи В, Г. Делчево, Винища и Търговище. Информацията е анализирана и синтезирана по

използваната вече структура - гробна яма, вид на погребението, позиция на мъртвия, ориентация, погребален инвентар, структура на гробното поле. Анализирани са приликите и отликите между погребалната обредност в некрополите на тази култура и култура Варна, и е констатирана правомерност при обособяването на последната.

Следващите два кратки раздела на първата част на рецензираната книга представят погребалната обредност на култура Кукутени в Молдова и на култура Сълкуца в Олтения. В първия регион са констатирани само малък брой гробове в селища, а във втория - ограничен брой гробове в селища и един некропол (Островул Корбулуй).

В последния раздел авторът повтаря някои основни изводи от първата част на изследването. Като цяло разкритите погребални комплекси от неолита и халколита покриват цялата територия на Източните Балкани, но за определи периоди и райони те са недостатъчни за някакви изводи. Гробовете в селища са общо-взето равномерно разпределени по целия ареал, но все пак с изключение на почти цяла Североизточна България и Добруджа, където такива не са установени. Като цяло, за ареала е характерно полагането на трупа в хокерна позиция наляво, с глава към север или изток, макар че са установени още много варианти. Погребалният инвентар е ограничен. В селищен контекст са погребвани изключително деца и жени. Засега трудни за обяснение остават групите гробове в очертанията на къснохалколитните селищни могили Кубрат и Русе. Единствено в култура Кукутени в Молдова са установени погребения в дълбоки ями, с голям брой предмети в тях, главно керамични съдове. В някои от тях е налична само част от скелета, но авторът смята, че този погребален обичай няма нищо общо с познатото още от ранния неолит вторично погребване (при което не всички скелетни останки попадат в гробната яма). По отношение на некрополите авторът прави отново правомерното заключение, че те се срещат само в обхвата на Мунтения, Добруджа и Североизточна България от късния неолит (К. Л. има колебание за евентуалната им поява в средния неолит, но този проблем вече беше дискутиран и изяснен) до края на халколита - с изключение на един некропол в Олтения, който е резултат на влияние от ареала на Средния Дунав. За региона с некрополи може да бъде представена картина на развитие на погребалните обичаи - основното заключение включва констатацията, че между къснохалколитната погребална обредност на култура Варна (по крайбрежието) и култура Гумелница (във вътрешността) съществуват значителни различия. Най-важното различие се отнася до положението на тялото при погребване на мъжете и жените (в култура Варна - предимно изпънато по гръб тяло при мъжете и хокер наляво при жените; в култура Гумелница - предимно хокер наляво за мъжете и жените), но са отбелязани и редица други второстепенни различия.

Авторът се опитва да потърси отговор на проблема за произхода на погребването в изпънато по гръб положение на тялото, практикувано в Мунтения, Добруджа и причерноморската зона на Североизточна България. Той изразява несъгласие с тезата на Я. Лихардус, който разглежда тази позиция на погребване като влияние от севернопонтийските степи. К. Лихтер предлага своя теза, според която тази позиция е продължение на мезолитна (!) традиция в указания регион. Понеже най-ранните регистрирани земеделски култури там са от времето на (според направената корекция) късния неолит (Дудещи, Боян-Болинтинеану и ранна Хаманджия) и тези култури показват частична микролитизация на кремъчната индустрия, авторът допуска, че непосредствено преди тях в региона живеят мезолитни ловци и събирачи! Няма да привеждам аргументи за несъстоятелността на тази теза, само ще посоча, че микролитизацията е характеристика не само на обсъждания регион, но и на целите Източни Балкани в края на късния неолит. Значи ли, че преди култура Караново IV-Калояновец (синхронна на споменатите по-горе култури) в Тракия живеят мезолитни ловци и събирачи?

Втората част на рецензираната книга е посветена на неолитните и халколитните погребални обичаи в Карпатския басейн и Западните Балкани. Тя е изградена по същата структура, както и първата част. Представената информация и разглежданата проблематика са от важно значение за съответните региони, но те няма да бъдат предмет на тази рецензия.

Книгата е снабдена с каталог с обобщени данни за селища с гробове и некрополи, и списък на използваната книжнина.

Въпреки направените критични бележки и посочени необходими поправки, книгата на К. Лихтер е най-задълбоченото обобщение върху ранноземеделската погребална обредност в Югоизточна Европа и за дълго ще остане такова. Предложената методика може да бъде използвана и в подобни, но по-подробни обобщения за отделни региони или неолитни и халколитни култури в Югоизточна Европа, каквито, надявам се, ще бъдат провокирани от книгата и ще последват.

Васил Николов

Цитирана литература:

Nikolov 1991: V. Nikolov. Zur Interpretation der späteneolithischen Nekropole von Varna. - In: Die Kupferzeit als historische Epoche (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 55). Bonn, 1991, 157-166.

Holger Schubert. Die bemalte Keramik des Frühneolithikums in Südosteuropa, Italien und Westanatolien. Internationale Archäologie, Bd. 47. Rahden, Verl. Marie Leidorf GmbH, 1999, 259 S., 170 Taf.

Книгата на Холгер Шуберт е всъщност публикация на неговата докторска дисертация, подготвена и защитена в Тюбинген. Текстът е обемен, придружен с впечатляващ списък на научна книжнина, списък на радиовъглеродни дати от неолитни селища в изследвания в работата регион и период, както и значителен брой табла с подробни препратки към оригиналните публикации. Следващото от заглавието на книгата очакване, че това е обобщаващо изследване на раннонеолитната рисувана керамика от Западна Анатолия, Югоизточна Европа и Южна Италия обаче не се оправдава. Неуспехът на начинанието е донякъде програмиран. Авторът работи само по публикации (запознаването с материали от Слатина и Караново стана след фактическото приключване на дисертацията), при това той не чете нито български, нито други славянски езици, на които е публикувана значителна част от необходимия за темата материал; голяма част от тези статии и книги липсват в списъка на използваната книжнина, а други, които са налични там, явно не са използвани. Част от цитираните в списъка публикации на западноевропейски езици той явно не е осмислил и съответно не е взел отношение по важни тези, а непознаването de-viso на рисуваната керамика не му е позволило да забележи очевидни грешки в използваната от него литература. Тракия като цяло е останала извън реалното полезрение на автора, което само по себе си е недопустимо за такова изследване; това се отнася и за зоната по Долния Дунав.

След задължителния за такава книга преглед на състоянието на изворната база и очертаване на използваната методика, в третата глава Х. Ш. предлага проучване на рисуваната раннонеолитна керамика от Балканите и Карпатския басейн. Неясно защо цялото изследване на региона минава под кодовото наименование „култура Старчево", към която е причислена и източната част на Балканския полуостров. Северна Тракия (в границите на България) пък е определена като Западна и Източна Тракия (?!) - както се обозначават частите от Тракия, които са съответно в Гърция и Турция. Представени са повечето от предложените периодизации на култура Старчево, но отсъства всякаква индикация за изградената от мен периодизационна система на неолита в днешна Западна България. Тук авторът, след Ю. Павук, се застъпва за едно неправомерно разширяване и фактическо променяне на въведеното от Д. Срейович понятие „Протостарчево", от което нататък в книгата следва поредица от изкуствени построения. Използвайки безнадеждно остаряла литература, авторът приема култура Караново I за вариант на култура Старчево, което не намирам смисъл да коментирам.

По-нататък тази глава продължава с кратък преглед на раннонеолитни керамични комплекси и главно на рисуваната керамика на Балканите. Вниманието на автора е насочено главно към вътрешната периодизация на тези комплекси и възможните синхронизации, към представянето на керамичните форми и цветовите характеристики на украсата. Структурата на орнаментацията и видът на изграждащите я мотиви и композиции е останала частично или напълно извън полезрението на Х. Ш. Именно непознаването на предмета на изследването или на поне част от него чрез личното му проучване се е отразило доста негативно, изразено чрез липсата на критична преценка на наличната в научната книжнина информация. Допълнителна роля има и непознаването на публикации, в които такива критични оценки вече са били направени. Данните за селищата в българските земи са изпълнени с грешки, включително наименованията им, някои селища са посочени в неверен географски и културен контекст (напр. селищата Сапарева баня и Слатина, I пласт са отнесени към „комплекса Чавдар-Кремиковци"). Липсват дори споменавания за важни частично публикувани раннонеолитни комплекси като Тлачене, Елешница, Добринище и Кърджали; за други като Ракитово, Слатина и Чавдар информацията е повече от оскъдна.

Представената в тази глава периодизация на култура Старчево би трябвало да е от централно значение за цялата книга. За съжаление тя почива на данни главно от пет селища, които, от една страна, са само частично публикувани, от друга страна, за три от тях съществуват сериозни съмнения за стратиграфски грешки. Значителна тежест в неприложимостта на предложената от автора периодизация има споменатото вече неправомерно изменение на съдържанието на термина „Протостарчево". Предложената периодизация в осем степени на цялото раннонеолитно развитие в централнобалканската зона мога да определя само като изкуствено построение, върху което не виждам смисъл да дискутирам, само бих препратил към вече публикувана аргументация на възможната периодизация (Николов 1999; Nikolov 2002).

В картината на контактната зона между културите Старчево и Караново са допуснати доста грешки, макар че тази зона е достатъчно добре описана в литературата като „културна група Кремиковци".

Четвъртата глава на книгата е посветена на рисуваната раннонеолитна керамика от днешна Гърция, главно от Тесалия. В началото авторът прави сравнително пълен преглед на предложените периодизационни системи на ранния и средния неолит в Тесалия, и търси съществуващите в тях проблеми. Отделя внимание и на въпроса за отношенията между южната част на Балканския полуостров и Анатолия, но не намира доказателства за активни контакти или миграции от западна Предна Азия. Веднага трябва да кажа, че дори само орнаментацията на култура Сескло и Хаджилар V-I носят достатъчно информация за противното становище, но този аспект не е дори отбелязан от Х. Ш. По-нататък следва сравнително пълен преглед на керамичните комплекси от ранния и средния неолит в изследвания регион по селища. Авторът обръща особено внимание на периодизацията на „култура Сескло" в Тесалия - под този термин той разбира цялото развитие на неолита преди култура Димини. Очертава локалните особености и обособява северен и южен вариант на развитие на културата на

базата на рисуваната керамика, което е предлагано и от други изследвачи. Обръща внимание на развитието на орнаментацията на „култура Сескло“ и търси мястото ѝ в обхвата на днешна Гърция и Централните Балкани. Голямата част от представените в тази глава наблюдения и анализи изглеждат най-аргументирани в цялата книга.

Петата глава, доста кратка, е посветена на рисуваната раннонеолитна орнаментация от днешна Южна Италия. По разбираеми причини тук няма да се спирам на нея.

Шестата глава представя рисуваната неолитна керамика в Западна Анатолия. След краткия преглед на проучванията, авторът отново и съвсем неаргументирано отрича връзката между рисуваната керамика от Западна Анатолия и днешна Гърция. По-нататък са представени керамичните комплекси. Странно, но селищата от Източна (Турска) Тракия също са отнесени към Анатолия. Повече внимание е обърнато на орнаментацията от Хаджилар и Куручай. Интерес предизвикват разсъжденията на Х. Ш. за хронологическото място на култура Фикиртепе и на Илъпънар X-VIII. За разлика от много други изследвачи той приема, че те трябва да се синхронизират с Хаджилар II-I. Приемам констатацията (отдавна представена и в мои изследвания), че районът на Мраморно море няма роля в началните фази на неолитизация на Балканите, макар че част от аргументацията на автора, основана на разсъждения върху орнаментацията и култовите масички, подлежи на коригиране. Опитът за търсене на корелация между района на Мраморно море и Балканите въз основа на червената монохромна керамика и импресо-орнаментацията издава непознаване на археологическия материал. По-нататък Х. Ш. се опитва да проследи възможни орнаментални контакти между анатолийски и балкански селища. Въпреки, че вече е предложена една, макар и неприемлива според мен периодизация на централнобалканския ранен неолит, той я забравя и прави глобални сравнения, които всъщност го водят до напълно противоречиви изводи. При това използва напълно погрешно въведеното от мен обозначение на една орнаментална композиция като „венец на плодородието“. Въпреки, че в списъка на използваната научна книжнина в книгата са включени някои мои публикации, които представят възможни орнаментални паралели между анатолийски и балкански селища, той изобщо не се позовава на тях, а това в случая би му помогнало да се ориентира в и без друго сложната ситуация.

По-нататък авторът разглежда накратко възможните отношения между Хаджилар и култура Сескло въз основа на архитектура, антропоморфна пластика, пинтадери, култови масички, керамични форми и украса, и някои технологични особености. Въпреки очевидната близост между много елементи, той предпочита да ги неглижира като белег за културни контакти, което е явно неприемливо. Това се отнася и за сравнението на орнаментацията, което е направено от Х. Ш. методически погрешно и без познаване на всички налични (в това направление) изследвания. Заключението на тази глава обаче в известен смисъл противоречи на казаното преди, защото в него се набелязват три фази на евентуални контакти на Анатолия и днешна Гърция.

Заключението на книгата резюмира съдържанието ѝ. Всъщност, многократните повторения на направените констатации са характерен белег на целия текст.

Завършвайки рецензията се опитвам да търся смисъла на предложеното проучване. Съдържанието на книгата няма много общо със заглавието, според което тя трябва да разгледа раннонеолитната рисувана керамика от един огромен ареал. Това би означавало да бъде изследвана както класификацията на керамичните форми, така и орнаментацията чрез нейната структура, мотиви, композиции и стилови особености - по селища, култури и региони. Такава идея в книгата липсва. По-нататък е необходимо на базата на предходното изследване, както и на базата на всички други данни, да бъде направена периодизация по селища и региони и да бъдат изградени хронологически хоризонти за целия ареал. Това би следвало да бъде осъществено чрез сравнителен стратиграфски анализ, т.е. чрез относителна хронология, а радиовъглеродните датировки да бъдат използвани само за ориентир. Предложените от автора периодизации на култура Старчево и на култура Сескло, независимо от нереалистичността на първата и неясните във втората, са оставени сами за себе си и на практика не играят роля в по-нататъшните анализи. Безкритичното използване само на радиовъглеродни датировки води до очевидно неверни синхронизации. По тези причини направените заключения, макар и понякога многократно повтаряни, не само не носят нищо ново, но и внасят излишен хаос, особено сред читатели, които не са запознати по-отблизо с обхванатата в книгата проблематика. Рисуваната керамика от Западна Анатолия и Балканите (но без Тракия, а представянето на тази от Южна Италия пък остава без връзка с останалата част от съдържанието на книгата) всъщност не е изследвана по същество, а е използвана преди всичко за изграждане на периодизационни модели и търсене на възможни синхронизации. Но тъй като изследване по същество на рисуваната керамика (форми, орнаментация) практически липсва, предложената само втора част от очакваното методически правилно проучване не носи реални резултати. Книгата няма никаква конкретна цел и съответно не я постига. Ето защо накрая се налага да си отговоря отрицателно на въпроса за смисъла на рецензираната книга.

Васил Николов

Цитирана литература:

Николов 1999: В. Николов. Културно-хронологически проблеми на ранния неолит в дн. Западна България. - Старини, 1999, 2, 59-65.

Nikolov 2002: V. Nikolov. Problems of cultural development and chronology of the Early Neolithic in West Bulgaria. - In: Beiträge zu jungsteinzeitlichen Forschungen in Bulgarien (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, 74) (Hrsg. M. Lichardus-Itten, J. Lichardus u. V. Nikolov). Bonn, 2002, 159-163.

Стефан Чохаджиев. Ваксево. Праисторически селища. С приноси от: В. Генадиева, М. Гюрова, Ц. Попова, Л. Нинов. Велико Търново, Faber, 2001, 253 стр., 120 рис., 38 фиг.

Българската праисторическа наука се сдоби с наскоро издадения монографичен труд на Стефан Чохаджиев „Ваксево. Праисторически селища".

Книгата се явява завършек на проведените от 1989 до 1995 година археологически разкопки на три праисторически селища в землището на село Ваксево, разположено в басейна на река Струма. Това са селищата в местностите Студена вода, Сланец и Скалето. Те са съществували по различно време и имат различна продължителност в рамките на VI-III хил. пр. Хр.

Най-голямо място е отредено на селището в местността Студената вода, което с вертикалната си стратиграфия застъпва трите праисторически епохи - неолит, енеолит и бронзова епоха. Разграничени са общо 7 строителни хоризонта. Първите два хоризонта се отнасят към ранния неолит и дават възможност за прецизиране на етапа с бяло рисуваната украса. Трети хоризонт се отнася към края на ранния неолит и се характеризира с кафяво рисувана керамика. Важно значение за вътрешната периодизация на неолита по горното течение на река Струма има четвърти строителен хоризонт. Авторът го определя като най-ранен сред няколкото селища в басейна на река Струма, характеризиращи се с черно излъскана керамика.

От самото начало на ранния енеолит се датира селището в местността Сланец, намиращо се на 200 метра от селището в местността Студена вода.

Пети хоризонт в местността Студената вода е от времето на късния енеолит. Макар и оскъден материалът предлага интересни „предписмени знаци" и антропоморфна пластика.

Следващата фаза на късния енеолит е представена чрез хоризонтална стратиграфия в местността Скалето. Тук едновременно са застъпени различни техники на украса - рисуването с графит и минерални бои, инкрустацията и лъжливият шнур.

Шести хоризонт в местността Студена вода представлява непроучен до момента етап в развитието на късноенеолитните култури в басейна на река Струма и се отнася към третата, последна фаза на късния енеолит. Седмият хоризонт от същото селище се отнася към ранната бронзова епоха. Той е силно разрушен и според проучвателя селището е имало поне още един хоризонт. След известно прекъсване през желязната епоха, селището продължава своя живот през античността и ранното средновековие.

В предлагания труд изчерпателно са разгледани в последователен ред трите праисторически селища. Селището Ваксево - Студена вода съдържа пет глави, в които подробно и с необходимите изводи е извършена сполучлива интерпретация на придобития археологически материал. В глава I-ва са разгледани местоположението, историята на проучванията, стратиграфията, периодизацията и хронологията. Глава II се отнася до архитектурата и отбранителните съоръжения. Глава III е посветена на стопанството. Разгледани са оръдията на труда. Тук авторът е привлякъл специалисти от интердисциплинарните изследвания като Мария Гюрова, Цветана Попова и Лазар Нинов, които обработват-и написват материала от техните специалности.

Следващата IV глава се отнася до керамиката. Тук авторът прави задълбочен анализ на керамичния материал по хоризонти, разработва технологията и типологията за всеки хоризонт, като привлича и съответни аналогии за близки и далечни обекти. Показани са отлични познания на праисторическите селища не само в Югозападна България, но и в съседните територии като Гърция, Сърбия, Македония, Румъния, Албания и пр.

За седми хоризонт - ранната бронзова епоха авторът е привлякъл Венета Генадиева, която разработва материала от това време.

Глава пета се отнася за духовния живот. В нея са обнародвани антропоморфни и зооморфни изображения, култови масички, дребни и неясни предмети. Отделено е внимание на погребалните обреди. Направена е и антропологическа характеристика. Подобно е съдържанието и за останалите две селища Сланец и Скалето, макар че археологическият материал е по-малко.

Книгата на Стефан Чохаджиев представлява сериозно и задълбочено изследване на почти цялата праисторическа епоха в долината на Струма. Материалът е поднесен ясно, точно и прегледно. Извлечена е максимална информация от него, направени са ценни изводи. Трите праисторически селища от Ваксево дават почти пълна хронология и периодизация. на праисторическите култури в басейна на река Струма и се явяват като еталон на праисторията не само на България, но и на Балканите и Югоизточна Европа. Книгата е богато илюстрирана с карти, стратиграфски профили, топографски план, със 120 качествено поднесени таблици с рисунки и 38 фигури със снимков материал. Представен е списък на използваната литература на кирилица и латиница, използваните съкращения и резюме на английски език.

Книгата е ценен принос за праисторията на България, Балканите и Югоизточна Европа. Тя ще бъде ценно помагало в ръцете на праисториците у нас и в чужбина, както и за студентите, ориентирани към праисторията. С ясния и точен език тя ще бъде приятно четиво и за читателите, интересуващи се от праистория. Нека да честитим на нашия колега новоизлязлата книга и да му пожелаем написването и на други подобни монографии.

Вълка Илчева.

Стефан Чохаджиев. Ваксево. Праисторически селища. С приноси от: В. Генадиева, М. Гюрова, Ц. Попова, Л. Нинов. Велико Търново, Faber, 2001, 253 стр., 120 рис., 38 фиг.

Книгата представя резултатите от археологическите изследвания на няколко праисторически обекта в землището на с. Ваксево, Кюстендилско. Подобно на първата книга на Ст. Чохаджиев (Слатино, Праисторически селища) и тук е възприет принципът на обединяване на селищата по тяхното съседство - разположението им недалеч едно от друго в местности със сходни топографски белези. Това е дало основание на автора да ги разглежда първоначално самостоятелно, а в заключение - свързани в синхронен и диахронен аспект в един и същ труд.

Разположено в най-западните предели на долината на Средна Струма, землището на с. Ваксево е оградено в западна и югозападна посока от Осоговската и Влахинската планина. Тъй като представлява контактна зона между долините на реките Вардар и Струма, този микрорайон играе важна роля в проучването на праисторията на Западна България. Тук авторът е локализирал, а впоследствие проучил в различна степен три праисторически селища.

Книгата има триделна структура, съобразена с броя на представените селища. Поради разликата в разкопаната площ, а оттам и на придобитите данни, трите части на книгата са както самостоятелни, така и твърде неравностойни по обем. Предвид на първоначално възприетия поселищен принцип тази структура на труда е приемлива.

Основният дял от книгата (около 3/4 от нейния обем) обхваща резултатите от изследванията в местността Студена вода. През 1989 и 1991-1992 г. тук е проучено голямо праисторическо селище с три сондажа на обща площ 824 кв. м. Тази първа част на труда е систематизирана в пет глави. В първата глава авторът разглежда разположението, стратиграфията, периодизацията и хронологията на селището. Стратиграфското описание в трите сондажа е съпроводено с изчерпателна теренна документация. Базирайки се на комбинираната стратиграфия в сондажите, авторът разграничава три основни пласта, съдържащи общо седем строителни хоризонта: ранен неолит (I - III хоризонт); среден неолит (IV хоризонт); късен халколит (V и VI хоризонт) и ранна бронзова епоха (VII хоризонт).

Архитектурните останки от трите периода (глава II) са застъпени в различна степен в сондажите. Към ранния неолит принадлежат части от жилища и жилищни детайли, които дават информация за обичайния начин на градеж в района - с коловоглинена конструкция. Една малка част от оградно съоръжение от този период, интерпретирано от автора като защитна стена, по мое мнение може да бъде тълкувано като демаркационна линия на селището или като ограда на стопанско съоръжение. Най-голям интерес от архитектурните структури представлява цялостно разкритото жилище от финалния етап на енеолита (VI хоризонт), което представя един доста сигурен затворен археологически комплекс.

Производствените дейности и поминъкът на селищата в м. Студена вода са обединени в глава III, означена с названието „Стопанство". Тук са включени изследванията с интердисциплинарен характер на няколко автори.

Типологическото описание и резултатите от трасологическите изследвания на кремъчните изделия е направено от М. Гюрова. Авторката разглежда материала от всички хоризонти сумарно. Приложените таблици на всички групи артефакти дават добра представа за тяхното разположение по пластове и хоризонти. Сравнявайки кремъчния материал с кремъчните ансамбли предимно от Тракия, М. Гюрова потвърждава досегашните си наблюдения за широката употреба на сърп от карановски тип през ранния неолит както в Тракия, така и в Югозападна България.

Палеоботаническите изследвания на Ц. Попова се базират на сравнително ограничено количество овъглени растителни останки от най-ранния неолитен хоризонт. Те са дали възможност на авторката да направи някои съществени изводи от палеоклиматичен характер.

В раздела за палеозоологията на селището Л. Нинов е приложил комплексна методика по следните показатели: видове питомни и диви животни; тяхното съотношение в изхранването на населението; палеоклиматични условия в местността; животинските кости като материал за изработване на различни видове изделия. От съществено значение е заключението на автора за подчертаното преобладаване на костите от питомни животни в сравнение с тези от диви животни, което говори за добре развито животновъдство.

В същата глава е включено изследването на каменните и керамични изделия под авторството на Ст. Чохаджиев. Каменните сечива са групирани по функционални белези и са онагледени с качествен графичен материал. Безспорно най-ценната находка в тази група е медният клин, намерен в къснохалколитния пласт. Сравнението, което авторът прави с аналогични находки от енеолитното селище Дяково, Кюстендилско дава доказателство за стандартизация в изработката на медни оръдия още на прехода от ранен към късен халколит.

В т. 3 на същата глава Ст. Чохаджиев разглежда всички изделия от изпечена глина с изключение на керамичните съдове. Тук е представено едно внушително количество керамични тежести за стан. Групирането им в няколко типа според техните форми и параметри е оставено без коментар по отношение на разпределението им по хоризонти. Подобна празнина се чувства и при представянето на тежестите за прашка, особено като се има предвид, че една колективна находка, според текста на автора, е намерена необичайно в къснохалколитен хоризонт.

Основно значение в първия дял на книгата има глава IV, в която са характеризирани керамичните съдове от всички строителни нива в местността. В

технологично отношение керамиката от всички неолитни етапи е разделена на две категории - груба и фина. Критериите за това класиране са количеството и размерите на примесите в глината и степента на заглаждане на повърхността. Подобна систематизация е използвана и във формативния анализ на съдовете. Принципът на типология е ограничен единствено във формулирането на керамични групи. Докато при определянето на групите в категорията на грубата керамика авторът приема названия с утилитарен характер (паници, купи), то в категорията на фината керамика е възприет принципът на дефиниране на съдовете според тяхната геометрична форма и параметри. Независимо от този не изцяло последователен начин на класификация, избраният метод на работа дава достатъчно ясна представа за керамичния материал. За това допринасят многобройните и добре систематизирани илюстрации, обхващащи 80 графични таблици и табла с фотоматериали.

Украсата на съдовете е разгледана детайлно, като обект на специално внимание е рисуваният орнамент, който с основание е възприет като основен фактор за относителна хронология и периодизация. Двата най-ранни неолитни хоризонта са обединени въз основа на рисуваната с бяла боя керамика. Дефинирани са 17 вида мотиви, като при възможност е посочена и организацията им върху съдовете. При тяхното тълкуване авторът е възприел принципа да се отбелязват паралели на всяка група мотиви в широк географски ареал, включващ целите Централни Балкани. По мнението на Ст. Чохаджиев, най-близко сходство на двата най-ранни неолитни хоризонта във Ваксево се установява в ранните пластове в Ковачево, Сандански. Въпреки неоспоримите аналогии с Ковачево, считам за неприемливо мнението, че Ковачево I се развива под влияние на западнобългарския ранен неолит, тъй като влиянието в случая е от юг в северна посока и най-ранното Ковачево вероятно предхожда Ваксево I. Самият факт обаче, че за пръв път в долината на Струма са документирани толкова преки паралели с част от керамиката на ранното Ковачево, прави двата най-ранни хоризонта във Ваксево един от реперите за по-нататъшни изследвания в този регион.

Керамиката от III раннонеолитен хоризонт има качествено различна характеристика. Рисуваната украса, изпълнена само с кафява боя върху червена или бежова основа, дава основание на Ст. Чохаджиев да съпостави този хоризонт с култура Старчево III и с късното Анзабегово IV. Като се имат предвид различните мнения по отношение на относителната хронология на този спорен период и като отчитам значителното количество представителен керамичен материал, смятам, че заключенията на автора отразяват реалната ситуация на изследванията в настоящия момент.

От особено значение е анализът на керамиката от IV хоризонт. Безспорно този материал запълва една празнина в хронологията на неолита в района, касаеща прехода от ранен към късен неолит. Типологическата връзка на керамиката от този хоризонт, която авторът с основание намира в Българчево II и Сапарева баня IV от една страна и в Марчин (Катунци), Сандансko от друга, много добре очертава проблемния хронологически етап, който би могъл да бъде определен като среднонеолитен за долината на Струма.

В анализа на късноенеолитната керамика Ст. Чохаджиев обосновано не прилага дефинирането на технологични групи. В типологията на формите и разбора на орнаменталните способи авторът приема същата класификационна система. Известна е почти пълната липса на селища от началото на късния енеолит в района, поради което авторът търси опорни точки за датиране на V хоризонт в териториално най-близкия енеолитен обект Дяково, Кюстендилско. Смятам, че приетата датировка - непосредствено след Дяково и в най-ранната фаза на културата Криводол-Салкуца-Бубани Хум I е доста условна, поради недостатъчния сравнителен материал в този пласт на селището.

Едно ново явление за басейна на Струма е керамичният комплекс от VI хоризонт във Ваксево. Въпреки, че не е обемист, този доста сигурен в стратиграфско отношение комплекс съдържа различна технологична характеристика и показва очевидна разлика във формите и орнаментите на съдовете. Един твърде рядко зарегистриран във всички райони етап е формулиран като финал (III фаза) на късния енеолит. Смятам, че в случая става дума по-скоро за един постенеолитен хоризонт, специфичен за Западна България.

Последният раздел на глава IV е с авторството на В. Генадиева и третира керамиката от раннобронзовото селище в местността. Авторката използва собствена класификационна система с по-детайлна (триделна) формативна типология. Керамичният материал от ранния бронз, чийто пласт е твърде разрушен, е съпоставен с паралелни материали в широки териториални граници. Това е позволило на авторката да различи типологически два хронологически етапа на ранната бронзова епоха в този пласт, съответстващи съответно на Баден-Черна вода III-Радомир I и на Коцофени II-Костолац-Ситагри VA.

Под название „Духовен живот“ в глава V са разгледани всички култови предмети от селищата в местността Студената вода. Тук са представени антропоморфни и зооморфни фигурки, антропоморфни изображения върху съдове, олтарчета, врязани знаци, накити и погребални обреди. Терминологично неточни изглеждат някои формулировки като *дребни предмети* и *неясни предмети* в тази част на книгата. Голям интерес представляват няколко уникални антропоморфни фигурки, които съобразно датировката на Ст. Чохаджиев много добре се вписват в специфичната неолитна пластика на Югозападна България. Значителен брой керамични олтарчета са представени от автора по типологически, но не и по хронологически принцип - система очевидно наложена от несигурните стратиграфски данни на тези находки. Врязаните знаци по дъна на съдове са дали повод на Ст. Чохаджиев да коригира горната хронологическа граница на тези находки към късния енеолит. Съществен принос в тази част на труда представляват наблюденията на раннонеолитния погребален обред в селище-

то, основан на 10 регистрирани скелета - едно твърде рядко явление за тази епоха.

Глава VI е съвсем кратка и отразява в стегнат вид ситуацията на праисторическото селище в съседната местност Сланец. Въпреки ограничения археологически материал, авторът е намерил достатъчно опорни пунктове да го датира най-общо към ранния енеолит.

Последните три глави от книгата обединяват резултатите от археологическите проучвания в близката местност Скалето. Кратко описание на стратиграфията на селището в тази местност е направено в глава VII. Въпреки малката проучена площ, керамичният материал, анализиран в следващата VIII глава е доста сигнификативен. Ст. Чохаджиев датира този обект към втората фаза на късния енеолит - според мен коректна датировка, която се базира на безспорни аналогии с групите Шуплевац I и Црно буки в Македония.

В заключение ще подчертая, че рецензираната монография е ценен принос в праисторическата литература поради няколко фактора. Въведен е преди всичко в обръщение обемист, добре онагледен и придружен с кратък научен коментар археологически материал от няколко праисторически етапа. От голямо значение е, че този материал произхожда от един непроучен досега микрорайон, разположен в контактна зона на различни в хронологически и географски аспект етнокултурни влияния. Отчитайки голямото значение на долината на Струма и прилежащите й предпланински райони през неолита и енеолита, смятам, че този материал може да служи като репер за по-нататъшните праисторически изследвания в района на Централните Балкани. Споменатите в рецензията възражения, свързани преди всичко със синхронизациите и периодизацията на представените селища, произлизат до голяма степен от ограничените проучени площи. Считам, че монографията е изпълнила своето предназначение и представлява ценно помагало за праисторическите изследвания на Западна България и Балканския полуостров.

Лиляна Перничева

Г. Китов, Д. Агре. Въведение в тракийската археология. София, ИК Авалон, 2002, 430 стр.

Един от най-динамичните дялове в съвременната българска археология безспорно е оная нейна част, която се свързва с изясняване проблемите на генезиса и еволюцията на тракийските племена и тяхната култура. Оспорван или отричан като самостойно звено в научните дирения на отминалата действителност през последните 20 години, той е свързан със значими резултати в различни направления на тракийската археология. Обективно е назряла необходимостта от обобщение, осмисляне и интерпретация на постигнатото, както и очертаването на главните направления на научното дирене в бъдеще.

Опит да се представят „...последните постижения на теорията и практиката на тракийската археология", както пишат авторите в увода, е предлаганата книга „Въведение в тракийската археология".

Книгата започва с един изцяло исторически увод от М. Тачева, който разглежда отделни аспекти от социално-икономическия, политическия и културния живот на тракийските племена. Може да се отбележи, че неговото включване в издание посветено на тракийската археология, изглежда самоцелно, ако основните исторически тези не са подкрепени с анализирани данни от областта на археологическите проучвания в Тракия.

Следва изложение на материя, която по вижданията на двамата автори, съставлява същността на тракийската археология. Ако целта е да се представят в обобщен (или адаптиран съобразно аудиторията) вид постиженията на тази дисциплина, то буди недоумение липсата на някои основни раздели и включването на други, които не са директно свързани с археологическите дирения, като напр. тракийско изкуство и донякъде култовата архитектура. Странното в този случай е, че никъде не се говори за териториален или хронологически обхват на дискутираните проблеми - неща, които са абсолютно задължителни, ако целта на авторите е да се проследи динамиката на анализираните процеси и да се направят общи изводи. Все пак в самия край на книгата е представена сравнителна хронологическа таблица, но в нея хронологията на процесите в Тракия е представена механично, с преплитане на археологически и исторически критерии при определянето на отделните звена в схемата.

В първа глава „Тракийска археология" (Г. Китов) е предложен преглед на развитието на тракийската археология и отделните й етапи, украсени с цветисти заглавия. Наред с непрекъснатите внушения за масови и значими резултати се наблюдават пропуски на цели направления в областта на тракийската археология, без които у читателя ще остане чувството, че траките са се раждали, за да оставят някое и друго съкровище, и да си устроят пищно погребение, по възможност в поредната уникална гробница. За резултатите от теренните обхождания, проучванията на селищната система, за археологията на култа, генезиса на тракийските племена, периодизацията и хронологията и пр. изобщо не става дума или телеграфно се изброяват отделни изследвания.

Твърде неясно е заглавието на втората глава - „Гражданската архитектура - селищен живот" (Д. Агре), от което у читателя остава убеждението, че за да се разбере селищният живот следва да се познава гражданската архитектура или че първото е задължителна предпоставка за второто. Другото възможно обяснение е, че тези аспекти на тракийската селищна система се противопоставят в някаква степен. В текста е направен опит да се систематизират различните видове селища на тракийските племена. Следва да се изтъкнат обективните пре-

ки, с които се сблъсква всеки проучвател, когато иска да представи тази проблематика. За отделни райони на Древна Тракия съществува повече информация с възможности за изводи от по-общ характер, а на други места данните са съвсем оскъдни. Затова разделението на селищните обекти на неукрепени и укрепени селища е точно, но е твърде общо и почти с нищо не помага да се разбере тракийската селищна система.

Представени са общо данни от цялото I хил. пр. Хр. за цялата територия на Древна Тракия. В литературата по тези въпроси е предложено разделение на селищните обекти през този период в зависимост от функционалната им характеристика (Домарадски 1990; Гоцев 1992). С оглед на голямото количество обекти от т. нар. неукрепени селища, избраният в книгата подход е правилен. Представянето на подбрани обекти с кратките им характеристики илюстрира в някаква степен идеите на автора за селищното развитие в Тракия.

За укрепените селища обективните трудности на този етап от проучванията са несравнимо повече. Предложената от автора схема се базира на паралели със съседни на Тракия територии, на писмени сведения и на логични заключения. Не е обърнато достатъчно внимание на един основен проблем, без който е немислимо каквато и да е реконструкция на укрепленията в Тракия. Става дума за датировката на фортификационните съоръжения в българските земи. В литературата вече достатъчно ясно е показано, че техниката на изграждане на стените (т. нар. суха зидария) не може да бъде нито хронологически репер, нито основание даденият обект еднозначно да се определя като укрепление (Домарадски 1982). Поради тези причини предложеното разделение на укрепленията в Тракия може да бъде прието само като една първоначална работна хипотеза. Още повече, че то не се базира на достатъчно убедителни резултати. По-сериозните археологически проучвания не са достатъчни. Техните резултати не съответстват на теоретично предложената разработка. Така например, по отношение на обекта „Малкото кале" не са взети предвид проучванията, в които убедително е показано, че издигнатата тук стена категорично се свързва с късножелязната епоха, че животът на този обект започва не в самото начало, а по-скоро в края на първата фаза на ранножелязната епоха и пр. С оглед на тези категорични археологически данни е странно да се реконструира функцията на този паметник като своеобразен форт-пост на тракийската съпротива срещу инвазията, осъществявана от гръцките колонисти от Аполония (Domaradzki et al. 1991).

Сравнително добре са представени проблемите на градските центрове в Тракия. С оглед пълнотата на изложението, може би тук следваше да намерят място и други обекти, които се проучват напоследък интензивно, като тези при Копривлен, при Васил Левски, или имат нова интерпретация - например крепостта при Перник (Попов 2001). Опитите да се свържат данни от писмените извори или от наименованията на някои селища в Тракия с археологическата ситуация не са отскоро в научната литература, но постигнатите реконструкции са твърде дискусионни.

В трета глава „Културова архитектура" (Г. Китов) не е намерило място цялостното представяне на проблемите на тракийските културни центрове, а е обърнато внимание само на културната архитектура, представена чрез паметници под могилни насипи. Странното е, че изобщо не се отделя място на тракийските светилища, които са обект на интензивни проучвания през последните 20-25 години и има вече постигнати резултати (Кисьов 1990). Едно обобщение на тази проблематика е цитирано в края на главата, но резултатите от него изобщо не са представени в текста - прецедент, който поставя въпроси около все още съществуващите езикови бариери при ползването на литературата. Предложената систематизация на подмогилните съоръжения е силно формализирана и не допринася за изясняване същността, хронологията, разпространението и функционалната характеристика на този вид конструкции.

Направените в главата „Могили" (Г. Китов) наблюдения върху надгробните могили в България, тяхната форма, размери и географско разпространение, са твърде интересни, защото авторът има огромен опит при проучването на този вид археологически паметници. Различните критерии, приложени при типологично разделение на могилите, не дават културно-историческите основания за разнообразието в този вид съоръжения. Не е коректно да се твърди, че няма принципна разлика между неизползваните могили и тези с унищожен гроб (с. 119). Не е много ясно какви разлики в археологически аспект следва да се очакват, за да се разделят символичните могили, „...издигнати просто като насипи" от неизползваните такива.

В следващата, пета глава на труда, са разгледани погребалните практики в Древна Тракия (Г. Китов). По тази огромна тема има няколко сериозни научни разработки, които, съчетани с натрупания през последните години емпиричен материал, са добра основа за обобщения (Гергова 1996). Още в началото на анализа обаче прави впечатление, че от работата е отпаднал един значим аспект на тракийските погребални практики - плоските некрополи. Причини за тази избирателност не са посочени. Изказано е предположение, че тяхното съществуване вероятно се дължи на това, че „...насипите...са били разнесени от ерозията и селскостопанските работи, в резултат на което днес освен могилни познаваме и плоски гробове" (с. 123). Обредите, погребалният инвентар, гробните съоръжения, човешките жертвоприношения и погребенията на животни са представени сумарно, без опит за изясняване на някои особености, свързани с определен период или регион, както и да се дадат теории, които да обясняват тези закономерности.

По същия начин предложената от автора типология на подмогилните съоръжения (наричани от него гробни съоръжения) не допринася за разширяване на възможностите за евентуален културно-исторически анализ. Напоследък може да се сметне за установено, че част от тези конструкции не са свързани с погребенията, а вероятно са следи от постпогребални ритуали.

Описанията на някои монументални архитектурни паметници (повечето от които проучвани от Г. Китов), не могат да се разглеждат нито като тяхна публикация, нито пък представляват сериозен опит да се очертаят проблемите, които разкриването им поставя. Налага се заключението, че в работата е нарушена връзката между могила-насип-съоръжения-находки, което пречи да се разберат на по-високо ниво тракийските погребални практики.

Глава шеста (Г. Китов), която е посветена на въпроси от областта на тракийското изкуство, безспорно би била по-интересна за изкуствоведи или за хора, които се занимават със сравнително изкуствознание. Спорът за взаимодействията между тракийското и скитското изкуство например е решен императивно в полза на първото и изглежда като своеобразна „компенсация" за дългогодишното толериране и утвърждаване (по различни причини) приоритета на второто. Връзките с микенското изкуство, с изкуството на Древна Гърция и Предна Азия се разглеждат в светлината на много дискусионни и нерешени тези. Те по-скоро издават известни предпочитания у автора, но не допринасят за правилното разбиране на тракийското изкуство като самобитно или еклектично.

Най-съдържателната част от предложената работа са онези глави, в които е представен конкретен археологически материал. Амбицията на Д. Агре, представяща проблемите и нивото на знания за керамиката от I хил. пр. Хр., за металните съдове, за въоръжението и накитите, е реализирана по един сравнително добър начин. При разглеждането на проблемите, които поставя всяка една от тези групи археологически паметници и ограниченият обем за тяхното изложение, е намерен добър баланс. За един начинаещ проучвател на тракийската култура ще бъде от полза безспорно опростеният вариант на сложния въпрос с еволюцията на керамичния комплекс през I хил. пр. Хр. застъпен в книгата. При определянето на археологическите културни групи обаче има допуснати неточности като например неправомерното обединение на керамичните групи Бабадаг и т. нар. група Остров (или Инсула Банулуй), синхронизирането на групата Басараби с Бабадаг и Остров, определянето на т. нар. група Цепина като локален вариант от ранножелязната епоха.

Проблемите, свързани с развитието на керамичния комплекс през късножелязната епоха в Тракия включват основно три кръга въпроси. От една страна, това е продължението на използването на съдове, работени на ръка и в периода след VI в. пр. Хр. Вторият проблем е за появата и развитието на керамиката, произведена в Тракия с помощта на бързо въртящо се колело, както и факторите, които доминират това развитие. Третият основен въпрос е за импортната керамика в Тракия през късножелязната епоха и за нейното значение в бита на местното население. По понятни причини последният въпрос не е разгледан в предложената работа. Предложената типология на останалите две категории съдове дава една основна представа за водещите форми и украси през късножелязната епоха в Тракия. Нейната стойност би била несравнимо по-голяма, ако отделните форми в схемата бяха обвързани с хронологически и териториални параметри.

Прегледът на металните съдове, откривани в Древна Тракия, запознава читателя с основните форми, някои от тях са разгледани по-подробно и са определени типове и подтипове в рамките на отделните категории съдове. Избраният основен критерий - функционалната характеристика на съдовете, е резонен, а комбинирането му с названия, заимствани от гръцките обозначения на отделните форми, прави предложеното разделение твърде убедително.

Представянето на накитите в Древна Тракия е сумарно, проследява се развитието на отделните категории през цялото първо хилядолетие пр. Хр. Може би в случая по-удачен е бил друг подход - да се проследи ситуацията с накитите през ранножелязната епоха и после да се проследят промените, които настават с развитието на този тип археологически материали. Така по-ясно ще се види развитието на накитите и ще се разберат по-правилно основните причини, довели до това развитие.

По подобен начин са разгледани и проблемите на тракийското въоръжение през I хил. пр. Хр. В работата са намерили място всички по-значими категории материали от областта на въоръжението - предпазно и нападателно. По-важните етапи в развитието на военното дело в Тракия са представени с конкретни археологически материали. Твърде ограниченият обем на работата не е позволил да се аргументират и представят по-пластично на читателя някои тези на автора, които са в твърде конспективен вид и това придава на изложението известна декларативност. Част от защитените позиции могат да бъдат поставени под съмнение, не винаги направените изводи са толкова безспорни, както са представени в текста.

В дванадесета глава на книгата (Г. Китов) са разгледани съкровищата, откривани в Древна Тракия. Едно от първите впечатления е, че като основен е поставен въпросът за предназначението на депонираните в земята ценни предмети - предмети, укрити при съществуваща опасност, или дарове, свързани с религиозните представи на траките. И двете тези вече са застъпени в научната литература и в този смисъл кратките наблюдения на автора не допринасят почти с нищо, за да се направи избор на една от предложените възможности за интерпретация. Следват представяния на отделните съкровища, които освен пикантни случки около откриването на отделните паметници, включват и описания на отделните предмети. Запознаването на читателя с изворовата база, която ще бъде анализирана, е задължително условие, стига да не става въпрос за толкова известни съкровища, повечето от които вече са включени в учебниците по история от курса за основно образование. Още повече, че анализ на паметниците изцяло липсва, освен ако не се приеме за аналитична част споделените от автора наблюдения относно някои особености, които изпъкват най-ярко, когато съкровищата се използват за пиене на вино. Няма например никаква информация относно хронологията на Вълчитрънското съкровище и остава неясно към коя от предложените в литература-

та датировки се придържа автора. По отношение и на другите паметници, които са обект на многобройни изследвания и интерпретации, се предлагат описания, повърхностни наблюдения относно декорацията на предметите и техниката на изпълнението ѝ, и неизбежният извод, който присъства като червена нишка през целия текст, относно високите художествени достойнства на предметите и несъмнено тракийския им произход.

В края на книгата авторите са решили да представят и някои свои методически виждания относно проучването на плоските некрополи и могили. Не става ясно в този случай защо са разширени тези методически указания с информация за културния пласт, за стратиграфията изобщо, когато основно работата на авторите не надхвърля проблематиката на погребалните паметници в Тракия. В същото време много по-актуална с оглед проучването на подобни комплекси е т. нар. контекстна система, предложена от Харис (Harris 1979), за която обаче в книгата изобщо не става въпрос.

Благодарение на публикуваната през последните години методическа литература в областта на археологията са изяснени основните принципи, които ръководят проучвателя, изправен пред предизвикателството на даден археологически обект - било селище, некропол, светилище или нещо друго. В този смисъл напълно излишни са догматично изложените указания относно предварителната подготовка, мащабите в които да се документират отделни съоръжения, как да се фотодокументират ситуациите и пр.

В главата относно методиката на проучването на могили упорито се защитава един начин за разкопаване, който си остава дискусионен и като методика, и като практическо приложение. Основният въпрос, който възниква у читателя след като се запознае с икономическата обосновка на автора относно ефективността на машинната работа, е дали това следва да е най-важният аргумент при избор на методика при едно археологическо проучване. Има и още много проблеми, които изобщо не са отразени в книгата - явно или неразбирани от автора, или премълчани умишлено. Така например у читателя остава чувството, че могилният насип следва да се третира не като сложно изградена конструкция, включила в себе си следи от различна по време и насоченост човешка дейност, а като досадна пречка, изправяща се между археолога и монументалната, и естествено уникална конструкция в него. Това чувство се засилва от факта, че при прилагане на машинния метод повече от 30 години, все още няма обобщено изследване за подмогилните съоръжения. Ако един човек е участвал в проучването на над 600 могили (всъщност точната им бройка е неизвестна и няма къде да бъде проверена) и все още няма обобщено виждане относно този тип паметници на тракийската култура, то тогава какъв е смисълът да се ускорява процесът на проучване с машини след като нивото на знания не се променя.

Кратките есеистични бележки на автора поднесени в IV и V глава, посветени на могилите и погребалните практики, не са достатъчни нито като представяне, нито като обобщение. Още повече, че те не са обвързани нито с хронологически данни, нито с някаква географска детерминираност. При наличието на значими проучвания по проблемите на тракийските погребални практики, да се поднася подобен коктейл от повърхностни наблюдения, тромави логически конструкции и опити за културологични обобщения на ниво от началото на миналия век, е несериозно и ненужно.

Апологетиката на машинния метод за проучване на могили завършва с кратко представяне на наличната техника в машинно-тракторните станции на страната, както и своеобразен наръчник как да бъде използвана тя при археологическите проучвания. Естествено, тези съвети са предимно за хора, които не си представят „... археологията като нежна наука, при която до археологическите материали се достига само с помощта на четки и шпакли“ (с. 407).

Последната глава в книгата (Г. Китов) е посветена на археологическата документация - един безспорно твърде отговорен процес, който е неделима и дори основна част от археологическите проучвания. При условие, че има приет Правилник за провеждане на теренни археологически проучвания в Република България (ДВ, бр. 12, 1997 г.), който е задължителен за всеки практикуващ археолог, не е ясно защо се е наложило неговото преразказване в тази глава. Замяната на традиционните и задължителни документи на разкопките - дневник и инвентарна книга, с новите названия „дневник обект“, „дневник находки“ и „дневник масов материал“ не е достатъчно основание за съществуването на тази глава. В нея не личи ясно представен един от основните принципи на археологическата документация - за необходимостта от тройно документиране (описателно, графично и фотографско) и за невъзможността един от тези аспекти да замени някой от останалите. Това е нещо съществено, което лежи в основата на всяка сериозна научна документация.

В замяна се предлага информация как да номерираме страниците на дневника, с какви фотоапарати следва да се работи, както и други незначителни и излишни детайли, които нямат място в едно произведение с претенции да е увод в тракийската археология. Пропуснати са много по-важни елементи, които характеризират съвременното ниво на научна обработка на материала. Така например, от предложената статистическа обработка на керамичния материал в текста, става ясно, че авторът вижда в нея някаква самоцел, чийто смисъл е да се определи от откритите осем дъна, колко да бъдат изхвърлени. Такова виждане отдавна вече е преодоляно в научната обработка на масовия керамичен материал и на базата на сериозни проучвания са налице и конкретни резултати, които позволяват поточно да възстановим отделни аспекти на отминалата действителност (Стоянов 1997, 138-140).

Цитирането в текста (което следва да присъства дори, а може би и най-вече, ако книгата е с претенции да бъде учебник или въведение в тракийската археология) липсва. В някои случаи цитираната литература е твърде недостатъчна, защото излиза, че ако искаме да вникнем в общите проблеми на тракийската археология е достатъчно да се

запознаем с работата на Г. Китов за тракийската археология и за паметниците от Ловешкия край. Липсата на основни публикации по разглежданите проблеми поставя въпроса за информираността на автора относно конкретните теми, по които се работи и новите резултати, които са постигнати. Поне основните хипотези, представени в книгата, би следвало да имат конкретна библиографска справка, в която да са отразени последните достижения и основните тези, които различните проучватели защитават.

Остава неясна целта на предложената книга. Ако това е учебник, то съществените пропуски в тематика, в литературни източници и методическата му основа го правят твърде несполучлив опит да се повлияе на подрастващото поколение археолози в България. Ако предложеният текст е научна разработка, то буди недоумение начина на цитиране, подбран от авторите, който оставя неясноти по въпроса за авторството на многобройните, високопарни тези, заклинания и уговорки, с които е изпълнен текстът.

Ако това е опит да се представят (макар и в конспективен вид) резултатите от полевата дейност на авторите, то археологическата колегия е в правото си да се чувства излъгана, защото практически на нито един от важните въпроси на тракийската археология не е даден адекватен отговор. Още повече, че авторите провеждат археологически разкопки в продължение на много години в различни краища на страната и са натрупали огромно количество емпиричен материал и практически умения. Очакванията за едно съчинение, което да адаптира съвременното ниво на научни знания в областта на археологията съобразно спецификите при проучването на тракийската култура, не се оправдават в по-голямата си част.

Алексей Гоцев

Цитирана литература:

Гергова 1996: Д. Гергова. Обредът на обезсмъртяването в Древна Тракия. София, 1996

Гоцев 1992: А. Гоцев. Проучвания на селищната система през ранножелязната епоха в Североизточна България. - В: Хелис. Гетските земи през бронзовата и желязната епоха. София, 1992, 70-81

Домарадски 1982: М. Домарадски. Тракийските укрепителни съоръжения IV-II в.пр.н.е. - В: Поселищен живот в Тракия. Симпозиум 14-17. 09. 1982. Ямбол, 44-59.

Домарадски 1990: М. Домарадски. Тракийската култура през късножелязната епоха в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма. - В: Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма. Смолян, 1990, 29-44.

Кисьов 1990: К. Кисьов. Скални светилища в Родопите и Горнотракийската низина, представени с археологически материали и обекти от Смолянско и Пловдивско. - В: Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма. Смолян, 1990, 64-74.

Попов 2001: Х. Попов. Урбанизация във вътрешните райони на Тракия и Илирия през VI-I век преди Христа. Автореферат на дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор". София, 2001.

Стоянов 1997: Т. Стоянов. Могилен некропол от ранножелязната епоха. Сборяново, I. София, 1997.

Domaradzki et al. 1991: M. Domaradzki, I. Karaiotov, A. Gotzev. L'Habitat du premier Age du Fer de Malkoto kale. - In: Thracia Pontica IV. Sofia, 1991, 119-132.

Harris 1979: E. C. Harris. Principles of Archaeological stratigraphy. London, 1979.

Х. Попов. Урбанизация във вътрешните райони на Тракия и Илирия през VI-I век преди Христа. София, Nous, 2002, 378 стр. с ил.

През последните десетилетия в България се развива тенденцията да се изследват археологически планомерно и обхватно големи селищни центрове на Древна Тракия от предримския период. Това наложи темата за характера и развитието на селищата и селищната мрежа в Тракия, като важна и дискусионна в публикации, обобщаващи изследвания и тематични научни форуми (вж напр. Домарадски, Танева 1998, 15-43 и „Поселищен живот в древна Тракия" I 1982, II 1986, III 1993). Успоредно с проучванията в земите на Древна Тракия (включително на територията на съвременните Румъния и Молдова), много съществен напредък беше постигнат по отношение на археологическото проучване и адекватното публикуване на съвременно ниво на редица илирийски градски центрове, главно на територията на днешна Албания (вж Ceka 1990 с лит.; Cabanes 1993) и в по-малка степен на територията на бившата СФРЮгославия.

Рецензираната книга на Христо Попов е цялостен опит за изследване на процесите на урбанизация - едновременно следствие и предпоставка за възходящо социално, политическо и културно развитие в северобалканския регион през класическата и елинистическата епоха. В този смисъл, темата за изследване е актуална, а идеята за паралелен анализ на урбанизацията в Тракия и Илирия е удачна и предпоставя нови възможности за извличане на повече наблюдения и изводи. Изследване от този тип липсва в досегашната българска археологическа литература. Книгата всъщност представлява почти точно съответствие на дисертационния труд на автора, със същото заглавие, защитен убедително през 2001 година. Отпечатването на един актуален дисертационен труд в такива срокове е явление нетипично за условията в Бъл-

гария. Това прави още по-похвални усилията на автора и на всички способствали за това.

Произтичащата от така формулираната тема цел е: „... да се проследи в каква степен процесите на селищно развитие и по-специално на поява и развитие на градски центрове показват сходства и отлики. Наличието или липсата на урбанизационни процеси подлежи на доказване, а не следва да се възприема като предварително презюмирано още в самото заглавие“ (с. 7).

За постигането на тази цел е предпоставено решаването на задачи в три основни направления:

1. Теоретично - свързано с дефинирането на процеса на урбанизация и града като явление, с дефинирането на основните характеристики, които анализът на урбанизацията следва да търси, и подходите в изучаването на града и урбанизацията.

2. Методическо - „изграждане на унифициран модел за анализ на конкретното селище и стандартното му прилагане по отношение на всички обекти“, което да даде възможност за балансиран сравнителен анализ на селища с различно ниво на проучване, в контекста на тяхното развитие и взаимодействие със заобикалящата ги селищна среда (с. 7).

3. Практическо - свързано с изясняването на конкретни проблеми, произтичащи от характера на натрупания до момента емпиричен материал.

Формулирани са 9 групи конкретни въпроси, чиито отговори биха довели до изясняването в положителен или отрицателен план на наличието, времето на възникване, трайността и особеностите на урбанизационния процес в двете области в посочения времеви интервал, както и факторите, вътрешните характеристики и елементите на взаимоотношения с околната среда (с. 7-8).

Преди да пристъпи към конкретното решаване на поставените задачи авторът е аргументирал териториалния и хронологически обхват на изследването и конкретното съдържание на понятието „вътрешни райони“ (с. 8-15).

Целите и конкретните задачи са амбициозни и предпоставят обемист труд, изискващ цялостен поглед върху публикациите и изследванията в България, балканските страни, европейската и световната литература. Това се отнася с особена сила за теоретичните изследвания върху урбанизма като феномен изобщо и в конкретната историческа и ареална среда. Такова добро познаване личи, както от обемистия списък на използваните публикации (над 800), така и от конкретното им използване в текста. Особено добро впечатление прави постигнатият баланс по отношение на Тракия и Илирия, което е немислимо без действителното задълбочено и цялостно боравене с литературата, относно изследванията на илирийските градове и култура в цялост. На базата на критичен анализ на основните идеи и подходи в литературата, в специален раздел на въведението „Град и урбанизация. Проблеми и становища“ (с. 15-42), са изведени конкретните дефиниции за „град“, „урбанизация“, „протоградски период“ и „урбаногенна доминанта“, като основа за съпоставка с конкретната информация за процесите и обектите в Тракия и Илирия.

Избраната структура (I част, посветена на Тракия, с. 45-179, II - на Илирия, с. 181-291, и заключение, със синтез на резултатите и сравнение на двете области, с. 293-315) и методика на работа са подходящи и дават възможност за постигане на поставените цели и задачи. Анализът на всеки селищен обект от двата субрегиона е подчинен на единна система от показатели (критерии) (с. 43-44), изведени на базата на подробния критичен разбор на теоретични и конкретно насочени изследвания, направен в предходния раздел, а именно:

1 - антично име; 2 - местонахождение; 3 - проучвания; 3 - извори; 4 - стратиграфия; 5 - фортификация; 6 - вътрешна организация и сгради; 7 - производствена дейност; 8 - монетосечене; 9 - търговски контакти; 10 - некрополи; 11 - селищна система; 12 - пътна мрежа; 13 - обобощение (заключение, в което се определят урбаногенната или урбаногенните доминанти).

Като цяло, тази система дава много добра възможност за извеждане на основните характеристики на всеки обект и за обективно сравняване на цялата съвкупност изследвани селища в Тракия и Илирия, а после и между двата региона. Към четвъртия показател стратиграфия, според мен би било удачно да се добави и хронология. Извеждането на показател, акцентиращ върху функционалните характеристики от политически или религиозен характер, би довело до баланс с тези в показатели 5, 7, 8, 9 и 12.

Добре подбраните и вложени в текста планове, снимки, графични илюстрации и карти, както и приложените в края на изследването 8 тематични карти на монетни находки от Тракия и Илирия са предпоставка за по-голяма информативност и убедителност на изложението.

Сърцевината на изследването е анализът на 11 селищни обекта в Тракия (Копривлен; Васил Левски; Филипополис; Кабиле; Севтополис; Перник; Кършевица; Шуменска крепост; обект „Водна централа“, Сборяново; Коцофени дин Дош) и съответно 12 в Илирия и Северен Епир (Димал; Клос; Амантия; Селце; Билис; Антигонея; Маргълич; Згърдеш; Лисос; Медун; Ошаница; Под). Обобщаването на наблюденията за двете области и извеждането на основните тенденции дават възможност за заключителния синтез, който представя общо процеса на урбанизация в севернобалканския ареал.

Тъй като в рамките на една рецензия е невъзможно да се представи цялостен преглед на подобен обемист труд, ще посоча някои от приносните моменти, които имат особена стойност.

За първи път е извършен цялостен сравнителен анализ на основните селищни обекти от севернобалканската област, за които има достатъчно информация, на базата на единна система от критерии. Критично, но в изключително коректен тон, е систематизиран огромен фактологически материал. На тази база са изведени основните урбаногенни фактори за всеки град, за всеки регион. Самото въвеждане и успешно функциониране на термина „урбаногенна доминанта“ е приносен момент в специализираните изследвания на града на Балканите. Градовете са вместени правилно в селищната и пътната система на микро- и макрорегионално равнище. Изведени са реалните случаи и белезите на континюитет в селищния живот. Изведени са сходствата и различията в етапи-

те и в развитието на урбанизацията в Тракия и Илирия, в ареалните и структурните им измерения.

Приноси има в анализа и синтеза на данните за голяма част от конкретните селища. Самият факт, че българският специалист или студент има на разположение „смляна", систематизирана и илюстрирана цялата информация за илирийските селища, пръсната в многобройни и в много случаи трудно достъпни издания, е съществен принос за развитието на този тип изследвания в България. Предложеният подход е успешен и би следвало да окаже благотворно въздействие на изследователите в тази област, както с посочените идеи и подходи от теоретичен, така и от практически характер.

Сред конкретните приноси на автора бих посочил и включването в обръщение за тракийската археология на резултатите от сондажните проучвания на селищния център при Кършевица, дн. Южна Сърбия (с. 142-149). Този обект, останал извън полезрението на българските специалисти, носи в себе си много важни белези за изучаваната проблематика. При това селището е поставено в контекста на данните за икономическото развитие, селищната и пътната мрежа в този вътрешен субрегион на Балканите.

Друг пример за конкретни приноси е анализът и интерпретацията на данните за Филипополис (с. 93-111). Авторът успешно се е справил с изключително неблагодарната задача да се систематизира приемливо и в съответствие с общите критерии за селищните центрове противоречивата и разпръсната информация от иначе дългогодишните археологически проучвания на това интересно тракийско средище. На базата на критичната преоценка на М. Домарадски (Домарадски, Танева 1998, 22-29), както и на публикувана и непубликувана информация, предоставена от проучвателите – арх. В. Коларова, М. Боспачиева, Б. Колева и М. Мартинова, Х. Попов изгражда най-успешната досега реконструкция относно развитието на плана и укрепителната система на Филипополис в хода на няколко века. Увлечен в анализа и реконструкцията на стратиграфията, хронологията, строителните фази и техники на градеж - задача извънредно трудна, вследствие на противоречивите резултати от изследванията на три поколения пловдивски археолози, Христо Попов е пропуснал да изведе наличната информация за два от основните показателя - производствени дейности и търговски контакти.

Естествено е в подобно изследване, посветено на такава обхватна тема и в съдържателен и в ареален план, да има известни звена или моменти, водещи към дискусия или поддаващи се на критика.

При обобщаващия коментар за селищния живот в Тракия и по-точно при дискутирането на центровете, свързани с т. нар. „вътрешна колонизация", би следвало да намери място като пример и обектът при Сату Ноу (ЮИ Румъния). Мащабите на археологическите проучвания и характерът на публикувания досега материал, потвърждават изказаното от Н. Коновичи становище, че този център, възникнал около началото на втората четвърт на III в. пр. Хр., може би е имал функциите и на емпорион (Conovici 2000).

Темата обхваща изследване на урбанизационните процеси до I в. пр. Хр. В този смисъл е интересно да се види по-конкретно каква е съдбата на градските центрове в Тракия и Илирия в периода от втората половина на III до края на I в. пр. Хр. Този въпрос е важен като се има предвид, че това е времето на трите илирийски войни, на войните с Македония, по време на и особено след последната от които Рим се настанява постепенно и трайно в Западните, Централните и Източните Балкани. Това е нов и могъщ фактор, който от началото на I в. сл. Хр. има изключителна роля в урбанизацията на северната половина на полуострова.

В заключение бих подчертал, че като цяло авторът е успял да постигне поставените цели и задачи. Книгата е написана на ясен и стегнат език, с отлично владеене на професионалната терминология, което допринася за цялостното и леко възприемане на обемистото изложение. Убеден съм, че своевременно публикуваното изследване на Х. Попов ще стимулира проучванията на селищните центрове и селищната система в Тракия през разглеждания период.

Приложеното в края на книгата резюме на немски език е обемисто (с. 317-344) и стриктно отговаря на съдържанието по глави и параграфи. Заедно със списъка на образите и картите, то прави възможно ползването на основните достижения на автора и от колеги в чужбина.

Тотко Стоянов

Цитирана литература:

Домарадски 1998: М. Домарадски, В. Танева. Тракийската култура в прехода към елинистическата епоха. Емпорион Пистирос II, Септември, 1998.

Cabanes 1993: P. Cabanes. (ed.) L'Illyrie et l'Epire dans l'Antiquité. Actes du II-e Colloque international de Clermont-Ferrand (25-27 Octobre 1990). Paris, 1993.

Ceka 1990: N. Ceka. Städtebau in der vorrömischen Periode in Südillyrien - Akten des XIII Internatonalen Kongress für Klassische Archäologie, Berlin, 1988. Mainz am Rhein, 1990, 215-229.

Conovici 2000: N. Conovici. Satu Nou - „Valea lui Voicu", centre politique et commerciale gète sur le Danube. - In: Pistiros and Thasos. Structures commerciales dans la péninsule Balkanique aux VII-II siècles av. J.-C. Actes du Symposium, Septemvri 1998, Opole 2000, 69-77.

Юбилей на проф. д.и.н. Хенриета Тодорова*

Колкото и да не ни се вярва, заради приятната ѝ външност и неуморимата ѝ действеност, но и Хенриета Тодорова стана на 70 години! А на тази възраст и тя като всеки разумен човек вероятно би искала да си направи равносметка на постигнатото и загубеното по пътя в голямата наука, и вероятно го е направила, но това е повод и за учениците и колегите ѝ също да размислят и да оценят стореното от нея. По стечение на обстоятелствата не съм между учениците ѝ, но наблюдавайки я още от студентските си години и работейки с нея по-късно в Археологическия институт с музей на БАН, аз също съм научил много от учения и личността Хенриета Тодорова, винаги съм ценял откритостта и достойнството в поведението ѝ, и затова за мен е чест и удоволствие да представя пред вас, макар и съвсем накратко, постигнатото в научната ѝ кариера.

Проф. д.и.н. Хенриета Тодорова е родена на 25 февруари 1933 година в София. През 1964 г. завършва Университета в Братислава, Словакия, а през 1966 г. в Нитра, Словакия защитава докторска дисертация върху неолита и халколита в българските земи. От следващата 1967 г. и до днес работи в Археологическия институт с музей на БАН, където е преминала по цялата стълбица на научните звания от научен сътрудник до старши научен сътрудник I ст. през 1980 г. Междувременно през 1978 г. тя защитава втора дисертация върху халколитната епоха в българските земи, с което получава научната степен доктор на историческите науки. Административната ѝ кариера включва: ръководител на създадената от нея ПГИИ, научен секретар на Единния център по история и заместник-директор на АИМ, но нейната истинска сила е в ръководството на широкомащабни теренни проучвания. А те са съсредоточени изключително в Североизточна България - регионът, в който на практика за първи път в началото на XX век е изследвана праисторията на българските земи, но Х. Тодорова всъщност откри и за първи път представи праисторията на тази част от страната и главно на Добруджа.

През периода 1967-1976 г. тя прави спасителни разкопки и проучва изцяло три селищни могили и техните некрополи - Голямо Делчево, Варненско, Овчарово и Поляница, Търговищко, както и проучва сондажно четири други селища. Тези разкопки хвърлиха обилна светлина върху праисторическата архитектура, върху вътрешната структура на халколитните селища и тяхната укрепителна система. През 70-те години Х. Тодорова проучва и късноенеолитното селище Усое, Дългополско, а през 1974 г. започва разкопките на комплекса Дуранкулак, който включва халколитна селищна могила, неолитно селище, селище от късната бронзова епоха, средновековно селище, елинистически храм и огромен праисторически и средновековен некропол. Тук е открита най-ранната каменна архитектура в континентална Европа, а некрополът от късния неолит и халколита има изключително значение в проучването на погребалната обредност в една изявена контактна зона. Наред със сондажни проучвания на поне още шест праисторически селища в западната част на страната, през 1983-1986 г. Х. Тодорова ръководи и разкопките на късноенеолитното селище Тополница, Петричко. От 1994 г. тя е ръководител от българска страна на разкопките на същото селище, но в частта му на гръцка територия.

Обхватната ѝ дейност като разкопвач е съпроводена от значителна публикационна активност. На първо място бих посочил монографичните ѝ трудове, подготвени заедно с нейни ученици и сътрудници, в които се публикуват наблюденията и материалите от селищните могили Голямо Делчево, Овчарово и двата тома за Дуранкулак. Всъщност излезлият наскоро на немски език II том на Дуранкулак, посветен на праисторическия некропол, е публикация на много високо научно ниво, която бързо ще завоюва европейски престиж. Между монографичните изследвания на Х. Тодорова трябва да открои книгата за каменно-медната епоха в българските земи с кратките ѝ варианти на руски и английски, и издадената на немски език в Германия книга за халколитните метални оръдия. Не е необходимо тук да анализирам цялата ѝ научна продукция, която включва 14 книги и над 100 статии на български и основните европейски езици, но ще посоча поне някои от основните научни приноси в нея.

Основните изследвания на Х. Тодорова са посветени на неолита, халколита, протобронзовата и ранножелязната епоха в Североизточна България и прилежащото ѝ черноморско крайбрежие, за които до 60-те години не се знаеше почти нищо. На нея принадлежи откриването и изследването на неолита в този регион. Многогодишните ѝ разкопки в Дуранкулак дадоха неоценима информация върху дотогава непознатата социална структура на халколитното общество, като доказаха неговата елитарна, т. е. йерархична структура. На Големия остров беше разкрито и за първи път изцяло проучено прабългарско селище от IX-X век и принадлежащия му некропол. Х. Тодорова е и автор на първото цялостно изследване върху праисторията на Южна Добруджа.

Началото на металургията е друга научна област, в която тя има съществени приноси. Те се отнасят до прецизирането на датировката на началото ѝ (отнесено към първата половина на V хил. пр. Хр.), класификацията на най-ранните медни изделия и свързването на тяхната мед с медно-рудните находища на Балканския полуостров. Последното стана възможно благодарение на успешното ѝ сътрудничество с институтите Макс-Планк в Майнц и Хайделберг, където бяха направени многобройни оловноизотопни анализи, доказващи полицентричната

---

* *Слово, прочетено на организираното от Историческия музей в Добрич на 13. 03. 2003 г. честване на юбилея на Х. Тодорова.*

структура на най-ранната металургия и експлоатацията на медно-рудните залежи от Медни рид (Бургаско) още през V хил. пр. Хр.

Данните за най-ранната металургия, заедно с интерпретацията на гробовете от некрополите Варна и Дуранкулак, позволиха на Х. Тодорова да обоснове причините за появата именно по западния бряг на Черно море на най-ранната протоцивилизация в Европа.

За нейния начин на работа е характерен широкият надрегионален анализ на праисторическите явления, подкрепен с данните на природонаучните дисциплини. Това й даде възможност да покаже наличието на големи етнокултурни комплекси, които определят общата картина на праисторията на Балканския полуостров.

Анализът на палеоклиматичните данни позволи да бъде установена дълбока екологична криза в края на V и първата половина на IV хил. пр. Хр., причинена от високите температури по време на климатичния максимум. Именно тази екологична катастрофа, а не степна инвазия е причината, според Х. Тодорова, за загиването в края на V хил. пр. Хр. на протоцивилизациите на Балканския полуостров. Периодът след тази катастрофа, т. е. първата половина на IV хил. пр. Хр., тя определя като протобронзова епоха. Всъщност откриването и дефинирането на този период в днешна Северна България е нейно постижение.

Благодарение на проучванията на Х. Тодорова се очерта доста плътна картина на праисторическото развитие в ареала на Долния Дунав от времето на неолитизацията му до началото на бронзовата епоха.

Х. Тодорова направи много не само за проучването, но и за популяризирането на праисторията на българските земи, на новите открития. Тя е чела курсове в СУ, НБУ и ВТУ, била е научен ръководител на много докторанти, била е гост-професор в университетите в Бон, Анкара и Фрайберг. Чела е отделни лекции в поне две дузини чужди университети. Участвала е в трудно установим значителен брой конференции и симпозиуми. Тя беше организатор на голяма праисторическа изложба в Германия, а находки от нейните разкопки са експонирани в много музеи в страната.

Х. Тодорова е член на Немския археологически институт в Берлин и на Постоянния съвет на Международния съюз на праисториците. Член е на редколегии, беше главен редактор на Интердисциплинарни изследвания и Studia praehistorica.

Със сигурност съм пропуснал нещо важно в краткото изложение върху научната дейност на Хенриета Тодорова. Но пълно изложение едва ли е възможно, защото целият й действен живот дотук е преминал в науката и може да бъде представен само чрез науката, а това би изисквало специално трудоемко изследване, за което аз не се наемам. Само мога да кажа, че Х. Тодорова е ярка личност, без която не бих могъл да си представя общността на българските праисторици през последните четири десетилетия. Затова от все сърце й желая здраве и неугасващ ентусиазъм, с който да продължи още дълго дирята на научното си дело.

Васил Николов

Виолета Нешева на 60 години

Един човек се ражда сред руините на бомбардирана София. Дали от това е избуяло младежкото желание да надникне и разгадае пламъците на живота под пластовете прах и пепел на несъществуващи вече градове, на отдавна отминали времена? И копнежът остава в душата вече четири десетилетия. Любопитството на учения се опитва да проникне през градския площад в храма и в дома, сред обичайното битие и празничната суета, да се докосне до разноцветните бижута и майсторската изработка на облеклото. Как българинът от средновековието се отправя към отвъдния свят и как пребивава там? Проблемите, свързани с представите за прехода също не са пропуснати. А божият дом и неговото място в живота на града? Та святото място е първото, което човек открива в „Богоспасния Търновград", в Славовата столнина Мелник, приютила църквата „Св. Никола" и манастира „Св. Богородица Спилеотиса", в епископския Червен.

В книгите и статиите са фактите (каталози, описания), коментарите, търсенето на подобия и обяснения. Там могат да се усетят познанията и професионалните умения, натрупването на опит, богатството на въображението и артистизма. Само такава чувствителност би могла да пресъздаде духа на времето, в което твори Боянският майстор. Но истинската любов и опиянението от този отминал и възстановяван като в киното на сенките живот, може да се усети в разговора с Виолета Нешева - наситен, изключително емоционален, а понякога до хаотичност обширен, за да отведе в точната цел. В реалното общуване избликва всеотдайността в работата й с нейните студенти, на които е готова винаги да подаде нова тема, да обсъди и най-невероятни хрумвания. Пак там се усеща добротата на спомена за хора и време.

Затова избрах не сухите факти - кога и кои обекти е проучвала, кога и къде е публикувала своите научни трудове, какви са постиженията и приносите й. Това е лесно постижима информация. Оценките са въпрос на възприемане и научна убеденост на всеки отделен изследовател. Пожелах в една анкета със самата нея да се опитам да открия какво е била и още по-важно, каква продължава да бъде археологията за един от най-изявените съвременни български медиевисти - ст. н. с. д-р Виолета Нешева.

- Кога и от какво се роди интересът Ви към археологията? - *Подсъзнателно от 5-годишната ми възраст. Тогава за пръв път посетих Археологическия музей в София, „храма на историята", както ми каза моята баба, въвеждайки ме в*

него. Интересът ми към археологията като наука и желанието ми да ѝ се отдам е с много по-късна дата.

- **Археологията на българското средновековие ли е първата Ви любов?** - *Да. Първият археологически обект, на който стажувах като студентка, беше Плиска, която много ме развълнува. Дипломната ми работа беше за средновековната керамика през Първото българско царство.*
- **За какво Ви подготви университетът?** - *За официалното „Въведение в храма".*
- **Чувствате ли се нечий ученик и наследник?** - *Учила съм се от много колеги и продължавам да се уча. В кратък отговор е трудно да побера имената на всички, на които съм много признателна. Най-голяма помощ и подкрепа обаче съм получила от Соня Георгиева. Считам я за своя учителка и наставница, която наследих в науката, концентрирайки вниманието си към археологията на Второто българско царство.*
- **С кого е била най-интересната Ви среща?** - *С руската изкуствоведка Алиса Банк през 1981 г. в Петербург. Щастлива бях, че тя - знаменитост от световна класа - ми отдели цели два дни от скъпоценното си време. Не усетих как излетяха! Потънах сякаш в невероятните ѝ сини очи и в широката ѝ руска душа.*
- **Какво според Вас научихте късно?** - *Че не мога да преобразя света и че е наложително да се адаптирам към него - такъв, какъвто е, но свято пазейки честта и достойнството си.*
- **От какво бихте се отказала (или сте се отказала) заради археологията?** - *От себеотдаването.*
- **Каква друга професия бихте избрали?** - *Театрален режисьор. Обичам театъра, семейно съм свързана с него, но близките ми не ми позволиха да тръгна по този път.*
- **От какво не бихте се отказала дори заради археологията?** - *От семейството си, от прекрасните си две внучета.*
- **Има ли смисъл заниманието с тази наука в съвременния свят?** - *Несъмнено! Съвремието без миналото е дърво без корен. А археологията е най-автентичната връзка с миналото. Освен това, тя е основа за съвременния културен туризъм, който би могъл да се развие в печеливш бизнес и да спомогне закъсалата икономика на страната ни като един от нейните приоритети. За съжаление, все още не се е родил български управник, който да проумее това.*
- **Коя е мисълта, подтикваща Ви да работите?** - *Трудно ми е да дам конкретен отговор. Науката е магия, която с годините все повече те завладява.*
- **Кои проблеми са най-интересни за Вас от професионална гледна точка?** - *Средновековният град, неговото градоустройство и архитектура, особено църковно-манастирското строителство. Но също така изкуство, занаяти, средновековният костюм.*
- **Кой от обектите, на които сте работили, усещате най-силно като свое място?** - *Минах през ред обекти в различни географски райони на България - Гарван, Кюлевча, Червен, Преслав, Търново, Мелник, Рациария, Карасура. Участвала съм и в обхожданията по р. Места. Навсякъде съм оставила частица от себе си, всичките чувствам като „свое място". Но най-силно и трайно съм привързана към Мелник.*
- **Какво свързвате с думата „Мелник"?** - *Своята младост и зрялост, вече повече от три десетилетия. И естествено - основната част от научната си дейност. За мен този град е най-интересният археологически обект у нас от епохата на средновековието. И приказно красив! Както възкликва французинът Мишел Пелар в 1908 г.: „Мелник! Фантастичен град, който няма равен на себе си в света..."*
- **А с „Велико Търново"?** - *Също част от живота си - и преди, и след като станах археолог. Преди, защото родово съм свързана с този край - част от моите прародители са сред първите обитатели на Арбанаси през XVII в., а три века след това си взех съпруг от Златарица. Естествено беше влечението ми като археолог към старините на Велико Търново. Там като че ли съзрях като специалист.*
- **... „Червен"?** - *С Червен свързвам своя „прощъпулник" в науката. Попаднах в разгара на проучванията там като съвсем млад специалист и за мен този великолепен обект беше една школа, много полезна в по-нататъшната ми работа.*
- **... „Преслав"?** - *Преслав е също ценна школа за мен. Там като че ли най-отблизо влязох в досег с историята на археологията в България, с големите първи археолози, с чийто дух сякаш са пропити старините на някогашната бляскава втора българска столица.*
- **Къде другаде на земята бихте искали да се занимавате с археология?** - *Може би в Крим - средище на толкова много култури и ... родно място на моя баща (Евпатория).*
- **С какво Ви „грабна" идеята да изследвате средновековното облекло?** - *Беше едно предизвикателство, тема, изискваща познания в много области и съчетанието им - археология, изобразително изкуство, етнография, история. Тя много ме обогати, разшири научния ми кръгозор. Историческият костюм винаги ми е бил интересен - вуйчо ми беше сценограф и специалист в тази област. Конкретно ме подтикна към тази тема обаче проф. Т. Герасимов.*
- **Кой е бил най-щастливият момент в работата Ви?** - *Щастието в науката е в удовлетворението от свършената работа и в духовната наслада, свързана с него. Изпитвала съм много щастливи моменти и се надявам да изпитам още.*
- **Кой е най-неприятният спомен от нея?** - *Неприятни спомени нямам. Напротив, точно работата ме е лекувала от тежки преживявания и стрес. Неприятни усещания у мен обаче предизвиква професионалната завист, съпроводена понякога от „удари под кръста".*
- **Кое завършено дело Ви е донесло най-голямо удовлетворение?** - *Трудно ми е да отговоря еднозначно. Занимавала съм се с различни неща - от разкопки и кабинетна научна работа до музейна и преподавателска дейност. Всяко завършено дело ми носи удовлетворение. Но най-удовлетворител-*

но може би е написването на една книга, както и направата на хубава музейна експозиция, или радостта от преуспяването на студент, в обучението на който си вложил много надежди.

За кое неосъществено занимание съжалявате? - *Не успях да напиша всички замислени и започнати книги. Но не се отчайвам. Ако Бог е с мен, ще успея.*

На какво искате да научите своите студенти? - *Естествено, на знание. И да развиват собствено мислене, да изявяват максимално индивидуалните си способности. Също - на честност, почтеност, научна етика, без които археологията или която и да е друга наука не би могла да бъде светая светих за нацията, каквато е обществената ѝ функция.*

В разработването на какви теми виждате бъдещето на средновековната археология? - *Мисля, че е необходимо усилията на медиевистите-археолози да се съсредоточат към средновековния град - от една страна, към обработка и обнародване на натрупания след интензивните разкопки през 60-те - 80-те години на XX в. огромен емпиричен материал, а от друга - към неговото обобщаване за всеки град и за цялата страна.*

- Кое в археологическата наука смятате за неприемливо? - *Използването ѝ с користни подбуди.*
- Заниманието със средновековна археология промени ли по някакъв начин представата Ви за днешния ден? - *Да, виждам днешния ден като пореден от поне 2000 години насам и го осмислям от историческа позиция.*
- Какво е водещото кредо в живота Ви? - *Че доброто винаги побеждава.*
- Какво бихте избрали за свой символ? - *Въпреки, че съм зодия „овен", предпочитам лъва. Орелът - емблема на любимия ми деспот Алексий Слав, също ме привлича - и той носи същите качества.*
- Каква искате да бъде представата на другите за Вас? - *Да ме обичат, но заради самата мен, и не защото биха могли да извлекат някаква полза.*
- Кой е незададеният въпрос, на който бихте искали да отговорите? - *Как си представям бъдещето на България? Оптимистка съм. Вярвам, че ще е добро. България е като феникс - винаги възкръсва изпод пепелищата.*

Снежана Горянова

Втори международен симпозиум „2075 години от въстанието на Спартак. Трако-римско наследство. 2000 години Християнство". Сандански, 1-4 октомври 2002 г.

Вторият международен симпозиум, посветен на 2075-та годишнина от въстанието на Спартак, премина в атмосфера на висок академичен дух. Присъстваха учени от Австрия, Гърция, Македония и Румъния. От българска страна взеха участие колеги от Археологическия институт с музей на БАН, Института по тракология, Софийския университет „Св. Климент Охридски", Нов български университет, Пловдивския университет „Паисий Хилендарски", Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий" и от музеите в София, Пловдив, Варна, Стара Загора, Благоевград, Сандански, Гоце Делчев и Хисар. Комфортното пребиваване на участниците и ползотворните резултати от симпозиума биха били немислими без отличната организация, дело на различни институции. На първо място тук трябва да се спомената Археологическия институт с музей в лицето на проф. А. Димитрова-Милчева и Института по тракология в лицето на проф. К. Йорданов, изработили научната програма на симпозиума. Добрата координация между организатори и участници би била немислима без усилията на членовете на организационния секретариат (д-р С. Петрова, Р. Милчева и И. Чолаков) и дейната подкрепа от страна на проф. Й. Юрукова. Техни достойни партньори при реализиране на инициативата бяха управата на град Сандански в лицето на неговия кмет д-р Драго Попов, фондация „Спартак" с председател д-р Димитър Спасов и Археологическият музей - град Сандански с директор Владимир Петков. Не могат да бъдат пропуснати и собствениците и служителите на хотел „Св. Никола", който гостоприемно приюти участниците и в чиито зали протече научния форум.

Симпозиумът се проведе в първите дни на месец октомври 2002 г. На 1 октомври се състоя официалното му откриване с приветствени слова от директора на Археологическия институт - проф. д.и.н Й. Юрукова, кмета на град Сандански - д-р Д. Попов, проф. К. Йорданов от Института по тракология и председателя на фондация „Спартак" - д-р Д. Спасов.

Работната програма на симпозиума беше реализирана на 2 и 3 октомври, в общо 7 заседания. Докладите бяха организирани в няколко основни теми - гладиатори, трако-римско наследство и ранно християнство. Съвсем естествено, повечето от представените изследвания се концентрираха върху територията на град Сандански и земите по долното течение на Струма.

Първото заседание откри В. Петков, който запозна аудиторията с дългогодишните проучвания в град Сандански. Богатото стенописно и мозаечно оформление на епископската базилика в града бяха обект на доклада на Б. Азамер (Австрия). С. Петрова (АИМ) представи изследването си върху архитектоничната скулптура от проучените в Сандански базилики. Интересни резултати изнесе В. Христова (НБУ) за разкопаната при Микрево раннохристиянска базилика. Върху значението на Струма като търговски и културен път се спря З. Бониас (Кавала), докато А. Божкова (АИМ) разгледа отношенията между траки и гърци по поречието на река Места. Заседанието завърши с доклада на Е. Петропулос (Комотини), анализиращ трако-гръцките

отношения по черноморското крайбрежие.

След кратка почивка, второто заседание беше открито от Д. Гергова (АИМ), която изложи интересните си възгледи за функцията на седящия покойник в Тракия. В. Найденова (НБУ) се спря подробно върху някои проблеми на сложните религиозни отношения в Тракия и Мизия. Наблюденията си върху двойка божества в Западна Македония представи З. Гочева (НБУ). Религиозната тематика беше продължена от И. Дончева (ВТУ), която се концентрира върху проблема за епитета επιφανέστατος Θεός â оброчните паметници от тракийските земи. Р. Ненова - Мерджанова (АИМ) завърши второто заседание с изключително интересното си обяснение за функцията на изобразените в стенописите на Силистренската гробница съдове и предмети.

Третото заседание започна с доклада на Л. Вагалински (АИМ), посветен на надгробния паметник на гладиатора Виктор Скевас. Тематиката за надгробните паметници и гладиаторите беше продължена и в следващите разработки. Х. Йоакимиду (Серес) направи обобщаващи наблюдения върху гробните медальони от Източна Македония, а Р. Милчева (АИМ) засегна някои важни въпроси на богатата надгробна пластика от територията на град Сандански. Отново към паметниците с гладиатори се върна Д. Бондок (Крайова), който представи наблюденията си върху гладиаторските изображения от Румъния. Оригинален доклад представи М. Тачева, която говори за милиарните колони от територията на Сердика и Пауталия и на базата на техния анализ предложи известна промяна на териториалната граница между двата града. Последен за третото заседание беше доклада на Н. Шаранков (СУ), находчиво и ерудирано предлагащ идентифицирането на една надгробна ара от Филипополис като принадлежаща на поета Максим от Апамея.

В. Битракова (Скопие) откри четвъртото заседание, представяйки резултатите от дългогодишните си изследвания в Голем-град (Преспа). Обобщаващи наблюдения върху раннохристиянската архитектура във Филипополис направи Е. Кесякова (Пловдив). Много важен новооткрит епиграфски паметник от времето на Тетрархията докладва Г. Митрев (ПУ). Надписът на латински език е с официален характер и в него се споменават жителите на Хераклея. Въз основа на известните от античните извори градове в Македония и предвид местонамирането на надписа в некропола на античното селище при Мулетарово, Г. Митрев предположи идентифицирането на последното с Хераклея Синтика. Интересни наблюдения върху ранната история на Скупи представи Л. Йованова (Скопие). В. Динчев (АИМ), основавайки се на извършените от него теренни и сондажни изследвания в м. Хилядница, изказа предположение за разпръснатата структура на локализирания там град Нейне. К. Калчев (Стара Загора) направи обобщение на раннохристиянската култова архитектура в Августа Траяна. М. Маджаров (Хисар) представи изследванията си върху една римска пътна станция и селище край Сопот. Монетните находки от IV-V в. от територията между Струма и Места бяха обект на доклада на Д. Аладжова (АИМ), а Б. Думанов (СУ) закри заседанието, като разгледа обстойно фибулите с т. нар. императорски изображения и показа несъстоятелността на подобна идентификация.

Първото заседание за следващия ден (3 октомври) откри Х. Буюклиев (Стара Загора), като представи интересен ажурен скулптурен паметник на Орфей от III в. П. Илиева (АИМ) занима аудиторията с непубликувани бронзови статуетки от фонда на Археологическия институт с музей. Темата за бронзовите находки беше продължена от И. Чолаков (АИМ), който разгледа особеностите на украсата върху сгъваеми маси от Мизия и Тракия, и възможностите за тяхното идентифициране. М. Йованов (Скопие) докладва няколко нови могилни погребения, проучени в долината на Брегалница.

Д. Митова-Джонова откри второто сутрешно заседание, представяйки изследванията си върху късноантичната щемпелувана керамика. А. Минчев (Варна) занима колегията с някои непубликувани мозаечни фрагменти от колекцията на Варненския археологически музей. К. Шалганов (София) и М. Иванов изложиха последните резултати от проучването на голям фамилен мавзолей край Сердика, опровергаващи предполаганото съществуване на това място на раннохристиянска базилика.

Третото заседание започна с доклада на В. Нешева (АИМ), която представи развитието на Мелник през античността и раннохристиянската епоха. С. Паскова (Гоце Делчев) направи обстоен преглед на раннохристиянските паметници от територията на Неврокоп. Темата за ранното християнство беше продължена с докладването на нови паметници на християнската архитектура - Х. Прешленов (АИМ) запозна колегите с проучваната от него базилика със стенописи в района на Несебър, докато С. Торбатов (АИМ) представи изцяло проучената от него базилика край Дебрене, Добричко. Интересен теоретичен доклад за символиката на райските врати върху каменни архитектурни елементи изнесе В. Лисич (Скопие), а А. Георгиевска (Битоля) засегна в своето изложение ролята на жената в християнството. Проникването на християнската религия в Нове беше темата на изнесения от М. Чичикова (АИМ) доклад, базиран върху проучванията на базилика № 1. К. Димитров (Институт по тракология) успя по нумизматични данни да възстанови някои периоди от историята на Нове от средата на IV в. Последните два доклада засегнаха въпроси от средновековното християнство. И. Джамбов (ПУ) представи изследване върху църковното и манастирското строителство в Подбалканската област, а Л. Дончева - Петкова (АИМ) разгледа кръстовете енколпиони от средновековна България.

Симпозиумът беше закрит от проф. К. Йорданов, който произнесе заключително слово. Преди да отпътуват за Мелник, участниците имаха възможност да посетят археологическите паметници и да разгледат музея в Сандански.

През последния ден (4 октомври) беше организирано посещение на културните забележителности на Мелник и кратки екскурзии до Роженския манастир и м. Рупите с църквата на баба Ванга, с което беше изпълнена цялата замислена от организа-

торите програма.

Провеждането на Втория международен симпозиум, посветен на 2075 години от въстанието на Спартак, се очерта като важна проява в културния живот на страната. За няколко дни Сандански събра десетки учени в областта на археологията, старата и средновековна история. Двадесет и пет години след провеждането на Първия международен симпозиум под същия надслов, учени от различни страни отново обединиха усилията си в проучването на богатото антично наследство по долината на Струма и на ранното християнство. Изнесените доклади обогатиха археологическата наука с много нови паметници, както и с интересни и оригинални интерпретации на различните прояви на древната култура, материализирани в археологическите находки. Представените разностранни изследвания превърнаха провеждането на симпозиума във важно научно събитие.

Марио Иванов

ВЕРА АНТОНОВА /1917-2002/

На 13 октомври 2002 г. почина Вера Янкова Антонова, дългогодишен археолог, ст.н.с. в Регионален исторически музей Шумен.

Родена е на 19 април 1917 година във Варна, където завършва класическа гимназия. Продължава образованието си в Софийския университет „Св. Климент Охридски", където завършва класическа филология, с втора специалност стара история и археология. Тук нейни преподаватели са бележитите български учени Александър Балабанов, Димитър Дечев, Гаврил Кацаров, Владимир Георгиев, Веселин Бешевлиев и др. След завършване на образованието си през 1942 година Вера Антонова започва работа като учителка по гръцки и латински в Девическата гимназия в Шумен. Успоредно с това завършва курс за библиотекари и известно време е асистент в Окръжната библиотека в града. През 1951 г. Вера Антонова постъпва на работа в Окръжния исторически музей в Шумен като завеждащ отдел „Средновековна археология". Тази длъжност тя заема повече от 35 години и я свързва неразривно с паметниците от средновековието в Шуменския регион. С името на Вера Антонова са свързани проучванията в емблематичните за българската история обекти Плиска, Мадара, Велики Преслав. В началото на научната си кариера 1952-1953 година тя проучва античните обекти в Мадара - римската вила и баня. По-късно заедно с Цветана Дремсизова-Нелчинова работи по разкриването на късноантичната крепост при село Войвода, Шуменско, тракийските некрополи при село Браничево и Янково, чиито резултати представляват съществен принос в изучаването на тракийската култура у нас. Успешното начало, липсата на подготвени специалисти и малкото проучени обекти от ранното средновековие, стават причина Вера Антонова да се ориентира към изследването на този дял от българската археология. В продължение на три години 1955-1957, тя участва в експедиции в Лудогорието под ръководството на Станчо Ваклинов, които регистрират ранносредновековни - славянски обекти на територията между Плиска и Силистра. В резултат на това проучване са маркирани над 80 селища и некрополи. По-късно Вера Антонова сама ръководи екип, който издирва следи от другия компонент на българската народност - прабългарите. Тогава са открити прабългарските селища и некрополи при Църквица, Войвода, гара Каспичан, на територията на Шуменски окръг. Резултатите от тези изследвания са много важни, тъй като тогава това е тема, по която не се работи и говори много. В периода 1957-1959 година, Антонова участва в комплексна археологическа експедиция, под ръководството на Милко Мирчев от музея във Варна, в Цар Асен, Силистренско, където е проучен един от най-интересните средновековни обекти в Североизточна България. От тези години един друг паметник - аулът на Хан Омуртаг при днешната гара Хан Крум, Шуменско, неизменно се свързва с името на Вера Антонова. Резултатите от проучванията на средновековните паметници и материали дават отговор на стоящите години въпроси за локализацията на Омуртаговия аул, споменат в Чаталарския надпис. Отхвърлена е интерпретацията, че се е намирал в Преслав и е установено, че е бил разположен недалеч от местонамирането на Чаталарската колона, открит е единия от двата лъва, споменати в надписа. Предприетите разкопки показват характера и предназначението на това чисто военно укрепление. Безспорно проучването на Аула на Омуртаг и интерпретирането на резултатите представлява важен принос в българската историческа наука и поставя актуалния и днес въпрос за значението на аулите в Първото българско царство.

Вера Антонова взема активно участие в проучването на първата българска столица Плиска. Тя прави редовни разкопки и сондажи в центъра на Вътрешния град. По-късно, през 80-те години на XX век, ръководи колектив, който разкри северния сектор на западната крепостна стена на Вътрешния град. Във втората българска столица Велики Преслав Антонова участва в разкопките на местността „Селище", където са открити стопански сгради и водни съоръжения, принадлежащи към един голям феодален комплекс.

Дотук изброените археологически обекти са само прелюдия към най-голямото откритие на Вера Антонова - Шуменската крепост, която става нейна съдба, гордост и болка. Редовните археологически разкопки тук започват през 1957 година, но от 1961 до 1987 година те се водят по 7-8 месеца годишно. Разкопаването и изследването на такъв многослоен обект, в който са регистрирани материали от халщата до късното средновековие, са изпитание за качествата на всеки археолог, но Антонова защити своя авторитет. Тя доказа водещата роля на тракийското поселение на крепостта IV-III в. пр. Хр. спрямо останалите тракийски селища на Шуменското плато, и че в периода на Първото българско царство Шуменската крепост е била във връзка с останалите старобългарски крепости от района. Археологическите разкопки показаха, че истински разцвет Шумен преживява в периода XII-XIV век, когато е един напълно оформен средновековен град, завършен социален и икономически организъм, който заема определено място в политическия и културен живот на България през Второто българско царство. Вера Антонова е от малкото учени, които публикуват резултатите от проучванията си скоро след приключването им. Това тя изискваше и от нас, по-младите колеги, които работехме с нея. Равносметката от това са повече от 120 научни труда - монографии, студии, статии и съобщения, публикувани у нас и в чужбина.

Въпреки, че ангажиментите ѝ като археолог са големи, през всичките години нейното име е тясно свързано с музейното дело в района. Нейни са първите експозиции на музеите в Мадара и Плиска, които неколкократно бяха осъвременявани пак под нейно ръководство. Във връзка с 1300-годишнината от създаването на българската държава в Шумен бе открит нов музей, където залите със средновековни материали бяха подредени по идея и с активното участие на Антонова.

Мисълта, че културно-историческото ни наследство трябва да бъде опознавано от възможно най-широка публика, вълнува Вера Антонова през целия й живот. Малко са специалистите, които след научните публикации подготвят и такива, предназначени за хората без специална подготовка в областта на археологията и историята. Доказателство за това са 250-те пътеводителя, диплянки и статии с името на Антонова, посветени на старобългарските ни центрове Плиска и Преслав, култовия център Мадара, Шуменска крепост и др.

Пословична бе енергията на Вера Антонова, която тя употребяваше в защита на паметниците, за да достигнат те до бъдните поколения. В многобройни битки с институции и личности, тя успяваше да постигне най-доброто за тях. Всички, които са видели Шуменската крепост през 80-те и 90-те години на XX век знаят, че това беше образец за проучен и най-вече експониран обект. Така модерните музеи на открито по света още тогава имаха свой достоен представител у нас. А подредените като аптека фондохранилища предизвикваха завистта на всички колеги, имали възможността да се запознаят с тях.

За своята разностранна научна и популяризаторска дейност Вера Антонова бе наградена с ордените „Кирил и Методий" I и II степен, а през 1980 година й е присъдено високото звание „Заслужил деятел на културата". Отиде си още един представител на поколението археолози - пионери, работили във втората половина на миналия век, но това, което Вера Антонова остави след себе си като публикации, идеи и ученици, тепърва ще бъде оценявано през XXI век.

Дочка Аладжова

Подбрана библиография на трудовете на Вера Антонова

- Средновековни погребения от Коларовградско. - Археология, 1959, 1-2, 88-95.
- Принос към най-старата история на Шумен и Шуменското плато. - Сб. Шумен - Коларовград, 1, 1960, 1-33 (съавт. с Цв. Дремсизова-Нелчинова).
- Новооткрити обекти от римската епоха в Мадара. - Известия на Народния музей Коларовград, 1, 1960, 19-54.
- Средновековни лапидарни паметници с надписи и рисунки от Коларовградско. - Известия на Народния музей Коларовград, 3, 1965, 25-36.
- Новооткрити обекти от римската епоха в Мадара. - Известия на Народния музей Коларовград, 2, 1963, 23-58.
- Средновековни накити в Окръжния народен музей в Коларовград. - Археология, 1964, 2, 45-52.
- Склад за зърнени храни в Мадара. - Археология, 1964, 4, 30-36 (съавт. с Цв. Дремсизова-Нелчинова).
- Проучвания на средновековната култура в Коларовградски окръг (1944-1964). - Известия на Народния музей Коларовград, 3, 1965, 7-10.
- За мястото на аула на хан Омуртаг. - Исторически преглед, 1962, 5, 84-86.
- За произхода на античните материали в средновековна Плиска. - Исторически преглед, 1965, 5, 67-69.
- Средновековното селище в чашата на язовир „Виница", Шуменско. - Известия на Народния музей Шумен, 4, 1967, 3-34.
- Новооткрит старобългарски надпис на Шуменската крепост (предварително съобщение). - Известия на Народния музей в Шумен, 4, 1967, 79-85.
- Разкопки на градището при с. Войвода, Шуменско. - Археология, 1967, 3, 30-42 (съавт. с Цв. Дремсизова-Нелчинова).
- Археологически проучвания в центъра на Плиска през 1963-1964 г. (сектор А). - Известия на Археологическия институт, 30, 1967, 27-40.
- Проучвания в местността Селище в Преслав през 1960-1961 г. - Преслав, 1, 1968, 157-170 (съавт. с Цв. Дремсизова-Нелчинова).
- Материали от сондажни проучвания в Плиска. - Археология, 1969, 2, 25-42 (съавт. със Ст. Дамянов).
- Византийската крепост на Сиври тепе. - Известия на Археологическия институт, 32, 1970, 303-310.
- Три старобългарски съда от Шуменска крепост. - Сб. Шумен и Шуменско, 2, 1971, 173-180.
- Принос към археологическата карта на Шуменски окръг. - Известия на Народния музей Шумен, 6, 1973, 89-127 (съавт. с Цв. Дремсизова-Нелчинова).
- Каталог на археологическите паметници в Шуменски окръг. София, 1975 (съавт. с Цв. Дремсизова-Нелчинова).
- За Шуменската крепост през римската епоха (II-IV в.). - Археология, 1978, 4, 13-24.
- Славянското селище в аула на хан Омуртаг. - Годишник на музеите от Северна България, 7, 1981.
- Нови археологически разкопки при с. Хан Крум, Шуменско. - Годишник на музеите от Северна България, 7, 1981, 65-77 (съавт. П. Петрова, Д. Владимирова).
- Аулът на хан Омуртаг при Чаталар. София, 1981 (съавт. Цв. Дремсизова-Нелчинова).
- Шуменската крепост - твърдина през вековете. София, 1981.
- Новооткрита находка от земеделски сечива при Плиска. - Преслав, 4, 1983, 263-269.
- Църкви и каменни постройки в ранносредновековното градище при с. Цар Асен, Русенска област. - Годишник на музеите от Северна България, 10, 1984, 59-70 (съавт. Цв. Дремсизова).
- Тракийското наследство на Шуменска крепост. - Годишник на Софийския университет, Историко-философски факултет, 37, 2, 1984. София, 1985, 25-31 (съавт. Д. Владимирова).
- Връзките на средновековния град Шумен със столицата Царевград-Търнов през XIII-XIV в. (Общ обзор). - В: Сб. Велико Търново 1185-1985, София, 1985, 47-58 (съавт. Д. Владимирова).
- Плиска. Западна стена - сектор „Север" (Археологически разкопки през 1973-1975 г.). - Плиска-Преслав, 4, 1985, 44-78 (съавт. Ст. Витлянов).
- Античното наследство в средновековна Мадара. - Мадара, 3, 1992, 41-53.
- Шумен и Шуменската крепост, София, 1995.

Публикувани през 2002 г. научни книги по археология на българските земи
Scientific books in archaeology of Bulgaria published in 2002

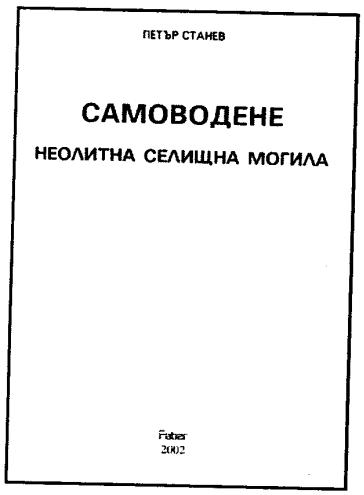

Петър Станев. Самоводене. Неолитна селищна могила. Faber, Велико Търново, 2002.
Petar Stanev. Samovodene. The Neolithic Settlement Mound. Faber, Veliko Tarnovo, 2002.

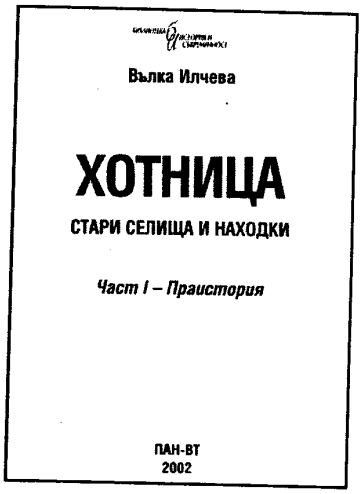

Вълка Илчева. Хотница. Стари селища и находки. Част I - Праистория, ПАН Велико Търново, 2002.
Ilcheva, V. Hotnitsa. Old Villages and Finds. Part I – Prehistory. ПАН Veliko Tarnovo, 2002.

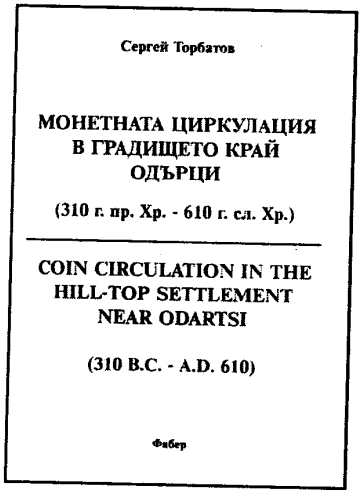

Сергей Торбатов. Монетната циркулация в градището край Одърци (301 г. пр. Хр. - 610 г. сл. Хр.). Фабер, Велико Търново, 2002.
Sergey Torbatov. Coin circulation in the hill-top settlement near Odartsi (310 B.C. - A.D. 610), Faber, Veliko Tarnovo, 2002.

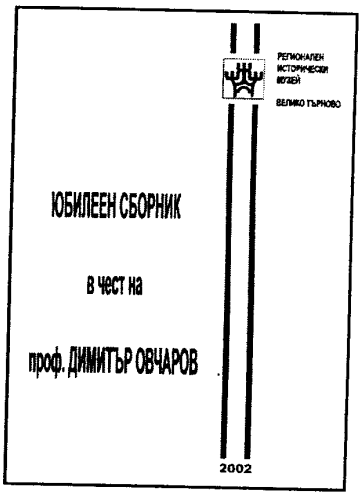

Юбилеен сборник в чест на проф. Димитър Овчаров. Велико Търново, 2002.
Jubilee Volume of Articles in Honor of Prof. Dimitar Ovcharov. Veliko Tarnovo, 2002.

The journal is published four times a year. It publishes papers and reports about archaeological sites and materials concerned with excavations in Bulgaria, as well as papers on problems of more general concern in the field of prehistory, antiquity and medieval archaeology, numismatics, sphragistics and epigraphy. The journal also presents concise information about important new finds and acquisitions of Bulgarian museums, book reviews, comments on temporary or permanent archaeological exhibitions, scientific life and news. Papers are published in Bulgarian, with a summary in English.

Notes for contributors

Papers should not exceed 36000 characters (20 standard typescript pages), including notes and bibliography.

References are to be made according to the so-called Oxford system. They are placed in brackets in the text and contain: author's surname, space, year of publication, comma, page(s) or illustration(s); e.g. (Бонев 1998, 74), (Ivanova 1997, 5-14), (Игнатов 2000, обр. 4), (Hiller 1993, Abb. 8-10). The list of literature referred to is placed at the end of the text. It begins with the titles in Cyrillic alphabet, followed by those in Roman alphabet. Titles in other alphabets close the list. Transcription is allowed of titles in rare alphabets into Roman. The publications of each group are arranged in ascending alphanumeric order. In case of more than one publication of particular author in particular year and alphabet, small Cyrillic or Roman letters (*а, б, в* etc. or *a, b, c* etc.) are attached without space to the year of publication. Titles of periodicals are not abbreviated. If a monograph has been published in a series, the name and volume of the series are placed in brackets immediately after its title. If a paper referred to has appeared in a collection of studies or in a volume which forms part of a particular series, the title of the latter is preceded by "- B:" or "- In:", and followed by the other necessary information; e.g.:

Childe 1929: V. G. Childe. The Danube in Prehistory. Oxford, 1929.

Georgiev 1965: G. I. Georgiev. The Azmak Mound in Southern Bulgaria. - Antiquity, 39, N153, 1965, 6.

Velkov 1952: I. Velkov. Der Fels im Kultus der Thraker. - In: Festschrift Rudolf Egger, I. Klagenfurt, 1952, 28-36.

Explanatory texts and remarks are given as footnotes.

Illustrations (graphic representations of good quality or black-and-white photographs) should be in judicious numbers. Everywhere in the text they are marked as "Figures" (Fig.). All of them are to be numbered with Arabian figures on the back side. An arrow on the same side points the top end. The texts to illustrations should be plain and informative. Representation of linear scale is desirable. Graphic illustrations should not exceed A4 format and should be susceptible to reduction. The maximum size of photographs is 13 by 18 cm. The components of compound illustrations are numbered with Arabic figures.

Summaries of papers and reports should be at the most informative and their length should form about one eighth of the original text.

Manuscripts are delivered on a diskette, in any WinWord version, together with a print and the illustrations. Special signs and symbols, if any, are to be inserted in the print and marked in colour. Only manuscripts in full completion are accepted.

The annual subscription for **Arheologia** is $33 US for all countires, including postage. The subscription price must be paid in advance to: Biochim Commercial Bank, Bulgaria, Sofia 1000, 12 Batenberg Str., Batenberg Branch, Swift Code 66084219, BIN 7308000000, Bank Account No. 3010043108 - Institute of Archaeology with Museum, Journal Arheologia.